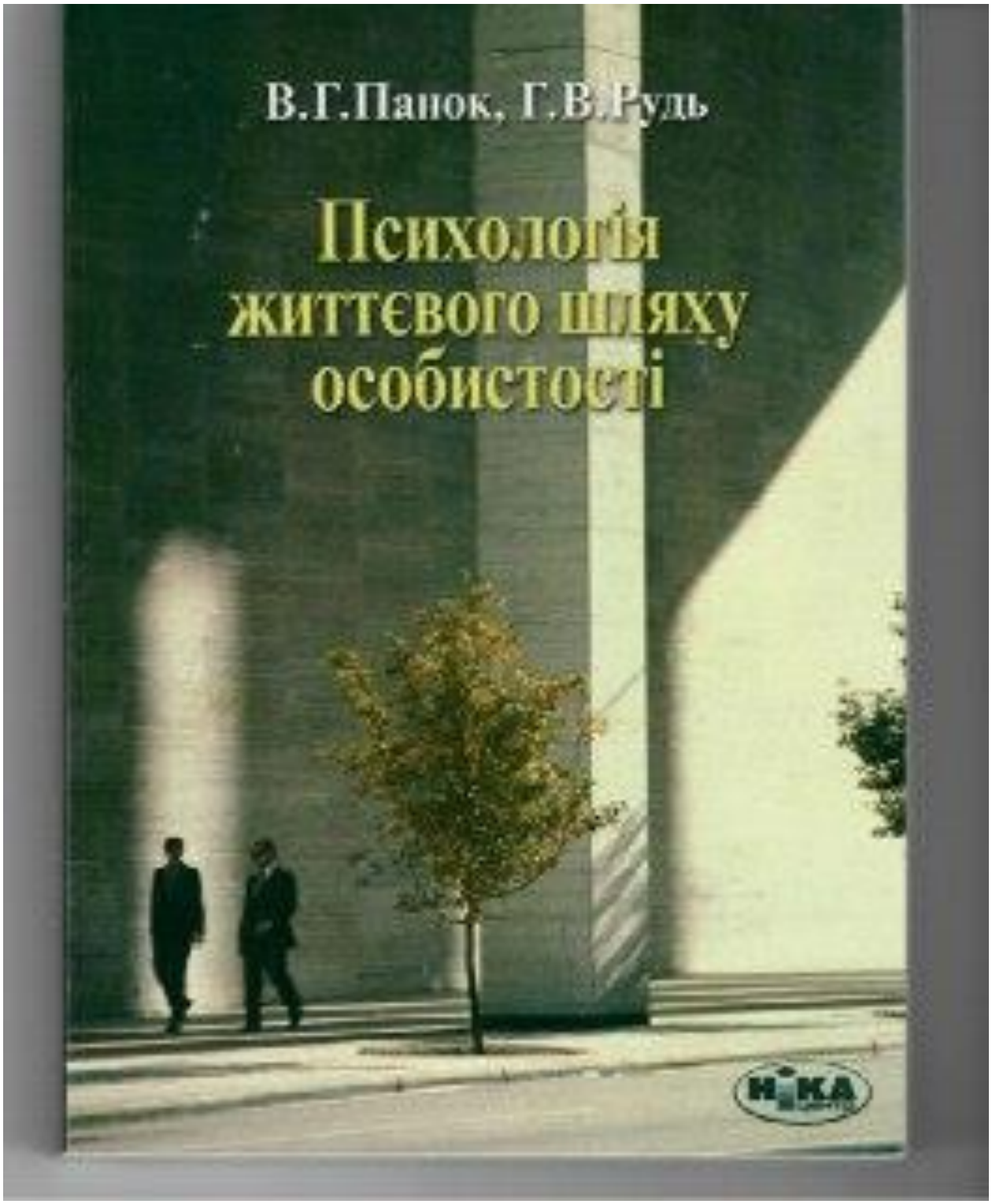
В.Г.Панок, Г.В.Рудь
Психологія життєвого шляху особистості
НІКА

В.Г. Панок, Г.В. Рудь

Психологія життєвого шляху особистості

Монографія

Київ – 2006

ББК 88.37
УДК 159.922.8

П16
Рецензенти:
Н.В. Чапелєва, доктор психологічних наук, професор, чл.-кор. АПН України.
В.В. Рибалка, доктор психологічних наук, професор.
Ю.М. Швалб, доктор психологічних наук, професор.

Панок В.Г., Рудь Г.В. Психологія життєвого шляху особистості. – К.: Ніка-Центр, 2006. - с.280

ISBN 978-966-521-426-7

Книжка присвячена дослідженню психологічних аспектів життєвого шляху особистості, її минулого, теперішнього і майбутнього.

Кожна людна є творцем своєї власної долі. Дехто свідомо ставиться до планування власного життя, кар'єри, майбутнього вцілому. Частина людей, особливо молоді, немають навичок життєвого планування, і, навіть не уявляють необхідності такої діяльності. Автори подають результати власних досліджень щодо особливостей життєвого планування старшокласниками і студентами. Особливо цікамими для молоді можуть бути вправи і практичні заняття з розвитку навичок життєвого планування.

Для психологів, соціальних педагогів, студентів і молодих людей, яких непокоять власне майбутнє і власна доля.

ББК 88.37
УДК 159.922.8

ЗМІСТ

ВСТУП..... 5
РОЗДІЛ 1. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ У ПСИХОЛОГІЇ.....……..... 11
1.1. Проблема визначення життєвого шляху особистості у психологічній науці..... 11
1.2. Методологічні засади дослідження життєвого шляху особистості 18
1.3. Категоріально-поняттєвий аппарат дослідження життєвого шляху особистості .....……. 39
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ОСОБИСТОСТІ …….. 69
2.1. Суб'єктивне розуміння часу як умова формування життєвої перспективи особистості….....……. 69
2.1.1. Психологічний час і особливості його сприймання .....…….. 69
2.1.2. Часова перспектива і вікова динаміка переживання часу..…….. 74
2.2. Сприймання власного життєвого шляху та формування життєвої перспективи особистості.....…….. 79
2.3. Вікові особливості ранньої юності в контексті життєвого самовизначення .....……. 90
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ У РАННІЙ ЮНОСТІ.....…….. 107
3.1. Організація та методи дослідження .....……. 107
3.1.1. Організація дослідження …….....…….……. 107
3.1.2. Методи дослідження …….....…… 110
3.2. Структура і динаміка життєвих очікувань у ранній юності ...…. 118
3.3. Причинно-наслідкові міжподійні зв'язки у ранній юності..…….. 160
3.3.1 Подійний зміст життєвого шляху школярів і студентів.....…….. 160
3.3.2 Індивідуально-психологічні властивості як детермінанти формування життєвої перспективи ….....……..……. 174
3.4. Графічно-малюнкові репрезентації основних етапів життя у ранній юності (на прикладі тесту часу Т.Коттла) ….……. 179
РОЗДІЛ 4. ПРОЕКТУВАННЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ОСОБИСТІСТЮ 189
4.1. Структура проектування життєвого шляху особистістю..... 189
4.2. Свобода і активність особистості як суб'єкта життєвого проектування…….....…….. 194
4.3. Умови життєтворчості особистості..... 202

4.3.1. Культурно-історичні чинники життєвого планування…… 202
4.3.2. Зовнішні і внутрішні чинники життєтворчості особистості….. 205
4.4. Стратегії і техніки життєтворчості особистості..... 211
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ..... 232
ДОДАТОК 1.Каузометричне опитування 243
ДОДАТОК 2. Футурологічне опитування 248
ДОДАТОК 3. Психологічний практикум 252
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ..... 256

“…життя можна зрозуміти тільки назад,
але уся штука полягає у тому,
що прожити його необхідно вперед…”
Зігмунд Фройд.

ВСТУП

В епоху глибинних соціально-економічних перетворень суспільства особливої гостроти набувають проблеми життєвого саморозвитку окремої особистості. У такі історичні періоди окрема особистість залишається ніби покинутою і забутою суспільними інституціями, тому проблема життєвого самовизначення, проектування власного життєвого шляху в багатьох випадках є проблемою виживання людини. Особливо наочно названа прблема виявляється в роботі практикуючих психологів, яким доводиться щоденно надавати допомогу людям які "втратили сенс життя".

Втрата життєвих орієнтирів є надзвичайно важкою психологічною проблемою, яка потребує від психолога глибокого розуміння механізмів формування життєвої перспективи людини, її ціннісних орієнтацій, розуміння власного життєвого шляху і проблем, що на ньому виникають.

У даному контексті, зусилля науковців спрямовуються на дослідження особливостей життєвого планування людиною, вдосконалення методик надання допомоги особистості, формування індивідуальних життєтворчих процесів у молодої людини.

У філософських і психологічних дослідженнях останніх десятиріч питання індивідуального життєвого шляху та його сприймання особистістю стає все більш актуальним (К.А.Абульханова-Славська, Л.І.Анциферова, А.Г.Асмолов, Г.О.Балл, М.А.Булатов, Ф.Є.Василюк, Є.І.Головаха, В.П.Іванов, О.О.Кронік, О.В.Лук'ященко, С.Д.Максименко, В.О.Моляко, Н.Ф.Наумова, В.А.Роменець, Т.М.Титаренко, Б.Й.Цуканов).

Одним з основних аспектів теорії життєвого шляху особистості, що завжди цікавив науковців, є розгортання процесу власного життєтворення суб'єктом та синхронізація його внутрішньої й зовнішньої активності при цьому (Б.Г.Ананьєв, Ш.Бюлер, Є.І.Головаха, Л.Жане, О.В.Киричук, О.О.Кронік, І.П.Маноха, Ж.Піаже, С.Л.Рубінштейн). У зв'язку з цим постало питання індивідуального сприймання часу, а також психологічного віку індивіда, оскільки вони повною мірою визначають індивідуальність його особистості і реалізуються у таких категоріях як "життєвий шлях", "життєва ситуація", "життєва криза", "життєва перспектива".

Вивчення суб'єктивності переживання часу має значний здобуток як у вітчизняній, так і у зарубіжній психології (Г.Вудроу, Л.Дуб, П.Девіс, А.Еддінгтон, Т.Коттл, Д.Катц, Р.Кнапп, К.Левін, Дж.Нюттен, П.Парк, С.Л.Рубінштейн, О.Шульце, В.Франкл, Дж.Фрезер, П.Фресс, Ф.Хунд, Б.Й.Цуканов). У даному контексті науковці активізують дослідницькі зусилля на вивчення здатності людини передбачати майбутнє й ефективно

організовувати свою діяльність на далеку часову перспективу. Цілісне, об'єктивне сприймання й осмислення власного життєвого шляху, зокрема, адекватне відношення до майбутнього, за окремими науковими припущеннями, вважається одним з найважливіших критеріїв розвитку особистості, її соціальної і психологічної зрілості (Г.О.Балл, Є.І.Головаха, І.С.Кон, Г.С.Костюк, С.Д.Максименко, В.О.Моляко, В.Ф.Моргун, Т.М.Титаренко, В.Г.Панок, В.В.Рибалка, З.О.Шабарова, Т.С.Яценко).

Ранньо-юнацький вік – це часовий апогей формування особистості, потреби якої чітко визначені в часі й пов'язані з майбутнім. У цьому ж віці структурується базис цілісного уявлення "потоку життя", зв'язку минулого, теперішнього й майбутнього, складається відношення індивіда до власної віддаленої життєвої перспективи (М.Й.Боришевський, М.М.Заброцький, І.С.Кон, Л.В.Сохань).

Однак, на даному науково-еволюційному етапі проблема особистісного самовизначення у контексті сприймання й осмислення життєвого шляху, формування життєвої перспективи розроблена ще недостатньо. Основні теоретичні та практичні зусилля більшою мірою акцентувалися на дослідженні саме механізмів сприймання психологічного часу та утворення темпоральної моделі світу людини в цілому або диференційовано окремих вікових категорій.

Чільної уваги було приділено дослідниками окремим аспектам життєвого шляху особистості, а саме – життєвим кризам, життєвим ситуаціям, життєвим планам та ін. Однак, недостатня кількість системних досліджень у цьому напрямку та надзвичайно великий запит з боку практиків спонукали авторів зробити предметом свого дослідження саме життєвий шлях особистості у всіх його проявах та аспектах. Більш того, ми вважаємо, що довкола категорії життєвого шляху можлива систематизація наукових підходів і понять які сприятимуть наданню практичної психологічної допомоги особистості та професійній підготовці практикуючих психологів.

У розрізі розвитку та конкретизації наукових уявлень щодо життєвого самовизначення у ранній юності, зокрема, механізмів та закономірностей сприймання та планування життя визріла необхідність у проведенні дослідження, яке за допомогою порівняльного аналізу сприяло б вивченню зазначених життєтворчих процесів у динаміці.

Методологічну і теоретичну основу дослідження склали:

1. Психологічні аспекти щодо людського ставлення до світу, а також людини як суб'єкта життєдіяльності (К.А.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, О.Ф.Бондаренко, Ф.Є.Василюк, Г.С.Костюк, О.В.Киричук,

С.Д.Максименко, І.П.Маноха, В.А.Роменець, С.Л.Рубінштейн, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко, Н.В.Чепелєва, Т.С.Яценко).

2. Положення про життєвий шлях особистості (Ш.Бюлер, Є.І.Головаха, Л.Жане, О.О.Кронік, С.Д.Максименко, А.Маслоу, Ж.Піаже, К.Р.Роджерс, Л.В.Сохань, Т.М.Титаренко, В.Франкл).

3. Причинно-наслідкова концепція психологічного часу (Є.І.Головаха, О.О.Кронік, Л.В.Сохань та ін.).

Для реалізації програми дослідження застосовувався комплекс методів: теоретичні – аналіз наукової літератури з проблем психології часу; емпіричні – бесіда, анкетування, тестування (комп'ютерне тестування); методи статистичної обробки даних.

У ході розв'язання поставлених завдань застосовувались такі методики дослідження: "Футурологічне опитування" (О.М.Гарнець, В.Г.Панок, С.І.Яковенко), "Каузометрія", "Life-Line" (комп'ютерна модифікація) О.О.Кроніка і Є.І.Головахи, Опитувальник рівня суб'єктивного контролю (модифікація Э.Ф.Бажина, О.М.Еткінда), Циклічний тест О.О.Кроніка й Є.І.Головахи (концентричний тест часу Т.Коттла).

Для розв'язання поставлених завдань дослідження робота організаційно виконувалася у три етапи.

На першому етапі дослідження аналізувалася наукова література з питань психологічного часу та життєвого шляху, а також їх індивідуальної перцепції, як основної детермінанти способу самовизначення людини та формування нею життєвої перспективи.

Аналіз літературних джерел за проблемою дослідження, виокремлення маловисвітлених аспектів дозволило обґрунтувати мету та основні завдання дослідження, а також розробити методичний апарат та алгоритм дослідження.

На другому етапі проводилося емпіричне дослідження, під час якого були вивчені життєві прогнози й очікування респондентів стосовно власного майбутнього, їх індивідуально-психологічні властивості, які детермінують зміст та емоційне забарвлення вказаних прогнозів. Також були вивчені подійні структури життєвих карт респондентів, причинно-наслідкові зв'язки між основними подіями життя, їх приналежність до основних часових модусів та вплив цього на спосіб самовизначення респондента. Крім того, було виявлено позасвідомі тенденції щодо сприймання власного життєвого шляху респондентами через малюнково-графічний тематичний матеріал.

Третій етап дослідження передбачав інтерпретацію й обгрунтування емпіричних даних з урахуванням соціально-статусної диференціації респондентів (школярі і студенти). На цьому етапі було також здійснено

теоретичне узагальнення одержаних результатів та проведено статистичну обробку і аналіз отриманих даних, структуровано висновки.

Надійність отриманих результатів та відповідність їх загальноприйнятим науковим критеріям забезпечувалися використанням комплексу взаємодоповнюючих методів дослідження, адекватних об'єкту, предмету, меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісного та якісного аналізу даних, отриманих апаратом багатовимірної статистики.

Теоретичне значення дослідження полягає у структуруванні й *обгрунтуванні* особистісних, соціальних, темпорально-перцептивних детермінант, які зумовлюють об'єктивність, стратегічність і реалістичність при формуванні життєвої перспективи. Разом з тим, *підтверджено* основні положення наукових напрацювань в контексті теми роботи – теорій оцінки часових інтервалів у ситуативному і біографічному масштабах; подійної і причинно-наслідкової концепцій психологічного часу; теорій життєвого шляху та особистісного самовизначення. Крім того, *уточнено* комплекс психологічних феноменів, які визначають характер, емоційне забарвлення життєвого шляху і життєвої перспективи особистості.

Практичне значення роботи, на нашу думку, полягає у виявленні конкретних психологічних чинників, що впливають на формування життєвої перспективи у ранній юності, зокрема шляхом корекції потреб, цінностей, перцепції життєвого шляху та його часових аспектів, осмислення міжподійних причинно-наслідкових зв'язків; розвитку інтернальних особистісних відреагувань; набуття успішного соціального досвіду. Виявлені механізми можуть ефективно застосовуватись у соціально-психологічних та психокорекційних заходах.

Автори розуміють, що їх дослідження є тільки одним із багатьох фрагментів великого потоку робіт з вивчення життєвого шляху особистості і будуть раді якщо його результати допоможуть колегам в осмисленні складних феноменів людської долі.

РОЗДІЛ І. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ У ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Проблема визначення життєвого шляху особистості у психологічній науці

Поняття “життєвий шлях особистості” широко вживається у філософській, соціологічній, педагогічній та багатьох інших гуманітарних науках, його розуміння не можна назвати однозначним і сталим. У психологічній науці проблемі життєвого шляху особистості присвячено багато теоретичних та експериментальних досліджень, як вітчизняних, так і зарубіжних учених (К.А.Абульханова-Славська, А.Адлер, Б.Г.Ананьєв, Л.І.Анциферова, А.Г.Асмолов, Г.О.Балл, М.Й.Боришевський, Ш.Бюлер, М.Вебер, Л.С.Виготський, Є.І.Головаха, Е.Дюркгейм, О.В.Киричук, І.С.Кон, О.О.Кронік, Б.Ф.Ломов, К.Левін, С.Д.Максименко, І.П.Маноха, А.Маслоу, С.Московічі, В.Г.Панок, А.В.Петровський, К.Роджерс, В.А.Роменець, В.В.Рибалка, С.Л.Рубінштейн, Л.В.Сохань, О.Б.Старовойтенко, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко, В.Франкл, З.Фройд, Е.Фромм, Н.В.Чепелєва, Ю.М.Швалб, С.І.Яковенко та багато інших).

Життєвий шлях особистості не можна розглядати тільки як біологічне дозрівання й розвиток, з іншої сторони – це не тільки соціально-історичний процес, процес соціалізації особистості. Це унікальна, своєрідна драма буття особистості, кожен акт якої – результат зіткнення безлічі індивідуально-неповторних характерів і життєвих обставин, соціальних і природних умов існування. Життєвий шлях органічно поєднує біологічне й історичне, соціальне й індивідуальне. Це поєднання відбувається в особистості, в її активності, вчинкові. Б.Г.Ананьєв зазначає, що життєвий шлях людини – це історія її формування й розвитку в певному суспільстві як сучасника певної доби й ровесника певного покоління [10, с.104-105]. Таким чином, життєвий шлях людини, з одного боку є індивідуальним, а з іншого – суспільно-історичним явищем. Складна взаємодія біологічних, психологічних, соціально-сторичнихих детермінант розвитку, їх відносна автономність і взаємовплив створюють своєрідну траєкторію життєвого шляху яку часто називають долею [42,56,157,206,212,213,220,230,234,240,245,254,264,306].

В історії психології існує доволі велика кількість підходів до вивчення проблеми життєвого шляху особистості. Узагальнено можна виокремити наступні підходи до трактування цієї проблеми: позитивістський, критичний, гуманістичний.

До позитивістських концепцій життєвого шляху особистості можна

віднести поведінковий підхід, в центрі якого стоїть не власне особистість, а її взаємодія з соціальним або природним оточенням, необхідність розв'язання лише конкретних психологічних проблем такої взаємодії. Людина при цьому розглядається лише як продукт впливів навколишнього середовища, у якої нема перспективних цілей діяльності, глибокого і розмаїтого внутрішнього життя. Ідея надання психологічної допомоги зводиться фактично до формування певних поведінкових навичок і навичок спілкування, що реалізується практично через научіння або тренінг. Людська поведінка в працях Дж.Вотсона, Е.Торндайка, Б.Скінера, Дж.Вольпе, А.Лазаруса, а також І.П.Павлова, В.М.Бєхтерєва, І.В.Сеченова при цьому піддається певній операціоналізації, а взаємодії з оточенням - функціоналізуються, тобто пропонується певний механізм (схема) для опису подій, який може вивчатись "об'єктивними" науковими методами.

Відзначаючи схематизм поведінкового підходу зазначимо, що безсумнівним його досягненням у дослідженні життєвого шляху стало визначення поняття "ситуація" або "життєва ситуація". За допомогою притаманного біхевіористам структурно-функціонального підходу вдалося детально описати з функціонально-психологічної точки зору явища чинників, стимулів, зовнішніх факторів та умов які є елементами кожної життєвої ситуації особистості. Причому ситуація представлена саме як система впливів і чинників, що взаємодіють між собою і впливають одне на одного, а особа – як елемент цієї системи.

Сучасні дослідження проблем життєвого шляху відбувається в межах психологічних підходів, які стосуються намагань відійти від класичного позитивізму. Дослідники намагаються не обмежуватись встановленням загальних закономірностей, рухаючись в бік виявлення знань, які стосуються конкретної особистості з метою допомогти їй у розв'язанні конкретної життєвої проблематики. Класичні позитивісти вважають, що дослідження має полягати у виявленні можливостей застосування кількісних, статистичних методів. Їх метою є виявлення достовірних закономірностей, яі описують реальну поведінку людини. Щоправда, це стосується лише великих груп людей і лише як усереднені тенденції з високим ступенем ймовірності. В психології такий підхід широко розповсюджений, але майже з самого початку психологія намагалася виявити те, що складає унікальність кожної особистості, що саме робить її несхожою, а не тільки те, що є типовим для кожної людини.

В той же час, універсальні закони, які гідні для всіх людей, застосовувати для конкретної людини в конкретній життєвій ситуації неефективно, особливо коли мова йде про надання практичної психологічної

допомоги. В той же час поведінка окремої особи в конкретних умовах має власну логіку і закономірності, в тому числі такі, які не мають імовірнісного характеру, які доводиться виявляти іншими методами, наприклад, методами розуміючої соціології і психології [68]. Підходам розуміючої і критичної соціології скоріше можна знайти відповідність в межах психодинамічного напряму, тобто в теоріях психоаналізу З.Фрейда, індивідуальної психології А.Адлера, аналітичної психології К.Юнга, транзакційного аналізу Е.Берна або у межах гуманістичної психології Г.Сковороди, К.Роджерса, В.Франкла, тощо [8,25,227,228,240,288,289,290,291,294,319,322,333,339,340,362,369,373].

У цих підходах особистість не тільки досліджується, вона піддається психотерапевтичним впливам і корекціям, які здійснюються на основі усвідомлення клієнтом своїх глибинних внутрішніх процесів і на основі вироблення нової Я-концепції та нових життєвих стратегій. Обмежитись цими підходами не дозволяє існуюча критика їх, яка спирається, наприклад, на припущення, що під час тлумачення сновидінь, дослідження вільних асоціацій і подолання опору клієнта відбувається не усвідомлення неусвідомленого, а формування певного нового образу внутрішнього світу клієнта, в межах якого і здійснюється корекція. Крім того, багатьом не подобається постулат про жорстку залежність від негативних і травмуючих впливів минулих подій життя.

Поведінка окремої людини упорядковується не тільки на основі певних законів і закономірностей, а й шляхом виявлення конкретних суб’єктивних систем значень, особистісних смислів (Д.О.Лєонтьєв) соціальних взаємодій, когнітивних моделей та уявлень. На відміну від дослідників, які дотримуються позитивістської точки зору, люди в своєму житті керуються не складними і довершеними теоріями, а певними мотивами і причинами, які спонукають до вибору тієї чи іншої лінії поведінки, і які необхідно враховувати, не дивлячись на те, що вони бувають ірраціональними, ілюзорними, містять хибні факти і забобони тощо [6,8,28,32,217,268,303,320,372]. Досліджувати поведінку людини без урахування цих психологічних реалій неможливо.

Хоча застосування статистичних методів і пошук універсальних закономірностей сприяє побудові найбільш узагальнених знань про витоки і механізми поведінки людини, але намагання пристосувати одержані результати до конкретної особи вимагають подальшого вдосконалення методів дослідження на основі методів розуміючої соціології.

Методи розуміючої соціології і гуманістичної психології (Г.О.Балл, В.Дільтей, С.Д.Максименко, К.Роджкрс, В.Франкл) обумовлюють виявлення не тільки прихованих закономірностей поведінки, але й систем цінностей,

настанов, уявлень, образів, які в процесі діалогічної взаємодії можна зробити явними не тільки для дослідника, але й для самої людини. Останнє, між іншим, передбачає співробітництво дослідника і клієнта предметом якого є особистість останнього [16,17,28,32,103,160,212,236,297,321,346].

Критичний підхід у психології прямо наголошує на необхідності змін в тих об'єктах, які вивчаються. Точка зору критичного підходу полягає в тому, що дослідження необхідні не тільки для того, щоб щось проаналізувати, а насамперед, для того, щоб виявити, напрямки змін, а не розглядати ці зміни як такі, що не залежать від особистих зусиль людини.

Методи критичної теорії налаштовують дослідника вважати, що хоча людська поведінка в багатьох відношеннях визначається і обмежується історичним і культурним контекстом, обставинами соціального буття, але люди можуть змінювати умови свого життя, якщо для них стануть очевидними ті приховані мотиви і механізми, які лежать в основі їхньої поведінки. Іншими словами: людина сама є творцем власної долі якщо зрозуміє, як саме і для чого необхідно змінити обставини власного буття, яких ілюзій треба позбутися, які реалії треба взяти до уваги.

Саме в межах критичного підходу найбільш природнім виявляється розглядати методи подійно-біографічного підходу (Є.І.Головаха, О.О.Кронік, Л.В.Сохань), оскільки в даному випадку вимагається не тільки розширення культурно-історичного і соціально-психологічного контекстів, але й вихід за межі звичної наукової парадигми, яка не допускає зацікавленого ставлення дослідника до особистості, що досліджується. У даному випадку людина не може бути байдужим спостерігачем в той час, коли справа торкається виявлення причин її поведінки. Намагання зробити це приводять до того, що вона починає реагувати на дослідження неадекватно і відповідні результати можуть не відповідати тій дійсності, яку намагаються дослідити (Л.Ф.Бурлачук). Так само дослідник не може себе відчувати комфортно в моральному відношенні, коли під час дослідження, маючи можливість позитивно вплинути на людину, яку він вивчає, він залишить поза увагою можливість надати необхідну психологічну допомогу.

Особливо значущими є ці обставини, коли мова йде про вивчення життєвого шляху людини, коли стають очевидними приховані чинники, що обумовили контекст минулого, і причини, що впливають на формування життєвої перспективи людини. Саме з цієї причини поняття життєвого шляху посідає таку важливу роль у теоретичних схемах і, одночасно, є частиною методології практичного психолога. Проблема, яка виникає у зв'язку з цим, полягає в тому, що ціннісні орієнтації дослідника мають грунтуватися на засадах професійної деонтології, вимогах етичного кодексу, бути по-

справжньому науково обґрунтованими.

Гуманістична психологія ставить в центр своїх досліджнь людину з усіма її особливостями, але на відміну від психоаналізу і біхевіоризму приділяє основну увагу теперішньому досвіду людини, її можливостям і потенціям, життєвим планам і перспективам, її майбутньому. Основним знаряддям дослідника в даному випадку виявляється глибоке розуміння і сприйняття внутрішнього світу людини з метою пошуку шляхів сприяння її внутрішньому зростанню, пошуку шляхів і напрямів подальшого життя, а не минулому з його негативно-деструктивними впливами чи теперішньому з набором стимулів та чинників.

У працях А.Маслоу, Ф.Перлза, К.Роджерса, В.Франкла та інших уявлення про людину полягають в тому, що це особа, яка перебуває в стані розвитку, в процесі самоактуалізації, їй притаманна свобода волі, вона має можливість приймати рішення і брати на себе відповідальність за власну долю. Роль психотерапевта в цьому разі полягає в тому, щоб допомогти людині взяти на себе цю відповідальність за своє подальше зростання і розвиток, за своє життя і самопочуття [17,146,157,173-175,205,249,251,252,289,369].

Таким чином, поняття життєвого шляху виявляється різноманітним і багатовимірним в порівнянні з іншими спорідненими поняттями, такими як життєвє самовизначення, життєвий цикл, онтогенез, життєві стратегії, час життя, віковий розвиток та ін.. Воно передбачає численні впливи і тенденції в межах однієї біографії. Лише кінець життя ставить крапку у визначенні остаточного характеру життєвого шляху окремої особи.

Життєвий шлях ми б визначили як сукупність подій та обставин індивідуального розвитку, які вирішальним чином вплинули на формування особистості та зумовили її структуру та основну життєву проблематику. До життєвих обставин ми схильні відносити сукупність соціальних, біологічних та екологічних чинників, що діють на людину протягом усього її життя, обумовлюючи індивідуально неповторну "особисту історію" та індивідуальність кожної особи.

Переваги застосування у психології поняття життєвого шляху особистості полягають в тому, що воно надає дослідникам нові параметри для дослідження як людської психіки, так і соціальних умов існування людини. Прицьому особистість та умови її життєдіяльності не розглядаються відірвано, як оремі групи факторів, що впливають одні на одних у межах суб’єкт-об’єктної взаємодії, а як єдина цілісна система життєвої ситуації особистості, система, що забезпечує перехід людини від минулого у майбутнє через розв’язання конкретної життєвої проблематики, через

механізми прийняття рішень та побудови життєвих планів.

Такий підхід дозволяє науковцям розглядати життєвий шлях особистості в контексті розвитку суспільства - його минулого, яке впливає на умови існування і розвитку особи безпосередньо або опосередковано, його культури, умов, які створюються для розвитку особистості, а також визначення можливих шляхів подальшого самовдосконалення особи, її перспектив, планів, сподівань і можливих умов та засобів їх досягнення [1,3-7,74,92,127,155,198,205,231,254,255,262,269]. Такий підхід дає змогу досліджувати можливості та ресурси змін біографії людини, виявити можливу роль внутрішніх умов її психічного життя та зовнішніх природних і соціальних чинників.

Наукова цінність поняття життєвого шляху полягає також у тому, що воно дозволяє цілісно і, в той же час - конкретно розглянути кожну особистість, яка має свою власну історію, свій сценарій життя, який вона намагається реалізувати. Цей сценарій – життєва перспектива, складається у відповідності до головних мотивів, прагнень, сподівань, мрій усвідомлюваних або неусвідомлюваних, певних уявлень відносно перспектив життя, які обумовлюються досвідом і впливом середовища. Ось чому застосування поняття життєвого шляху в процесі наукового дослідження або надання практичної психологічної допомоги людині дозволяє більш системно підійти до проблем особистості та її розвитку, більш ґрунтовно дослідити факти і явища, які стосуються соціального та індивідуального буття людини. Одночасно це поняття дає можливість інтегрувати всі основні психологічні концепції особистості в єдину внутрішньо несуперечливу структуру, яка описує процес її, особистості, становлення, формуванні і розвитку (див. рис. 1.3).

Підсумовуючи, можна вказати, що, по-перше, це поняття стає найбільш узагальнюючим і ефективним, насамперед, через той факт, що воно дозволяє звернути головну увагу на здатність людини бути особистістю, бути самостійною, на її здатність до самоактуалізації, на те, що, в решті-решт, тільки вона сама є творцем власної біографії, головним режисером своєї унікальної долі. Концепція подійно-біографічного підходу звичайно робить наголос на тому, що людина є творцем власної долі, що вона значною мірою здатна планувати свій життєвий шлях, бути режисером своєї біографії. За одних і тих же умов одна людина може грати в житті творчу роль, набуваючи все більше можливостей до самостійності, до незалежності від можливих негативних впливів життя, від негативних зовнішніх обставин, в той час як друга людина всі свої сили витрачає на те, щоб пристосуватися до традиційних обставин, до загальноприйнятих норм, прислухаючись до свого

оточення більше, аніж до себе, маючи тематику життя, яку можна назвати регламентуючою.

По-друге, це поняття дозволяє вказати на залежність від минулого людини, яке безпосередньо або опосередковано впливає на неї, а також від об'єктивних умов, в яких відбувається її життя. Це дає можливість врахувати той факт, що вплив минулого людини та умов її існування на її майбутнє має багатоаспектний, багатовимірний і багатоваріантний характер, впливаючи на сьогодення своїми планами, мріями, можливими перспективами і можливостями їх досягнення. Життя пропонує людині безліч можливостей, які вона використовує у відповідності до свого минулого, досвіду, самостійності, відповідальності.

По-третє, поняття життєвого шляху дозволяє розширити розуміння умов існування людини за рахунок їх включення в більш широкий культурно-історичний контекст, в певну низку суспільно-історичних подій, ритмів традицій, звичаїв і ритуалів, які стосуються етносу, генерації, держави, поєднуючи біографічне з історичним.

Особистість не може розвиватись не створюючи як свою історію, так і історію свого часу. В загальному випадку, хоча вирішальними для розгортання життєвого шляху виявляються життєва подія і конкретний вчинок, але наявність життєвого проекту, здатність людини не тільки до певною мірою вибору зовнішніх умов, а також і до їх формування в певних межах, не можуть не вплинути на її здатність до вибору і формування життєвих подій і тим більше вчинків. І якщо з більшою упевненістю про вирішальний вплив на життєвий шлях особистості подій і вчинків можна казати у її ранньому віці, то для зрілої людини більш значущою і характерною є її здатність, за умов наявності життєвого досвіду, життєвого плану, бажання і волі, до вибору і формування обставин і вчинків. Такий підхід до особистості дозволяє, з одного боку, простежувати вплив культурно-історичного часу на людину, а з другого боку, вплив людини на свій час. Останній може бути в окремих випадках значним або навіть вирішальним.

Нарешті, поняття життєвого шляху можна розглядати у поєднанні із поняттям творчого шляху, який є шляхом постійної модифікації особистісного світу з метою творення людиною самого себе. Якщо життєвий шлях можна уявити вичерпаним, то творчий шлях відбувається неначе в паралельній площині і може виглядати як постійне піднесення до нових висот, яке, в кращому разі, фізично закінчується після досягнення людиною чергової висоти, а в гіршому разі, раптом обривається під час чергового сходження. Поняття життєвого шляху окремої людини можна таким чином

віднести, з одного боку, до одного із понять розуміючої соціальної психології і, насамперед, критичного підходу, а з другого боку, до одного із понять напрямків в практичній психології, спорідненого останніми її течіями. Це поняття виявляється таким, що здатне інтегрувати ряд різних точок зору на людину, психологічних теорій і концепцій.

Таким чином, життєвий шлях особистості необхідно визнати загальнонауковою системною категорією, що описує події індивідуального життя людини з точки зору взаємодії суб'єкта активності з його життєвими обставинами, в яких ця активність якраз і здійснюється. Під життєвими осбставинами розуміють природні та соціальні чинники з якими прямо або опосередковано взаємодіє особистість.

Життєвий шлях особистості у тому або іншому вигляді є предметом досліджень у всіх соціогуманітарних науках – філософії, історії, соціології, релігієзнавстві, мистецтвознавстві, педагогіці та ін.

У психологічному розумінні життєвий шлях особистості – це складна, системно-понятійна багатомірна категорія, що передбачає розкриття індивідуальної історії людини, сукупність подій та обставин індивідуального розвитку особистості.

У сучасній психології, особливо в практичній, акцентується увага на великому значенні окремих складовим життєвого шляху, що відповідає структурним компонентам категоріально-поняттєвої сітки дослідження життєвого шляху особистості.

Категорія життєвого шляху особистості виявляється плідним інтегруючим поняттям, за допомогою якого можна узгодити цілу низку теорій практичної психології, що набувають при цьому свого остаточного значення.

1.2. Методологічні засади дослідження життєвого шляху особистості

У 20-30-х роках XX сторіччя в розвитку психології відбувся поворот до вивчення соціально-культурного змісту психіки, до дослідження особистості в контексті широкої соціальної життєдіяльності (В.Вундт, Л.С.Виготський). Подібні дослідження життєвого шляху розпочалися лише в XX сторіччі можливо тому, що війни і катастрофи цього сторіччя неодноразово приводили до загибелі мільйонів людей і загрожували знищенню всього людства і його цивілізації. Це загострило необхідність усвідомлення цінності життя як такого, а разом з тим привело до необхідності розгляду життя справжнього і несправжнього, до необхідності виявлення справжньої

сутності життя. В цей період на Заході виникають концепції, що спираються на історичний і біографічний підходи до вивчення людської психології і закономірностей її функціонування у часі.

Перші спроби в цьому напрямку з боку психологів були здійснені Ш.Бюлер [37], яка намагалася вийти за межі понять як повсякденних, так і занадто неконкретних, філософських. Розгляд головних подій життя дав їй змогу встановити психологічні засади вікової періодизації, зрозуміти певні закономірності, що пов'язують життєві цілі та особистісні цінності. У роботі "Життєвий шлях людини як психологічна проблема", виданій у Лейпцигу у 1933 році, вона простежила генетичний зв'язок між фазами життєвого циклу. Вивчаючи велику кількість біографій, розглядаючи головні події життя, вона співставила об'єктивний хід подій з історією творчої діяльності людини та віковими змінами у ставленні до життя, встановили психологічні засади вікової періодизації.

Ш.Бюллер [37] вважає, що людина має природне прагнення до самоздійснення, яке розглядається як підсумок всього життя, під час якого було реалізовано все, чого прагнула людина, і визначається життєвими цілями та особистісними цінностями. Авторка провела аналогію між життєвим і історичним процесами і запропонувала вважати життя особистості особистісною історією, намагаючись розглянути життя людини не як послідовність випадкових подій, а як ланцюг закономірних етапів, розглянути разом із тим внутрішнє життя людини як окремий світ із своїми законами. Це індивідуальне, особистісне життя в його динаміці вона назвала життєвим шляхом особистості.

Вказавши, що життя людини не є випадковим збігом подій, що йому притаманні певні закономірності, що воно піддається не тільки описуванню, але й поясненню, Ш.Бюллер не змогла пов'язати лінії подій зовнішніх і внутрішніх, вони виявилися в неї паралельними. Це було наслідком того, які саме одиниці виділялись для аналізу. Вона розглянула ряд аспектів життя в їх динаміці. Серед них: перший ряд - послідовність зовнішніх подій, другий ряд- зміна переживань і цінностей, еволюція зовнішнього світу людини, його логіка, нарешті, третій ряд - результати його діяльності [37].

Маючи справу тільки із підсумковими даними, що стосувались біографій, які Ш.Бюллер вивчала, вона дійшла висновку, що слід розрізняти лише три етапи життєвого шляху. Перший етап від 16-20 до 25-30 років, коли здійснюється пошук самого себе, своїх життєвих цілей, мрій і сподівань, нарешті, супутника свого життя. Відбувається самовипробування у різних видах діяльності. Другий етап - від 25-30 до 45-50 років. Це апогей життя, зрілість, самоздійснення на основі реальних досягнень, праця за

покликанням, стабілізація себе і оточення, минулого і майбутнього. Нарешті, третій етап - від 45-50 до 65-70 років. Це період, поступового згасання, який закінчується разом із завершенням професійної діяльності. В результаті скорочення часової перспективи настає душевна криза [37].

Система, яку запропонувала Ш.Бюллер, виявилася недосконалою і не повною. Не можна погодитись ні з тим, що вона виключає з контексту життєвого шляху період до 16 років, оскільки мовляв в цей час створюються лише передумови самовизначення, хоча і для конкретної людини і для психолога, який її вивчає, дані про перший період життя людини мають засадні значення, ні з тим, що час після 70 років, вона розглядає як такий, коли вже не може бути мови про усвідомлені чіткі життєві цілі.

Згідно такої схеми лишається поза увагою розгляд того факту, що людина може розвиватись або за біологічним типом, тоді досягнення творчого піку відбувається у віці біологічного оптимуму, або за психологічним типом, коли є можливість досягнення свого апогею і тривалої стабілізації без зниження продуктивності навіть тоді, коли починається старіння організму і біологічний оптимум залишається далеко позаду. Твердження про згасання у останній період життя може бути справедливим у багатьох випадках, але часом воно все ж таки не є вірним і у всякому разі зовсім не годиться в якості взірця і рекомендації.

Якщо в дитинстві відсутній контроль за часом, а в зрілому віці людина володіє часовою перспективою, то в похилому віці в більшості випадків дійсно знов настає усвідомлення того, що час вже не належить людині. Це пов'язано з відсутністю життєвих цілей для більшості людей не тільки у цьому віці, а і в зрілому, коли настає відчуття вичерпаності встановлених раніше цілей, коли виявляється, що навіть нереальні і розмиті цілі вже не можуть існувати, оскільки набутий досвід і численні сімейні і виробничі обов'язки не сприяють цьому.

Але для людей творчих і для тих, хто намагається бути творцем свого життя, цей останній період може бути набагато змістовнішим, ніж просто періодом очікування кінця. Для таких людей останній період життя може виглядати як період остаточного оцінювання не тільки свого життєвого шляху, але й як період підсумовування професійних здобутків, як період остаточного оформлення свого заповіту нащадкам. Для них безперспективним цей період стає несподівано, і тоді він швидко закінчується, лише з причин різкого погіршення фізичного стану, а тому його не можна характеризувати тільки як період згасання.

Серед піонерів психологічного дослідження проблеми життєвого шляху слід також назвати П.Жане, який майже одночасно з Ш.Бюллер у

праці "Психологічна еволюція особистості" намагався побачити людину в її реальних змінах під впливом часу. Його дослідження показали, що нав'язування буквального відтворення у пам'яті хронології минулих подій порушує нормальну течію психічних процесів. Щоб запобігти цьому, минулі довготривалі події повинні бути представленими у пам'яті в узагальненому вигляді. Це представлення залежить від процесів історичного і онтогенетичного розвитку психіки. Таким чином об'єктивна хронологія опосередковується соціальною значущістю подій, що відбувається. Зіставляючи вікові фази та ступені біографії, П.Жане синтезував біологічний, психологічний та історичний час у єдину систему координат, визначаючи життєвий шлях особистості, як послідовність вікових етапів його розвитку, етапів її біографії [78].

Праці Ш. Бюллер і П.Жане підготували основу для дослідження в психології проблеми різномасштабності психологічного часу, його специфічного змісту, механізмів і закономірностей, які відбуваються в біографічному масштабі. Найбільш широкі дослідження в цьому напрямку біли здійснені К.Левіним [332]. Його поняття "психологічне поле в даний момент" включає не тільки теперішнє положення особистості, але й його уявлення про минуле і майбутнє, всі його бажання, страхи, мрії, плани, надії, які, незважаючи на їх хронологічну несумісність, переживаються одночасно, певною мірою однаково визначаючи поведінку людини.

Цей підхід стимулював дослідження "часової перспективи людини", поняття якої ввів В.Франкл [264,265] для дослідження взаємозв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім. Недоліком такого підходу було те, що при цьому втрачалися часові відношення між подіями, між їх послідовністю, що не давало можливості досліджувати взаємозалежність між різними часовими рівнями, такими що протікали у відповідності до фізичних, біологічних і соціальних процесів. Психологічне поле і психологічний час у К.Левіна [332] ставали тотожними феноменальному полю свідомості. Але у його просторово-часовій моделі свідомість і поведінка особистості розглядались і в довготривалій перспективі, розглядаючи зони теперішнього а також віддаленого і найближчого минулого і майбутнього, і з різних сторін індивідуального життєвого простору, розглядаючи рівні реальний і нереальний, оснований на фантазіях. Цей простір спочатку не диференційований і тільки в процесі розвитку дитини відбувається його поділ на минуле і майбутнє, реальне і нереальне [316,317].

Французький психолог П.Фресс, у книзі "Психологія часу", що вийшла друком у 1957 році, звернув увагу на те, що людина переживає одночасно кілька послідовностей подій, живе водночас у кількох рядах послідовних

подій, і всі ці ряди мають власний порядок і інтервали. Так існує низка подій родинного життя (шлюби і розлучення, народження і смерті тощо), професійного життя (виявлення нахилів до певної діяльності, освіта, професійне і кар'єрне зростання, передача набутого досвіду учням, вихід на пенсію). Існує також ланцюг політичного життя, який переживає людина разом з усією країною. Він ввів поняття "часового кругозору", який розглядається як інтегративна характеристика розвитку часових уявлень особистості, що формуються в процесі соціальної діяльності, і є показником засвоєності особистістю часових відносин,

Крім того, за Ж.Піаже [221], від дитинства до старості тягнеться послідовний шлях взаємопереходів від центрації, тобто егоцентричного асимілювання реальності у грі, уяві, фантазіях незрілого віку, до децентрації, тобто об'єктивнішим підходом до пізнання навколишнього світу у більш зрілому віці. Такі переходи від центрації до децентрації відбуваються постійно по мірі визрівання особи, визначаючи етапи життєвого шляху. Наприклад, подолання егоцентризму раннього дитинства веде до більш високих форм суб'єктивності, що забезпечується усвідомленням власного життя, як окремого мікрокосмосу, як ізольованої і самодостатньої монади. Центрація на цьому рівні має вже зовсім іншу природу, ніж у ранньому віці.

Розгортання власного "Я" назовні змінює зовнішню діяльність, людина втрачає спокій і байдужість до оточення, викликає переструктуризацію своїх значущих цінностей і мотивів. Проекція внутрішнього світу на зовнішній об'єднує глибинне і поверхове, незмінне і мінливе. Одночасно з тим відбувається зворотна проекція зовнішнього всередину, але при цьому дійсність, що відображується, так само змінюється під впливом внутрішніх причин. Децентрація дає можливості порозуміння з іншими людьми, засвоєння їхніх моральних цінностей і актуальних особистісних смислів, а також людської мови, системи понять і класифікацій, цінностей і орієнтацій, які забезпечуються засобами мови, тощо. Мова надає також можливість співставляти різні точки зору і шукати нові смисли і цінності. Кооперація з іншими людьми, таким чином, робить людину більш гнучкою, різнобічною, динамічною і зрілою. Нездатність до кооперації показник незрілості людини. А вищою особистісною зрілістю виявляється здатність ставати на точку зору іншої людини, не зраджуючи собі, залишаючись самим собою, не перебудовуючи себе, пристосовуючись до іншого.

Усвідомлення багатоаспектності і багатовимірності поняття життєвого шляху мало наслідком намагання виявити певні його найважливіші моменти, в яких відбувається взаємодія цих аспектів. З огляду на це важливими є результати Е.Еріксона [291,292,317], одного із засновників екопсихології. Він

вважає, що під час переходів від одного етапу життєвого шляху до наступного стають визначальними різні детермінанти саморозвитку особистості. При цьому свідомість може відігравати самостійну адаптаційну роль пристосування особистості до зовнішнього середовища на основі певного діалогу з ним, якщо людина буде ставитись до нього вибірково, роблячи вибір між протилежними ставленнями до світу і до себе. Цей вибір визначає подальший її розвиток. Отже він розглядає можливості зміни себе, які існують для кожної людини, але ці можливості різні для кожного з періодів її життя і вони по-різному визначають подальші можливості людини і таким чином її долю.

Е.Еріксон [291] з огляду на можливості таких визначальних виборів по-своєму виокремлює певні етапи життєвого розвитку. На його думку, на першому етапі, який продовжується від народження до півтора років, дитина (слід припустити, що ще зовсім несвідомо), виконуючи певну генетичну програму або під впливом середовища, здійснює мабуть самий важливий вибір між довірою і недовірою до світу. Довіра до світу формує позитивне ставлення до нього, позитивне самовідчуття, що зумовлює можливість зростання бажання йти назустріч до нового досвіду. В свою чергу, недовіра формує негативне ставлення до світу, обумовлюючи в подальшому появу звички і формування підстав до зменшення допитливості, до бажання замкнутися у світі фантазій. Все це має наслідки на наступних етапах, будучи зумовленим цим основним психологічним підґрунтям.

Наступний етап триває до трьох-чотирьох років. В цей період раннього дитинства виникають почуття впевненості у собі і самостійності, або ж навпаки, невпевненості і сорому. У відповідності до західної культурної парадигми, Е.Еріксон [291] вважає, що головним прагненням дитини на цьому етапі є оволодіння своїм єством, боротьба за незалежність від бажань батьків і від зовнішніх умов. Маючи нагоду звернути увагу на можливість діалогу з дитиною в разі необхідності ввести певні обмеження на її поведінку, він розглядає тільки дві можливості зловживання обмеженнями і введення необхідних обмежень. Він твердить, що зловживання обмеженнями здатне зробити дитину залежною, невпевненою у собі, із зайвою сором’язливістю. При цьому не враховуються можливі впливи з боку іншого оточення дитини. Проте можна погодитись з цим дослідником в тому, що почуття впевненості в собі, виховане на цьому або на наступному етапі тим чи іншим чином, можливо навіть в умовах існування певних забобон і обмежень, може в подальшому відіграти позитивну роль у становленні людини, яка здатна до прийняття відповідальних рішень у несприятливих умовах.

Від чотирьох до шести років дитина переживає ігровий вік. Ігри сприяють розвитку взаємин з іншими людьми, рольові ігри сприяють засвоєнню типових людських емоцій, задовольняють певні бажання, які інакше не можна задовольнити, розвивають ініціативу. Ініціатива, в свою чергу, стимулює допитливість і пізнавальну діяльність. Останнє заважає появі почуття провини за зайву допитливість, формуванню самозасуджуючої свідомості. Відносно цього етапу так само можна висунути підозру, що виникнення почуття провини за допитливість може виявитись характерним для західної культури і не має універсального характеру. Проте так само можна погодитись, що виховання ініціативи, допитливості і енергійної пізнавальної діяльності на цьому етапі здатне в майбутньому послужити основою для формування активної людини без недоліків у пізнавальній і соціальній сфері.

У молодшому шкільному віці, від шести до одинадцяти років, дитині доводиться робити вибір між, з одного боку, здатністю до самостійної, систематичної і наполегливої праці, здатністю оволодівати новими формами діяльності і активності, що породжує впевненість у собі, бажання експериментувати і домагатись успіхів, а, з іншого боку, почуттям неповноцінності, яке настає внаслідок нездатності до такої активності, що породжує неспроможність вирішувати поточні проблеми. На цьому етапі важливо привчити дитину, що її нездатність до певної діяльності, її некомпетентність у багатьох питаннях є тимчасовим наслідком молодості, а не наявністю певних вад або безталанності.

Від одинадцяти до вісімнадцяти років починається юнацький вік, для якого характерним є можливість визначитись відносно власного "Я". З одного боку, дитина має можливість самоідентифікації, набуття почуття своєї особистості, а з іншого боку, навпаки, їй загрожує почуття розмитості, невизначеності власної ролі.

Егоідентичність проходить у своєму розвитку чотири етапи: невизначеність ідентичності, коли підліток ще не знає, прийняти йому стиль життя, запропонований батьками, чи ні; попередня ідентичність, коли підліток приміряє до себе цілі і переконання батьків або іншого оточення; мораторій або криза ідентичності, коли підліток відшукує саме свій варіант ідентичності шляхом рольового експериментування; і нарешті, досягнення ідентичності, коли юнак знаходить свою орієнтацію у пошуках професії, роду занять і свого положення у світі.

Кризи юнацького віку пов'язані із можливістю рольової плутанини, негативної самоідентифікації, перенесення центру уваги від реального світу до віртуального, уявно-казкового, що породжує тенденцію до появи почуття

ізоляції, до страху перед спілкуванням із представниками протилежної статі, а також до небажання і нездатності до спілкування із представниками інших соціумів або інших вікових категорій, до тяжіння до тих, хто демонструє в таких випадках взірці упевненості. В багатьох випадках ними стають представники певної ізольованої молодіжної субкультури, часто кримінальної або наркозалежної тощо.

Наступний етап - молодість, що триває від 19 до 25 років. Вона пов'язується Е.Еріксоном із спільністю чи ізольованістю соціальних контактів. Спільність реалізується у глибоких дружніх стосунках і в шлюбі. Справжня спільність завжди взаємна. Для людини, яка не знаходить свого власного "Я", встановлення справжніх соціальних контактів стає проблематичним, або ж встановлені контакти виявляються з часом нестійкими і поверховими. Так людина стає самотньою, зафіксованою на своїх невирішених, старих або нових проблемах.

Зрілість займає наступні 25 років життя. Це вік вибору між творчістю і застоєм. Цей вибір здійснюється під впливом всіх попередніх здобутків у розвитку людини. Його можна вважати основним вибором життя, оскільки саме від нього найбільшим чином залежить якість і характер життя в цей і наступний періоди. Цей вибір означає вибір одного з двох відношень до життя взагалі. Творчість передбачає появу вітально важливих інтересів і потреб за межами родини чи індивідуальних потреб людини, вихід за межі самого себе, намагання створити щось нове, що може бути розціненим позитивно людством взагалі, а не тільки безпосереднім оточенням, в той час як застій - це життя задля розваг, комфорту, вигод, згідно з особистими потребами.

Останній етап життя, похилий вік, починається після 50 років. Основним переживанням цього віку є переживання цілісності життя або відчаю, вибір між яким значною мірою визначається результатами професійної і соціальної діяльності людини.

Однією з найбільш оригінальних і продуктивних у науковому відношенні є психологічна модель періодизації розвитку особистості, що запропонована відомаи українським вченим В.Ф. Моргуном [189,190]. Його концепція базується на поглядах Л.С.Виготського, Л.І.Божович, Г.С.Костюка, Д.Б.Ельконіна, Е.Еріксона, Ш.Бюлер та інших.

Відповідно до концепції багатовимірного розвитку особистості В.Ф.Моргуном розроблена нова схема періодизації розвитку особистості. Згідно неї усе життя людини розподіляється на три основні періоди. У межах трьох основних періодів виділено дев’ять вікових етапів періодизації багатовимірного розвитку особистості протягом життя. Кожний період

складається з трьох стадій – навчання, відтворення, творчості, а кожна стадія- з трьох фаз: моторної, перцептивної і мовленнєво-розумової. Переходи між періодами і фазами характеризуються кризами розвитку особистості, серед них виділяються такі, як криза новонародженого, криза дитинства, криза молодості [190].

Запропонована В.Ф.Моргуном психологічна модель періодизації розвитку особистості достатньо повно і точно висвітлює розвиток особистості, що, в свою чергу, характеризує основні етапи життєвого шляху особистості.

Подальші дослідження стосувались, наприклад, того, яка орієнтація домінує в тій чи іншій культурі, - на майбутнє, теперішнє або минуле. Під час досліджень часової перспективи було встановлено, що її діапазон і наповненість подіями залежать від рівня інтелекту і тривожності особи, а також від її віку. Але ці емпіричні дослідження не додали нічого нового в теорію психологічного часу особистості К.Левіна, не забезпечивши вихід за межі феноменологізму і намагання створити узагальнюючі теоретичні концепції. Минуле, теперішнє і майбутнє розглядались як абстрактні, змістовно ізольовані об'єкти часової орієнтації особистості. При цьому механізм їх взаємозв'язку у психологічному часі не розкривався.

Намагання дослідити специфіку часових відношень в біографічному масштабі і надалі здійснювалися на основі підходу, розпочатого Ш.Бюллер [37]. Розглядаючи зміст кожного етапу життєвого шляху, дослідники намагались знайти закономірності формування переживань часу на кожному етапі. На цьому шляху було встановлено, що для різних соціальних груп існують певні основні події життя, і ненастання цих подій у встановлені строки розцінюється як невдача. Таким чином, майбутнє для них є не особистісним феноменом, а соціально обумовленим. Це вимагає вважати, що майбутні події знаходяться в залежності від минулих, отже слід розглядати зв'язки між ними в структурі психологічного часу. Крім того, було встановлено, що час життя плине нерівномірно в залежності від того, чи існує його дефіцит для реалізації намічених планів. Однак подолати при цьому обмеженість висхідних положень досліджень у цій сфері - феноменологізм і емпіризм - не вдалося.

Одним із перших, українських вчених, хто досліджував проблеми життєвого шляху особистості, можна вважати Г.С.Сковороду [240]. Дослідники, яких цікавило, що було зроблено в минулі сторіччя в сфері психологічної науки в Україні, серед іншого, обов'язково пригадують його ім'я. Дуже цікавою є обґрунтована ним концепція "сродної праці", яка здатна принести людині щастя і душевний спокій. Актуальною до нашого часу є

його ідея, що люди часто нехтують самопізнанням, обираючи професію, а разом із тим і свій життєвий шлях, всупереч своєму життєвому покликанню, яке він розглядав як прояв керівництва Бога, керуючись натомість корисливими міркуваннями, або сліпо наслідуючи моду. Така поведінка здатна привести до того, що людина не маючи душевного миру і щастя, відчуває постійне невдоволення і смуток. Така "несродна" праця може мати негативні наслідки не тільки для людини, яка може завдавати своєю працею шкоди іншим людям, але й для суспільства. В цьому випадку Г.С. Сковорода слідує Марку Аврелію, який вважав, що загальнокорисна праця та праця, що відповідає природі людини, повинні співпадати. І хоча ми сьогодні вже знаємо, що для більшості людей в житті так не завжди буває і не може бути, але ця ідея продовжує залишатися привабливою і цікавою [104-109,210,245,246].

Цікавою залишається також ідея про те, що метою людського життя є досягнення душевного спокою, сердечного миру і щастя, заради чого слід намагатись знайти "сродну" працю і займатись самопізнанням. Досягнення стану щастя, тобто такого стану, коли душа живе повним життям, вважалось мислителем запорукою визволення людини від тягаря навколишньої дійсності, повсякденної реальності. Цей стан, стан "куражу" він протиставляв тому поняття про щастя, яке висував Епікур, який вважав за необхідне досягти такого психічного стану спокою і безтурботності, коли усуваються всі страждання, страхи і турботи, а залишається лише радість і веселість. Натомість Г.С.Сковорода [240] вважав, що душа, яка не страждає - мертва і смердюча вода.

Ототожнюючи поняття "кураж", "веселіе сердца", "сладость" з поняттям "жизнь", він однак розрізняв при цьому поняття "жизнь" і "житіе": "Житіе значит: родится, кормится, расти и умаляться, а жизнь есть плодоношение, прозябшее от зерна истины царствовавшея в сердце их". Отже, щастя означає життя, а життя можливе тільки за умов "плодоношения", яке виникає внаслідок "зерна истины". Не можна в даному випадку погодитись з тим, як це роблять деякі дослідники, що при цьому відбувається повне злиття понять щастя і сродної праці, адже ці поняття переважно різнобічно направлені, одне всередину душі, викликаючи внутрішню працю по розвитку зерна істини, друге назовні, на переробку зовнішнього світу, хоча і через душу.

Найактуальнішою при цьому сьогодні є думка про те, що людина повинна віднайти а собі оте так зване зернятко істини і розвивати його в собі, незважаючи навіть на нездатність суспільства повністю підтримувати цю її діяльність. Мабуть саме цьому аспектові слід надавати першорядної уваги.

При цьому мислитель не надав значення такій думці Марка Аврелія, як та, що "загальнокорисна діяльність" повинні бути найголовнішими в житті людини. З таким його відношенням до цієї думки можна і сьогодні погодитись. Адже, в одному випадку, це означає грати роль імператора, як Марк Аврелій, який цього, як він каже, не хотів, віддаючи в душі перевагу ролі викладача філософії, а в другому, - роль раба, який також міг би бажати грати у суспільстві іншу роль, виконувати інші суспільні обов'язки.

Саме під зернятком істини у душі можна розуміти заклик до людини щодо її самовизначення, щодо самореалізації, щодо винайдення власними силами у собі здатності до найкращого застосування, з одного боку, тих різноманітних і невідомих раніше можливостей і умов, які надає їй сучасне суспільство, а з іншого боку, тих власних "сродних" можливостей і здібностей, які можуть бути застосованими і розвинутими людиною у цих умовах. Таким чином, це поняття виявляється ближчим до понять сучасної людини, ніж, наприклад, поняття "мойри" у давніх греків, тобто долі, на яку не можна вплинути.

Г.С.Сковорода не наполягав на тому, що людина повинна виявити лише одну сродну працю і виконувати тільки її. Він казав і про те, що таких "сродностей" в неї може бути декілька. Але найбільшу насолоду в житті людина зможе отримати тільки від основної. В такій постановці це поняття ставить проблеми, які не вирішені і досі. Більше того, ця проблема дозволяє висувати варіанти прогнозів відносно того, яким повинне бути суспільство, в якому проголошено щастя людини за основу. Адже може виявитись, що, з одного боку, більшість людей може побажати обрати такі професії, для яких у суспільстві не можна створити стільки робочих місць, щоб задовольнити всіх бажаючих. З другого боку, суспільні потреби вимагають того, щоб певні професії залишались масовим, незважаючи на їх меншу привабливість.

Для сучасної ситуації характерним є те, що більшість людей змушена обирати професію, користуючись іншими міркуваннями ніж тими, що пропонував філософ. Рішення проблеми, яке б було спорідненим його думкам, і яка таким чином виникає з його теорії, може полягати в тому, щоб у суспільстві більш чітко розрізнялась необхідність як праці з метою "заробити на хліб", так і праці з метою задовольнити своїй "сродності".

При цьому, навіть якщо суспільство не в змозі забезпечити останню, воно не повинно вимагати від людини любові тільки до "суспільно корисної" праці, якої ще недавно домагалися наші керівники і науковці, пам'ятаючи, що більшість людей займаються нею вимушено, що виконуючи цю працю вони не стають щасливими, а тому не слід удавати, що їх можна штучно привчити до того, що потрібно "суспільству", треба все ж таки виясняти, що потрібно

кожній людині насправді. Суспільство повинно створювати умови для того, щоб люди мали певні можливості спробувати себе в інших видах діяльності, серед яких вірогідно зможуть відшукати свою сродну працю. Це породжує нове коло проблем, про які в межах дослідження можна сказати лише те, що вони неминучі, якщо будуть враховані положення висунуті Г.С.Сковородою. Ясно також, що в розвинутих країнах, в яких виникає проблема вільного часу (а для багатьох жителів України ця проблема також виникає), вона повинна розглядатися разом із проблемою "сродної" праці.

Із свого боку, кожна особистість повинна зрозуміти, що для того, щоб бути щасливою, вона повинна докладати неабияких зусиль, щоб вияснити, яка саме діяльність може її зробити такою, і зрозуміти, що з боку суспільства, яке стаючи все більш розвинутим, все частіше попадає в ту або іншу кризу, отримати допомогу не завжди можливо, якщо не докласти знову ж таки власних зусиль. Таким чином, певні думки Г.С.Сковороди, які стосуються проблем життєвого шляху, виявляються дуже актуальними і досі.

Можна також вказати й на такий вже більш сучасний факт, як те, що поняття життєвого шляху особистості виявилось одним із ключових, разом із поняттями життєвої ситуації та життєвої проблематики, для розуміння соціально-психологічних та гуманітарних наслідків Чорнобильської катастрофи, для утворення системних уявлень відносно соціальних процесів, що відбуваються серед потерпілого населення, тому, що ця катастрофа, як і будь-яка інша значна подія людського життя, суттєво вплинула на його подальший перебіг [212].

Більш важливим для дослідження проблем життєвого шляху особистості є той факт, що кожна з категорій практичної психології пов'язана з іншими, кожна з них зумовлює іншу. Таким чином, з'являється можливість дослідити кожну з цих категорій з точки зору життєвого шляху особистості, подивитись на життєвий шлях під кутом того, що дає для його розуміння застосування кожної з цих категорій. Разом з тим, застосування цих категорій у найпоширеніших напрямах сучасної практичної психології надає можливість застосувати результати різних підходів і напрямків для розгляду проблем, що виникають під час дослідження життєвого шляху.

Необхідно також виділити систему принципів, які застосовуються в процесі дослідження життєвого шляху особистості, щоб чітко відмежувати сферу дослідження від інших проблем психології, встановити межі верифікації досліджуваних явищ. Принципи утворюють систему в тому випадку, коли так само, як і для системи категорій вони пов'язані між собою настільки, що обумовлюють один одного і всю систему в цілому, коли інтерпретація одного з них обумовлює розгляд усіх інших, коли кожний

принцип набуває психологічної змістовності саме в системі.

Серед принципів, які застосовуються при дослідженні життєвого шляху особистості, важливо також виділити центральний (ключовий, провідний), який слугує точкою відліку для інших, відіграє роль початку теорії. У вітчизняній психології таким принципом частіше за все довгий час визнавався принцип детермінізму, який є наслідком центрального моменту найпоширенішої теорії, теорії діяльності, принцип взаємодії особистості з навколишньою дійсністю. Але в тлумаченні цього принципу можна виділити дві лінії. З одного боку, С.Л.Рубінштейн [233-235], віддаючи данину матеріалістичній теорії у філософії, твердив, що зовнішнє переломлюється через внутрішнє, тобто поведінка людини зумовлюється впливом середовища, є реакцією на зовнішні впливи. З другого боку, О.М.Лєонтьєв [142] твердив начебто протилежне, відстоюючи ту точку зору, що внутрішнє діє через зовнішнє і цим само себе змінює.

На перший погляд, ми маємо тут два рішуче протилежних підходи. З одного боку, активність, як реагування, як відповідь на зовнішні подразники. З другого боку, активність як акт творчості, як цілеспрямовані і свідомі впливи на природу і самого себе. Але така картина складається лише в разі спрощення обох точок зору, загострення однієї із сторін. В той же час, впродовж переломлення зовнішнього через внутрішнє не можна позбутися впливів слів і ідей, які таким чином входять у поняття внутрішнього, стають актуальними і дійовими. Так само діяльність по переломленню зовнішнього може відбуватися як акт творчості. В свою чергу, творче відношення до дійсності, її пристосування до своїх потреб не можливе без врахування "зовнішнього". Ці два принципи скоріше доповнюють один одного, і лише певні зовнішні причини зумовлюють намагання надати перевагу одній із сторін цього діалогічного по суті процесу взаємодії людини із "зовнішнім". Наприклад, якщо в недавньому минулому було потрібно показати залежність людини від зовнішнього, то для сьогодення характерним є надання першорядної уваги креативним можливостям людини.

У працях відомого українського психолога В.А.Роменця [229-232] проблема вибору провідного принципу в психології отримує своє вирішення шляхом надання принципу детермінізму вигляду вчинкового підходу. Він звертає увагу на те, що реальним сполучником між психологією та різними аспектами людської культури виступає вчинок, його структура, здійснення та характер його суб'єктивних і об'єктивних детермінацій. Вчинок розглядається ним як вихід за межі належного, як протиставлення себе своїм життєвим обставинам [231,250,253,254,256,].

Якщо розглядати вчинок як поодинокий поведінковий акт, що має

оцінкову природу, то виникає необхідність доповнити дискретний розгляд людської поведінки процесуальними характеристиками. В цьому випадку принцип детермінізму може набути вигляд принципу активності суб'єкта, що знаходиться у відповідності до праць багатьох психологів, таких як Б.Г.Ананьєв, М.Й.Боришевський, Л.Ф.Бурлачук, Г.С.Костюк, О.В.Киричук, С.Д.Максименко, А.В.Петровський, В.В.Рибалка, О.М.Ткаченко, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко та інших. В той же час, якщо розширити поняття вчинку, застосовувати його навіть для того, щоб назвати вчинком весь життєвий шлях, то таке його розширення робить ці два принципи майже подібними.

Принцип активності суб'єкта означає, що суб'єкт розглядається як такий, що активно відображає і взаємодіє з об'єктом, протистоїть йому і зовнішнім обставинам, тобто людина розглядається як така, що перебуває у життєвих обставинах, які випали на її долю, або які вона створила сама, як людина, що ставить власні цілі і будує свою поведінку на основі власних можливостей. Цей принцип також акумулює в собі інші відомі принципи, які є необхідними умовами активності, детермінізму, відображення та єдності діяльності і свідомості. Крім того, він багато в чому відповідає вищезгаданій категоріальній системі.

Поняття життєвого шляху належить до одного з простих, але дуже широких і важливих понять, за допомогою яких вдається краще зрозуміти людину, її можливості і можливості впливу на неї. В широкому смислі це поняття, стосуючись всіх аспектів життя особистості, на перший погляд, не потребує особливого тлумачення. Життєвий шлях особистості - це її індивідуальна історія, що має свої межі, певні періоди, міру завершеності і вичерпаності.

Головним у цьому визначенні життєвого шляху особистості є розгляд понять умов і обставин, адже якщо проводити аналогію з історією, то можна зважити на те, що історія не зводиться до сукупності подій, хай навіть самих визначних, від яких залежить поява наступних подій. Можливі також і більш широкі погляди, які може зробити фахівець, в тому разі, коли він озброюється певною теорією. Певна теорія здатна породити в нього нове бачення тих самих подій. При цьому нові теорії допомагають знайти у відомих фактах щось нове, що здатне висвітити відомі події під новим кутом зору. Поняття життєвого шляху особистості, таким чином, яке є інтегруючим поняттям, можна розглядати не тільки як сукупність визначних подій життя людини, але й як сукупність причин і життєвих принципів, тобто обставин, які лежать в основі цих подій.

С.Л.Рубінштейн [234] писав, що усяка людина має свою неповторну

історію, яка, у свою чергу, включена в історію людства. Можна навіть сказати, що людина лише тоді є людиною, коли вона її має. У ході цієї особистісної історії бувають вузлові моменти й поворотні етапи життєвого шляху, коли прийняття того, або іншого рішення визначає подальший шлях особистості.

Таким чином, визначення поняття життєвого шляху повинно містити в собі вказівки на те, що знаходиться за межами простої сукупності подій. Таке визначення, яке допомагає підійти до цього поняття більш узагальнено, може виявитись особливо важливим в тому випадку, коли постає задача пошуку засобів, за допомогою яких відповідальність за свій життєвий шлях, за його "оптимізацію" могла б бути покладена на особистість. Це можна зробити тому, що поняття життєвих обставин, можна розглядати розширено, включаючи в розгляд ті зовнішні обставини, які особистість може вибирати або створювати, а також внутрішні обставини і взаємодію внутрішніх і зовнішніх умов існування.

В процесі застосування понять подійно-біографічного підходу, коли намагаються виявити певні детальні закономірності життєвих шляхів, які вимагають прискіпливого відношення до себе через свою варіативність і неповторність, реалізується вищезгаданий підхід, подібний до підходу критичної теорії в соціології, який ставить в центр уваги конкретну людину, в конкретних умовах, наполягаючи на необхідності змін, на необхідності пошуку засобів, які здатні забезпечити зміни життєвого шляху людини на краще. Це поняття багатовимірне, яке допускає багато тенденцій і ліній в межах одної біографії. В основі періодизації життєвого шляху лежить не лінійна послідовність певних періодів, а сукупність подій, які вимагають вивчення шляхом сполучення їх історичного, соціального і психологічного аналізу. При цьому з самого початку не можна вказати, які саме аспекти або обставини слід вважати найголовнішими і в загальному плані для кожної конкретної людини.

В західній соціальній психології часто використовується більш вузьке поняття часу життя (life-time). Воно застосовується для визначення тривалості існування людини, періоду від народження до смерті. Цей період забезпечує можливості співіснування поколінь, визначає тривалість їх соціалізації. Крім того, використовуються рівноцінні поняття "вікового розвитку" (life-spane) або "розвиток протягом життєвого шляху" (life-course), які також відображають лише певні аспекти життєвого шляху.

Згідно культурологічним та історіософічним концепціям О.Шпенглера, А.Тойнбі, Л.М.Гумільова та інших дослідників умови життя в історичному плані можуть відрізнятися в зв'язку з тим, що суспільство, а точніше етнос,

який його створює, може знаходитись на різних етапах свого довготривалого розвитку.

У творах видатного історика Л.М.Гумільова [65], ретельно розглядається залежність процесів формування етносів, типів їх господарювання, соціальних процесів та їх соціальної організації від впливів природних чинників довкілля, таких як клімат, місцевість, ландшафт, де відбувається ця людська активність. Особливо важливі його ідеї, що стосуються визначення історичного часу, в якому живе особистість, про що мова буде нижче. Л.М.Гумільов виділяє періоди, коли етнос спочатку виникає навкруг певного пасіонарного ядра, потім настає стадія підйому, стадія спокійного розвитку і, нарешті, стадія стагнації [65]. Весь цикл розвитку етносу за Л.М. Гумільовим сягає біля півтора тисячоліття. З цієї точки зору українці і росіяни, якщо за початок брати період Київської Русі або більш пізні періоди, є молодими націями.

Але він зробив свої переконливі висновки спочатку на матеріалі степових народів, життя яких, дійсно, прямо залежало від кліматичних умов степу і від кочового типу господарювання і таким чином від певних довготривалих циклічних коливань клімату. Проте можна не беззаперечно погоджуватись із тим, коли він разом із низкою інших дослідників пропонує розширити свої висновки також і на інші етноси. Можна припустити, що характер і темпи розвитку, які він спостерігав на цьому матеріалі, властиві степовим народам у ті давні часи, а також прадавнім суспільствам, але їх не можна безапеляційно переносити на етноси, що мешкають в інших часах і умовах. Насамперед, це стосується сьогодення, для якого є характерним ні з чим у минулому незрівнянний розвиток продуктивних сил, збільшення якісних і кількісних характеристик обміну товарами, ідеями, продуктами культури, інформацією та людьми. Інтенсифікація розвитку суспільства і збільшення темпів розвитку вимагає постійної перебудови суспільства, а не повільного і довготривалого встановлення відповідності із природними і економічними умовами існування характерними для старих суспільств [65].

В тому випадку, коли останні припущення виявляться вірними, слід буде зробити висновки про те, що для сучасного суспільства, не зважаючи на те, що природні фактори продовжують діяти, визначаючи певні риси суспільства і етносу, все більше стають можливими такі швидкі і рішучі зміни, які раніше відбувалися впродовж багатьох століть - і поява пасіонарних груп особистостей, і швидке зростання їх впливу, і швидкий розвиток суспільства під їх керівництвом або впливом, і швидка деградація певних пасіонарних угруповань, еліт або етносів, а також швидкі зміни однієї пасіонарної групи іншою. При цьому слід зважити і на той більш

беззаперечним факт, що більшість етносів рано чи пізно попадали в фазу стагнації, з якої не було ніякої можливості вийти, і якою закінчувалася їхня історія. Вони або втрачали своє ім'я, входячи в інші етноси, або навіть зникали фізично. Сприяє всьому цьому умови постійної кризи, якими супроводжується соціальний розвиток останніх часів, його всеохоплюючий і всесвітній характер для кожної спільноти і особистості.

Характер змін в цьому напрямку, від якого залежать можливості конструювання особою свого життєвого шляху, визначається двома різнонаправленими історичними процесами, в основі яких лежить інтенсифікація розвитку суспільства на основі обміну товарами, ідеями і людьми. З одного боку, це процеси, які об'єднують людство, створюють єдиний культурно-економічний простір його існування, ведуть до утворення єдиної всесвітньої культури і цивілізації. З другого боку, характеристикою такої культури є можливість розвитку особистості і всіх тих організаційних форм, на які вона здатна. А оскільки ця здатність може бути дуже різною, то впливи різних народів один не одного виявляються також дуже різними. Це означає, з одного боку, одночасну диференціацію суспільств на все більш дрібні складові і їх об'єднання у все більш широкі форми, а з іншого боку, забезпечує при цьому зникнення певної частини цих складових, тобто нежиттєздатних суспільних утворень.

Таким чином, основною характеристикою сучасного суспільства є тенденція до його постійної зміни і перебудови, тенденція до появи все нових організаційних форм і утворення нових спільнот на основі щонайменшої близькості між людьми, постійна структуризація і переструктуризація. Все це створює занадто складні вимоги до людського існування, а можливість захоплення однією із сторін розвитку спокутує людину до різноманітних спрощень проблем, примітивного консерватизму і агресивності, породжуючи процеси протилежні прогресивним. Все це робить людину залежною від інших, а з другого боку, вимагає від неї і надає їй можливості до свого розвитку і самоактуалізації, формування себе у відповідності до нових умов існування і нових умов для їх цілеспрямованої зміни.

Все це також робить більш актуальними думки Л.М.Гумільова стосовно "химерності" співіснування певних культур і народів, які нездатні до злиття в один етнос. Як відомо, воно породжує додаткову нестабільність в суспільстві. В сучасних умовах, віднесення людини до певної політичної нації, не заважає створенню сприятливих умов для її самовизначення в більш широких межах, до її здатності віднести себе до того чи іншого новітнього цивілізаційного "суперетносу". Подекуди це відбувається на неусвідомлюваному рівні і веде до протиріччя між декларованим і

фактичним самовизначенням. Це робить химеричні утворення більш розповсюдженими, а суспільство більш нестабільним, динамічним і багато аспектним [65-67,85,113,165,213,220,241].

Сказане не означає, що ті умови, в яких опинилась сучасна людина, не залежать від того, на якому етапі свого розвитку (в цілому або в середньому) знаходиться суспільство, чи є цей етап стадією підйому, стадією стагнації, чи стадією, на якій починає утворюватись новий етнос навколо певного пасіонарного угруповання. Але все ж таки для сучасного суспільства, з його інтенсифікацією взаємозалежностей між усіма його частинами у світовому масштабі і на кожному регіональному рівні, характерним стає одночасна наявність всіх цих соціальних характеристик, оскільки суспільство виявляється неоднорідним, таким, що складається із прошарків, які нездатні до злиття, кожний із яких розвивається за своїми стадіями.

Прискорення розвитку людського суспільства і подальше розповсюдження "химерності" має своїм наслідком також те, що суттєві події все частіше відбуваються не навколо великих людських спільнот, а навколо особистості, яка отримує все більше можливостей існувати звільняється від необхідності суворо дотримуватись певної суспільної дисципліни і долі, обираючи собі те суспільство або організацію, які їй до вподоби. Місце національних держав поступово займають їх об'єднання у більш широкі спільноти, а це робить вплив таких "цивілізаційних" утворень менш деталізованим, залишаючи людині більше варіантів поведінки для вибору. Людина все більше стає вільною у таких відношеннях, про які раніше не можна було подумати.

Проте процес звільнення людини, супроводжується її входженням у нові угруповання, хай навіть це буде рівень певних уподобань, вірності певній культурі або системі поглядів, а не рівень конкретних організацій. Все це здатне накладати на людину нові вимоги, норми, взірці для уподобання, вимагаючи від неї своєї "дисципліни" не менш суворої, ніж та, від якої людина звільнюється. Наприклад, глобалізація комп'ютерного зв'язку здатна поступово приводити до появи віртуальних організацій, тобто таких, які існують лише завдяки об'єднанню їх учасників засобами зв'язку, що приведе до зміни умов конкуренції - з одного боку, це веде до розширення можливостей знайти своє місце, яке найкраще відповідає особистісним вимогам, але з іншого боку, конкуренція у обраній сфері в перспективі здатна набути всесвітнього масштабу.

Найбільш важливі обмеження, що є одночасно засобом для розширення можливостей людини, стосуються глобальних процесів технологічних, науково-технічних, соціально-трансформаційних. Сьогодні не

можна стати господарем своєї долі, якщо не встановити її залежність від них. Основним чинником, який визначає сучасність, є (мабуть це загальне місце) твердження про те, що людство стає все більше взаємозалежним. Доля кожного народу і кожної людини все більше залежать від долі всього людства.

В таких умовах людина, яка намагається програмувати свій життєвий шлях, повинна зрозуміти, які саме соціально-трансформаційні, науково-технічні і технологічні процеси відбуваються навколо неї у глобальному масштабі. Не маючи можливості описати тут ці процеси докладно, для цілей дослідження досить буде вказати на кілька основних чинників, після розгляду яких стане більш зрозумілим, як саме змінилися умови, в яких відбувається прогнозування і проектування життєвого шляху особистості.

Перше зауваження стосується того факту, що із взаємопов’язаності світу випливає, що люба подія може бути остаточно з'ясована тільки в тому разі, коли до уваги буде взято всі обставини до глобальних включно. Те ж саме значення мають заклики до екологічного мислення. Основний їх сенс полягає в тому, що людська діяльність навіть в матеріальному плані набуває глобальних наслідків і вимагає уважного розгляду з урахуванням можливих впливів і взаємозв'язків в усіх відношеннях і з усіма іншими процесами.

Другий чинник полягає в тому, що швидкість змін весь час збільшується. Людина повинна весь час пристосуватись до них. Сьогодні не можна гарантувати, що освіта, яку людина отримає, наприклад, у ВНЗ, забезпечить їй високий освітній рівень на все життя. Якщо вона хоче не відстати від подій, їй доведеться все життя вчитись. За цих умов школа повинна навчити дитину, насамперед, мистецтву навчання і самонавчання. В сучасних умовах людина, яка хоче крокувати в ногу із часом, повинна бути творчою, допитливою і весь час намагатись отримати і засвоїти ті знання, які від неї вимагає життя.

Інтенсивна автоматизація виробництва приводить до зникнення багатьох робочих місць і професій. В той же час постійно з'являються нові, які часто вимагають все більш високої кваліфікації. Більш точно, значна частина тих, хто втратить роботу, зможе працевлаштуватись лише в сфері обслуговування, в той час як лише менша частина зможе претендувати на перекваліфікацію. Тенденція, таким чином, полягає в тому, що нові професії, які з'являються у зв'язку з загальним ускладненням діяльності людини, вимагають або все більш високої кваліфікації, або кваліфікації на незвично низькому для багатьох рівні. Затриматись серед тих, хто відповідає за швидкі зміни, зможуть, насамперед, ті, хто буде весь час вчитися, для кого творчий підхід до своєї професії - норма, а не тимчасовий виняток.

Третій чинник пов'язаний з тим фактом, що переважний розвиток отримують ті сфери діяльності, в яких найбільшою мірою застосовуються інформаційні технології, з яким можна пов'язати автоматизацію не тільки на виробництві, але й автоматизацію інтелектуальної праці, принаймні її посилення, яке забезпечується зменшенням одноманітної нетворчої частки роботи. Не слід однак вважати, що праця, яка пов'язана з інформаційною технологією, обов'язково виключно творча і складна. Для більшості користувачів проблеми, які виникають у зв'язку з використанням комп'ютерної техніки, можуть бути вирішеними і перестають бути творчими, а їх праця може ставати одноманітною. Комп'ютер - це засіб, який здатний полегшити творчу діяльність, але він її не забезпечує. Натомість він може забезпечити створення нових робочих місць, на яких від людини вимагається лише обізнаність з певним набором команд і уважність. В той же час, слід при цьому погодитись, що значну частину людей задовольняє така одноманітна, але легка у всіх інших відношеннях добре оплачувана праця, так само як і праця типу торгівлі. Вони свою накопичувану втому згодні знімати під час активного відпочинку, який в розвинених країнах стає все довшим, не даючи собі ради усвідомити, що активний відпочинок переживається як час насичений значними подіями, але пригадується як щось швидкоплинне, залишаючи по собі відчуття непомітно минулих літ і певної порожнечі. Усвідомити це важко з багатьох причин, вкажемо серед них ще й на ту, що певні сподівання можуть у таких людей покладатись на можливість варіювання, ускладнення і витончення розваг і видовищ, якими супроводжується їх відпочинок. Свої творчі здібності вони можуть скеровувати в цей бік. До того ж період насичення відповідними в решті-решт приємними переживаннями може виявитись дуже довгим.

Але іншу частину людей не може задовольнити така праця, праця без творчих вимог, без пошуку нового. Для них важливо усвідомити, що якщо вони не бажають опинитися серед тих, хто готовий виконувати просту роботу, їм треба прийняти до відома, що в найближчому майбутньому інформація остаточно і повсюдно стане таким же ресурсом як капітал, робоча сила тощо. При чому під інформаційним ресурсом слід розуміти здатність до засвоєння і примноження знань.

Творчі люди повинні себе готувати до життя, в якому вони будуть весь час вчитися, шукати знання і творити їх. Вони не можуть при цьому сподіватися на досвід старшого покоління, який може виявитись застарілим. Не можна однак погодитись, що це може означати виникнення якоїсь нової прірви між поколіннями, що набутий досвід, який стосується конкретних умов і проблем минулого, не може ставати джерелом мудрості, потреба в

якій у творчих особистостей неминуча.

Таким чином, психологічні ситуації є відображенням реальної життєвої ситуації у смисловій сфері людини і можуть розрізнятись за рівнем усвідомленості проблем, що лежать у їх основі, за ставленням до них людини та за тим впливом, який вони здійснюють на її особистісний розвиток.

Для аналізу і проектування життєвого шляху особистості виявляється необхідним більш уважне дослідження зовнішніх умов існування людини. До одного із понять, які використовуються при цьому належить поняття історичного часу. Історичний час, в якому живе сучасна людина, накладає певні межі як на розвиток суспільства в цілому, так і на можливості розвитку кожної людини, на умови її існування. Тому життєвий шлях особистості суттєво залежить від історичного часу.

Більш детально в певних відношеннях історичний час допомагає розкрити поняття соціального часу. Соціально-історичний час - це і час суспільства, і час держави, і час покоління із своїми низками важливих подій, які не можуть не впливати на індивідуальну біографію [1,22-24,107,170,176,187,213,238]. Соціальний час постійно змінюється і змінюється швидше в порівнянні з історичним часом. Він відображає ті реалії, які визначаються історичним часом в даний момент і в даних аспектах.

Соціальний час розпадається на ті події, які стають зовнішніми умовами людського існування. В свою чергу, ці події вимагають від кожної людини певної активності. Вплив активності кожної людини на ці події більш безпосередній, аніж вплив на історичний час і умови, що їм визначаються. Але в більшості випадків ці події залежать не від індивідуальних зусиль окремої людини, а від результату масових зусиль.

Застосування понять історичний час і соціальний час стає необхідним тому, що творче ставлення до власного життя потребує виходу за межі буденності, адаптації скоріше до майбутнього, ніж до теперішнього. Розширення часової орієнтації властиво саме людині, на відміну від тварини, яка орієнтується в часі тільки виходячи з необхідності задовольняння поточних потреб. Інтервали часу, які розглядає людина, можуть виходити навіть за межі власного життя. Намагання заглянути подалі в майбутнє, щоб правильно спланувати свої дії для виконання віднесених до майбутнього цілей, вимагають від людини кращої орієнтації і в минулому, і в теперішньому, розширення погляду на світ, розгляду не тільки свого особистісного життя і буття, але й часу історичного і соціального, які стосуються суспільства в цілому.

Але найбільші досягнення українських вчених в цій галузі стосуються

розвитку теорії психологічного часу. Подальший розвиток цієї теорії психологічного часу вимагав більш міцної концептуальної основи, яка була створена у працях Є.І.Головахи [56-63] та О.О.Кроніка [128-133,333]. Їх причинно-цільова концепція стала логічним продовженням усіх попередніх концепцій психологічного часу особистості.

Теоретичними підвалинами даного підходу є філософські і культурологічні уявлення про зв'язок між причинними і часовими відношеннями, реляційний підхід до проблеми часу в цілому, згідно якому тривалість, послідовність, напрям та інші властивості часу походять від структури певного процесу і відношень між подіями, що відбуваються в ньому. Єдність причинних і часових відношень означає, що та подія відбувається першою, яка є причиною другої події, а друга подія - то наслідок першої. Сприйняття часової упорядкованості подій і в фізиці, і в культурі виникає на базі їх причинного зв'язку.

Таким чином, ключове положення каузально-цільової концепції психологічного часу полягає в тому, що психологічний час формується на основі переживання особистістю визначальних зв'язків між основними подіями її життя. Ці зв'язки характеризуються напрямом (причинні - із минулого у теперішнє, цільові - із теперішнього в майбутнє), знаком (додатнім, якщо вони сприяють настанню події, або від'ємним, якщо заважають), тривалістю, суб'єктивною ймовірністю (яка характеризує ступінь впевненості в тому, що дана подія настає як наслідок попередньої), приналежністю минулому, теперішньому або майбутньому.

Отже, у психологічній науці існує низка методологічних підходів до проблеми життєвого шляху особистості, зокрема від дослідження психологічного часу, криз та етапів вікового розвитку тощо, до використання подійно-біографічного методу.

1.3. Категоріально-поняттєвий апарат дослідження життєвого шляху особистості.

Теоретичне осмислення проблем, які стосуються становлення розвитку концепцій життєвого шляху особистості, є справою вкрай необхідною тому, що воно задає систему підходів, положень та базових принципів, без яких неможлива систематизація великої кількості різнорідного практичного і експериментального матеріалу, який з'являється внаслідок великої кількості досліджень.

Категорія життєвого шляху особистості є однією із найважливіших категорій практичної психології. Можна ще вказати на такі поняття, як

“життєва ситуація і життєва проблема”, “психологічна ситуація і психологічна проблема”, “життєва криза”, “проектування життєвого шляху”, “вчинок” та інші, які складають певну систему - категоріальну сітку практичної психології. Всі вони узгоджуються як наслідок нашого підходу, здатного об'єднати різні школи практичної психології [206]. Система базових категорій і пояснювальних принципів, побудована в межах такого підходу, здатна бути внутрішньо несуперечливою.

В якості вихідної, початкової категорії практичної психології, яка може виконувати системоутворюючу функцію, ми, у свій час, запропонували *життєву проблему*, яка постає перед особистістю, і яка є головним моментом для практичного психолога, підставою для застосування методів психологічної корекції, головним мотивом для практичного психолога або соціального працівника, яка породжує суб'єктивний або об'єктивний запит на діяльність соціальної або психологічної служби, дозволяючи вважати практичну психологію проблемною галуззю людської діяльності, що допомагає у розв’язанні та профілактиці психологічних проблем особистості [206].

Психологічна проблема, будучи однією із складових життєвої проблематики, є станом невизначеності, що виникає в процесі життєдіяльності особистості між намірами, мотивами, уявленнями і цілями поведінки, з одного боку, та об'єктивними і суб'єктивними умовами їх реалізації з іншого. На відміну від різнорідних проблем, з яких складаються життєві проблеми, з якими стикається особистість впродовж свого життя, і які можуть вирішуватись за допомогою матеріальних ресурсів, праці і різнобічної зовнішньої допомоги, психологічна проблема вимагає, насамперед, психологічної допомоги та внутрішніх зусиль особистості. Таким чином, ця проблема є наслідком протиріччя між очікуваними результатами поведінки і реальними результатами дій людини. При цьому категорія психологічної проблеми навіть в процесі свого визначення вимагає розгляду інших категорій, які відповідають внутрішнім та зовнішнім умовам життєдіяльності особистості.

Відомий український психолог В.В.Рибалка запропонував класифікацію психологічних проблем особистості на основі ряду критеріїв. Зокрема ним були запропоновані наступні критерії: рівень усвідомлення життєвої проблематики, гострота та актуальність проблеми для особитості, природа та витоки психологічної проблематики особистості [206,250].

Наступною базовою категорією логічно стає категорія життєвої ситуації особистості, яка визначається сукупністю обставин життєдіяльності, природних і соціальних чинників, які певним чином, прямо або

опосередковано, впливають на поведінку людини, її стан і внутрішній світ, обумовлюють зміст та напрями подальшого її розвитку, сприяють виникненню та розв'язанню проблем. Життєва ситуація складається з усвідомлюваних особистістю обставин своєї життєдіяльності, які визначають психологічну ситуацію, та неусвідомлюваних, які хоча і існують об'єктивно, але не помічаються людиною. Це вимагає дослідження механізму взаємодії психологічних проблем і життєвих ситуацій в процесі поступового усвідомлення особистістю умов своєї життєдіяльності.

Ці вищезгадані життєві події і ситуації, які власне і є причиною проблем для кожної людини, складаються у певну послідовність, утворюючи її життєву історію. В межах практичної психології таким чином досліджується проблема життєвого шляху особистості. Але для того, щоб виправдати окремий розгляд проблем життєвого шляху особистості, слід залучати цілу низку понять, без яких вивчення цих проблем неможливе. Серед них можна вказати на сітку понять, які забезпечують вибір і дотримання особистістю певної життєвої стратегії, і визначають здатність її до самоактуалізації, самовиявлення і самореалізації.

На нашу думку для адекватного визначення життєвого шляху основну увагу слід звернути на два поняття – події і обставини, умови життєдіяльності. У такому випадку поняття життєвого шляху може бути представлено як сукупність подій та обставин індивідуального розвитку, які вирішальним чином вплинули на формування особистості та зумовили її неповторну структуру і зміст. При цьому історію життя утворює послідовність подій, а життєві обставини, до яких можна віднести всю сукупність соціальних, біологічних та екологічних чинників, діють на людину протягом усього її життя, утворюючи неповторні для кожної особи умови життєдіяльності. Але обидва ці поняття не можна розглядати тільки як зовнішні по відношенню до особистості, які створюють умови її існування.

Слід врахувати ще й той факт, що особистість може, по-перше, в певних межах здійснювати вибір серед множини варіантів зовнішніх умов, а по-друге, в певних межах може створювати для себе зовнішні та внутрішні умови існування у вигляді подій та обставин, а також ситуацій. Тобто мова йде про активність особистості, її творчу природу. Вирішення життєвих ситуацій і проблем, які трапляються на життєвому шляху, кожного разу створює нові ситуації, які, в свою чергу, впливають на виникнення і подальші вирішення нових життєвих ситуацій. Серед ситуацій можна також виділити певні найважливіші, які відіграють роль "поворотних пунктів", вирішення яких багато в чому визначає подальшу долю людини.

Розгляд категорії життєвого шляху, врахування того факту, що

послідовність життєвих подій утворюється не випадково, а згідно необхідності вирішення певних життєвих ситуацій і проблем, призводить до необхідності включення до складу системи категорій практичної психології поняття *життєвої перспективи*, або життєвої стратегії. Як правило, під життєвою перспективою розуміють сукупність життєвих планів і програм особистості, які вона будує на основі уявлень про себе, про своє минуле і майбутнє, у відповідності із своїми життєвими планами, цілями і прогнозами.

У психологічній науці часто також застосовується поняття життєвого циклу, але й воно виявляється або занадто звуженим, або занадто загальним. Наприклад, в разі трудового циклу розглядаються періоди підготовки, початку трудової діяльності, вершини професійних досягнень і вихід на пенсію. Ці періоди не є ізольованими, вони відбуваються в залежності від зв'язків з іншими людьми і інституціями, а також від соціального і психологічного часу, від характеру останніх залежить характер цих взаємодій і характер взаємодій між цими періодами.

Життєвий цикл передбачає, що плин життя має певні ритми, етапи або віхи, які закономірно повторюються в поколіннях. Особистість засвоює нові соціально-психологічні ролі - сімейні, батьківські, трудові, які відповідають певним особистісним циклам, певний час виконує їх, а потім поступово припиняє виконувати. Суспільна циклічність ролей означає зміну поколінь у суспільстві. Молодші спочатку вчаться у дорослих, потім активно діють разом з ними, а потім, у свою чергу, починають вчити і соціалізувати наступне покоління. Це не дозволяє легко розділити біологічні і соціальні процеси. Для цілей дослідження життєвого шляху дещо більш успішним, на нашу думку, виявляється виокремлення і розгляд зовнішніх і внутрішніх чинників.

При цьому наявність багатьох причинно-цільових ліній життєвого шляху, кожна з яких має свій початок і свій кінець, породжує феномен його багатовимірності. Ці лінії можуть бути навіть відносно незалежними одна від одної, але в загальному випадку всі життєві події виявляються взаємопов'язаними, хоча характер цих зв'язків і їх вагомість можуть значною мірою варіювати і змінюватись. Із психологічним часом при цьому виявляються пов'язаними біологічний і соціальний час. Дійсно, одночасно з виконанням певної особистісної ролі людина розвивається в онтогенетичному аспекті як організм, виконуючи певну філогенетичну програму. Нею в організм людини закладено нормальну тривалість життя і послідовну зміну вікових стадій - зачаття, народження, дозрівання, зрілості, старіння, старості і смерті. Але життєвий шлях особистості не можна звести тільки до виконання цієї програми.

На відміну від організму, який розвивається згідно певної біологічної програми, кожна людина має свою власну долю і історію тому, що для неї специфічним чином реалізуються життєві цикли, кожна людина по-своєму виконує можливі циклічні ролі. Її доля і історія, соціальні і циклічні ролі, які вона виконує, з одного боку, визначаються зовнішніми обставинами і причинами, а з другого боку - внутрішніми обставинами, які людина створює сама, і за які вона несе персональну відповідальність. Іншими словами, особистість може поступово змінити в певних межах зовнішні умови свого існування, якщо зрозуміє, що остаточна історія її життя залежить від неї. Унікальність кожної особи, її намагання прожити своє життя щонайкраще вимагають від неї відноситись до свого життя в якості головного режисера, не покладаючи основної надії на те, що з боку суспільства будуть виявлені такі впливи, які є найкращими у всіх відношеннях, що їй не залишиться нічого крім використання цих можливостей.

На нашу думку дослідження особистісного розвитку можливе і в системі онтогенезу, і в системі життєвого циклу, і в системі життєвого шляху. При цьому життєвий шлях включає в себе життєвий цикл, а життєвий цикл - онтогенез. Ці лінії життя є і автономними і взаємопов'язаними одночасно. Категорія життєвого шляху, таким чином, інтегрує в собі біологічні, соціальні та індивідуально-психологічні чинники і умови розвитку особистості.

В кожний момент свого життя, в кожний період свого життєвого циклу особистість має справу з певною конкретною *життєвою ситуацією*, яка визначається з одного боку, попередньою його історією, а з іншого боку, тими стабільними умовами, які характерні для цього періоду його життя. Ситуації, в які постійно потрапляє людина, і від яких залежить її поведінка, визначаються актуальним оточенням, поєднанням умов та обставин. Ситуація - це система зовнішніх відносно суб'єкта умов, які спонукають та опосередковують його активність. Іншими словами, життєва ситуація утворюється внаслідок складної взаємодії біологічних, психологічних та соціальних чинників.

Серед ситуацій можна виділити типові, які закріплені у вигляді норм та правил. Ці соціальні ситуації трапляються в житті кожної людини, охоплюючи найголовніші сфери його діяльності, такі як навчання, праця, соціальна взаємодія тощо, вимагаючи від людини жорсткого дотримання відповідних правил. За цих умов у людини формується сталий сценарій (сценарії) рольової або навіть ритуальної поведінки. Отже поведінка в цьому випадку значною мірою залежить від ситуації і характеру соціальних вимог, формуючи статичну адаптацію до ситуації, яка не змінює особистість. В

інших випадках ситуація формує динамічну поведінку, яка приводить до змін у психологічній структурі особистості (не завжди позитивних, якщо ситуація негативна).

В останньому випадку застосовується також більш вузьке поняття соціальної ситуації розвитку дитини, яке вперше ввів Л.С.Виготський. Воно означає специфічне відношення між дитиною та навколишньою дійсністю і відповідає певному віковому періоду. Ця ситуація визначає форми і той шлях, ідучи яким дитина набуває нових властивостей особистості. В житті дитини виникають певні новоутворення, притаманні даному вікові [46,с.258-259]. Таким чином, соціальна ситуація розвитку - це особливе поєднання і внутрішніх процесів розвитку, і зовнішніх умов, що є типовими для кожного вікового етапу.

Але не можна вважати виключно соціальні чинники такими, що спричинюють зміни у житті, хоча вони можуть бути і вирішальними. Приміром фізичний стан особистості, добрий або поганий, здатний змінити соціальну ситуацію, але він також впливає і на індивідуальний розвиток особи безпосередньо. Тому поняття "життєва ситуація" слід визнати більш широким, ніж поняття "соціальна ситуація", оскільки воно включає в себе не тільки соціальні чинники, але й біологічні, психологічні й духовні, які складають єдину систему і впливають один на одного.

Таким чином, поняття “життєва ситуація особистості” не може бути зведене тільки до сукупності соціальних чинників. Як мінімум життєва ситуація містить три групи складових: соціальне оточення людини в сукупності різного роду соціальних інституцій, груп та окремих людей, соціальних умов життєдіяльності, законів, правил, міфів, традицій – усього соціального контексту життєдіяльності; природне (об’єктне) середовище існування, у тому числі й організм людини; сама особистість як носій активності, як суб’єкт, що перетворює себе й оточуючий світ (див. рис. 1.1).

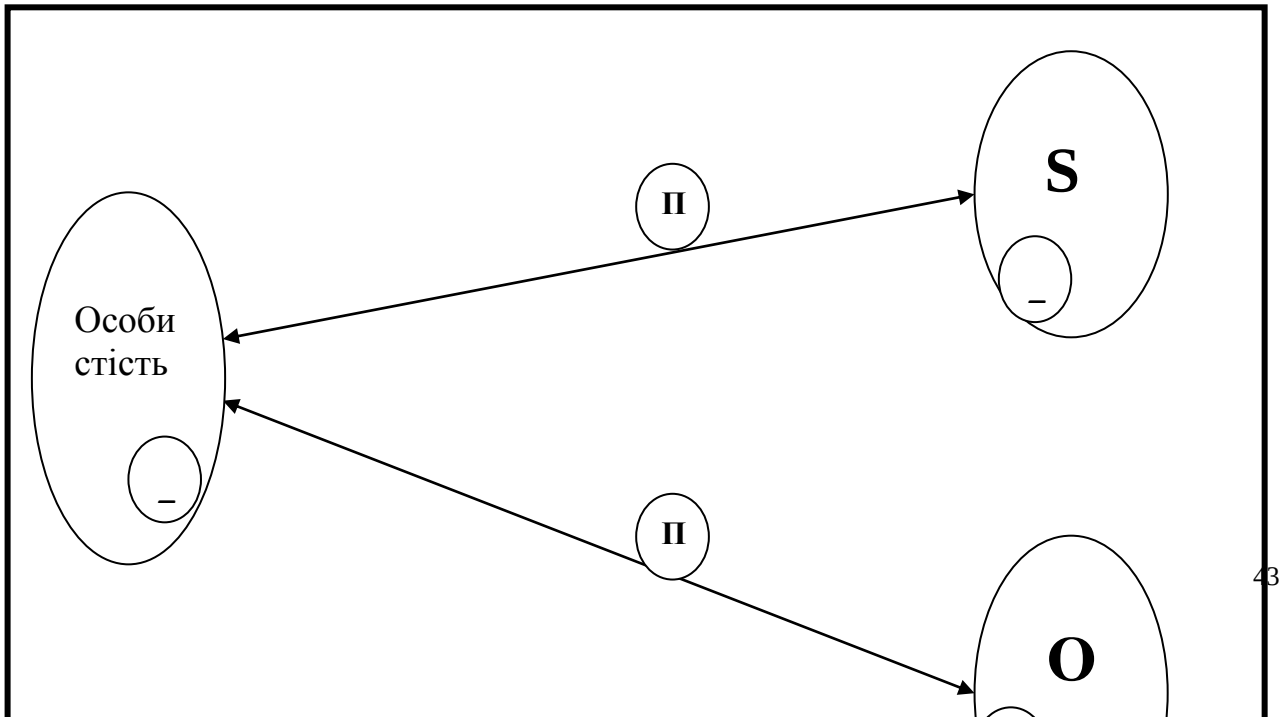

Рисунок 1.1. Загальна структура життєвої ситуації особистості.

Коментуючи малюнок зазначимо, що особистість, яка взаємодіє з соціальними (суб'єкти - S) і природними (об'єкти - O) чинниками, стикається з проблемами різних типів. Ці проблеми мають різне походження, різні витоки й різну природу, хоча впливати на особистість можуть однаково суттєво. На малюнку зазначено п'ять типів житєвих проблем особистості:

- власне особистісні проблеми – уявлення, ставлення, самооцінювання, страхи, комплекси та ін.;
- проблеми соціальних суб'єктів – соціальні вимоги, праила, закони, соціальні процеси в суспільстві та соціальних групах;
- проблеми взаємодії з соціальними суб'єктами – відношення, спілкування, міжособистісна взаємодія;
- об'єктні проблеми – проблеми, що зумовлені умовани існування особистості – екологія, ланшафти, урбаністичне і технічне середовище, стан здоров'я людини, фізичні умови життєдіяльності та ін.;
- взаємодія з середовищем – пристосованість до середовища, санітарні норми, спосіб існування у фізичному просторі, взаємодія з технікою та ін..

Усі названі типи проблем, хоча і мають різну природу, переживаються особистістю як актуальні, як такі, від яких залежть стратегія поведінки, вибір напрямку життєвої перспективи і власне активність особистості у даній конкретній ситуації.

Активність конкретної особистості у конкретній життєвій ситуації з усіма її чинниками, факторами і умовами якраз і *породжує життєві проблеми*. Розв'язання, *вирішення проблеми обумовлює необхідність побудови* нових, або корекції вже існуючих, *життєвих перспектив, планів, стратегій*.

Життєва ситуація переживається особистістю як актуальний стан (стани) і процеси, що відбуваються в реальному просторі і часі, які мають

безпосереднє відношення до неї самої. Актуальна життєва ситуація сприймається людиною як завершення актуального минулого і початок актуального майбутнього. При цьому настання актуального майбутнього можливе тільки через розв’язання проблеми, а, значить – через прийняття тієї чи іншої лінії поведінки. Актуальна життєва ситуація стає минулим тільки тоді, коли людина прийняла рішення (обрала конкретну стратегію поведінки з кількох можливих) та реалізувала його у кокретних діях (або бездіяльності) (див. рис.1.2).

Рисунок 1.2. Загальний механізм перебігу життєвої ситуації особистості.

Механізм взаємодії психологічної проблеми і життєвої ситуації поставлено у центр системи психологічних категорій практичної психології, створюваної нами на основі напрацювань українських психологів особливо у галузі задачного підходу (Г.О.Балл, Г.С.Костюк та ін.). Як зазначав ще Г.С.Костюк, зміст задачі, яку має розв’язати особистість, визначається об'єктивною ситуацією, яка має дещо приховане, що повинно бути виявлене особистістю [123]. Кожна проблема - це складне утворення, теоретичне і практичне завдання, яке потребує розв'язання в умовах, коли невідомі ані конкретні методи цього вирішення, ані можливий кінцевий результат [18]. Розумінню співвідношень між життєвою і психологічною ситуацією сприяє також аналогія із поняттям навчальної ситуації, яка визначається як єдність педагогічних факторів, що складають на даному відтинку навчального процесу об'єкт, стимул і умови учіння як системи дій учня із навчальним матеріалом.

Типові ситуації можуть здійснювати також негативний вплив на психічний розвиток особи. Так А.Адлер [8] виокремив несприятливі ситуації дитинства, до яких відносив:

- недосконалість органів, яка може зменшити впевненість у своїх силах;

- розбещеність дитини, яка може викликати в неї бажання шукати обхідні шляхи для подолання тиранії, серед яких такі як демонстрація слабкості, жорстокості тощо;

- нехтування дитиною, що веде до недооцінки нею своїх сил та перебільшення складності життєвих завдань.

Таким чином, всі ці причини можуть призвести до того, що діти можуть ставати малопристосованими до життя або мати помилковий чи проблемний стиль життя.

Дуже важливо, що серед біологічних, соціальних та психологічних чинників життєвого шляху особистості можна виокремити, по-перше, внутрішні чинники, які здатні вплинути на ці характеристики. Періодизація життєвого шляху значною мірою залежить від біологічної, психологічної і соціальної активності суб'єкта, від його власної ролі у знаходженні свого місця в житті. Більше того, в людини є стійка потреба вийти за межі зовнішніх обставин, щоб проявити свої сутні сили, реалізуватися якомога повніше, остаточно і досконало. Таким чином, життєва ситуація усякої людини визначається одночасно об'єктивними умовам життєдіяльності, суб'єктивним соціально-психологічними та індивідуально-психологічними характеристиками особистості.

По-друге, це зовнішні умови життєдіяльності, які, в свою чергу, також значною мірою визначають такі важливі характеристики, як час, послідовність і спосіб реалізації життєвих подій і вчинків. Зовнішні умови - це, насамперед, усі реальні предмети, люди і події, які відокремлені від людини у часі або просторі, але які стосуються його, висуваючи певні вимоги, зумовлюють характер її поведінки.

Життєві умови можуть швидко змінюватись під впливом певних подій, які також можуть бути зовнішніми або внутрішніми. Внутрішня подія - вчинок, більше і частіше ніж зовнішня життєва подія здатний ставати джерелом варіантів подальшого розвитку людини, відображаючи можливості людини і його здатність до самореалізації. Але можливість вчинку значною мірою залежить від екопсихологічних обставин, життєвого контексту, тобто соціальних ситуацій, таких як стан здоров'я, стресогенні або травмуючі фактори довкілля людини тощо. Слід вказати на те, що до уваги дослідників здебільшого попадають негативні екофактори, але існують також і позитивні, такі, наприклад, як творча атмосфера певного колективу, наявність можливості обміну думками, позитивні характеристики інформаційного середовища, в якому знаходиться особистість, тощо.

Існує кілька спроб типологізації життєвих ситуацій та виокремлення їхньої структури. Так Д.Магнуссон [156] запропонував такі рівні визначення ситуації:

1. Стимули - окремі об'єкти, події, явища які виступають певними чинниками, що обумовлюють поведінку. Поняття природи та функцій стимулів достатньо глибоко досліджено у поведінкових психологічних концепціях.

2. Епізоди - значущі для особистості події, що мають причини і наслідки. Звернемо увагу на ту обставину, що поняття епізодів, на відміну від стимулів, передбачає певне розгортання подій у часі, конкретні причинно-наслідкові зв'язки.

3. Ситуації - фізичні, часові та психологічні параметри, детерміновані зовнішніми умовами, сприйняття і інтерпретація яких надає значущості стимулам і епізодам. Іншими словами – ситуація систематизує стимули та епізоди.

4. Оточення - узагальнююче поняття, що характеризує різні типи ситуацій.

5. Довкілля - сукупність фізичних та соціальних змінних навколишнього світу.

З психологічної точки зору до зовнішніх обставин слід віднести, насамперед, такі характеристики індивідуального розвитку, як певні філогенетичні програми, які визначають онтогенез людини. За цими програмами визначаються неминуча послідовність у зміні основних стадій життя, певних життєвих циклів, від народження до старості, а також нормальна тривалість життя. Плин життя має певні закономірності і протягом цих вікових стадій людина послідовно виконує (або не виконує) сімейні, батьківські і професійні ролі.

Існує залежність життя людини від таких зовнішніх, природних чинників, які також синхронізують життя всього суспільства. Хоча вважається, що сьогодні людина більше залежить від ритмічності, яку створюють техногенні чинники, що це тільки раніше людство більш безпосередньо залежало від зовнішніх природних умов, але не слід забувати, що техногенні чинники, наприклад, ймовірність техногенних катастроф, також залежить від сонячної активності, наприклад, тому, що її впливи здатні змінювати психічні стани операторів, які керують сучасними високотехнологічними системами. Зараз не можна вважати, що вплив природних факторів стає меншим. Екологічні умови змінюються в бік усе більшої залежності людини від них, але ці умови також визначають вплив зовнішніх природних чинників. Таким чином, не можна применшувати вплив зовнішніх чинників, які майже зовсім не залежать від людини.

Слід зауважити, що в загальному випадку між зовнішніми і внутрішніми біологічними обставинами, що визначають життєвий шлях особистості, в багатьох випадках не існує чіткої межі, оскільки людина, маючи можливість певною мірою обирати той чи інший стиль і спосіб життя, здатна уповільнювати або прискорювати у певному відношенні наставання чергового життєвого циклу (дозрівання, як в психологічному, так і в

фізичному відношенні; настання зрілості; старіння, насамперед, в психологічному плані тощо), а також скорочувати або подовжувати "нормальну", дану від природи тривалість свого життя. На відміну від організму, який розвивається згідно певної біологічної програми, або під впливом космічних чинників, кожна людина має свою власну волю, долю і історію тому, що для неї специфічним чином реалізуються життєві цикли, кожна людина по-своєму виконує можливі циклічні ролі. Її доля і історія, соціальні і циклічні ролі, які вона виконує, з одного боку, визначаються зовнішніми обставинами і причинами, а з другого боку, внутрішніми обставинами, які людина створює сама, і за які вона несе персональну відповідальність.

Іншими словами, внутрішні і зовнішні обставини певною мірою визначають одні на одних, оскільки за допомогою цілеспрямованих впливів з боку суспільства на внутрішній світ людини, внутрішні умови, що визначають його життєвий шлях, можуть бути змінені. Людина так само може поступово змінити у певних межах зовнішні умови свого існування, якщо зрозуміє, що остаточна історія її життя залежить від неї самої. Унікальність кожної особи, її намагання прожити своє життя щонайкраще не залишають їй іншої долі, вимагаючи від неї відноситись до свого життя в якості головного режисера, не покладаючи надії на те, що з боку суспільства будуть виявлені такі впливи, які є найкращими у всіх відношеннях, що їй не залишиться нічого крім використання цих можливостей.

Життєва подія, як і конкретний вчинок, виявляються тими елементарними утвореннями, з яких складається життєвий шлях. Вони наступають внаслідок складної взаємодії біологічних, психологічних та соціальних чинників, серед яких зовнішні, що значною мірою визначають такі важливі характеристики, як час, послідовність і спосіб реалізації життєвих подій і вчинків. Внутрішні чинники, в свою чергу, також здатні вплинути на ці характеристики, періодизація життєвого шляху значною мірою залежить від біологічної, психологічної і соціальної активності суб'єкта, від його власної ролі у знаходженні свого місця в житті. Більше того, в людини є стійка потреба вийти за межі зовнішніх обставин, щоб проявити свої сутні сили, реалізуватися якомога повніше, остаточно і досконало. Тому вчинок більше ніж життєва подія здатний ставати джерелом варіантів подальшого розвитку людини, відображаючи можливості людини і його здатність до самореалізації (В.А.Роменець).

Таким чином, життєві ситуації, події і вчинки, тобто реакція на них остаточно визначаються конкретною людиною, яка вносить в них свої бажання, потреби, емоції і можливості свого впливу на них. Сприйняття

людиною подій і ситуацій виявляється залежним не тільки від об'єктивних, але й від суб'єктивних обставин. Різні люди акцентують увагу на різних сторонах подій і ситуацій, вбачаючи в них трагічне або комічне, темне або світле, радісне або сумне в залежності від своїх характеристик, а також від того, що вона привносить до цих подій і ситуацій, як вони стосуються її. І не тільки до окремих подій, але й до свого власного життя в цілому людина не може ставитись байдуже.

Іншими словами, особистість має нахили до цілісної оцінки ситуації, переживаючи все те, що стає часткою її життєвого шляху як трагедію, драму, фарс або мелодраму, маючи певні стабільні нахили до одного із способів такої цілісної оцінки життєвих подій. Така загальна тональність залежить також від віку або від зміни певних життєвих обставин. Таке усталене відношення до життєвих подій є внутрішнім чинником, від якого залежить характер людських вчинків, ступінь незалежності від зовнішніх обставин, рівень її відповідальності за своє життя.

Життєву ситуацію можна розглядати також стосовно тих проблем, насамперед, психологічних, які вона породжує. В загальному випадку причиною виникнення психологічної проблеми може бути, по-перше, проблема, яку утворює сама життєва ситуація, по-друге, внутрішні психологічні проблеми особистості, які змінюють її ставлення до життєвої ситуації. В обох випадках ситуація перетворюється на внутрішню і психологічну, тобто і зовнішні і внутрішні проблеми спричинюють усвідомлення і осмислення актуальної життєвої ситуації. І хоча в одних випадках проблеми можуть бути зовнішніми, відігравати роль зовнішніх перешкод у вигляді оточуючих людей, соціальних умов тощо, в інших випадках ці проблеми можуть ставати внутрішніми, тобто набувати роль внутрішніх перешкод [206]. Таким чином, психологічна ситуація виникає, по-перше, тоді, коли реальні обставини перешкоджають досягненню мети, задовольнянню потреб або коли вони тлумачаться як такі, що містять певні перешкоди або проблеми. А по-друге, ще однією причиною виникнення психологічної ситуації є наявність внутрішніх перешкод, які відображають особистісні психологічні проблеми людини [206].

Існують спроби встановити типологію психологічних проблем, але визнати їх остаточними заважає мабуть те, що рівні їх усвідомлення бувають різними і для психологів, і для окремих осіб [250]. Психологічні проблеми, які пересічна людина могла б вважати такими, що вони вимагають свого вирішення, можуть насправді розглядатися як неактуальні. Особистість може вважати, що їх вирішення є для неї занадто великими розкошами. Іноді вона не усвідомлює свої проблеми навіть в той час, коли оточення це усвідомлює,

бурхливо реагуючи в разі раптового усвідомлення своїх проблем за допомогою психолога. В інших випадках, навпаки, людина може усвідомлювати свої проблеми, в той час як оточення їх не помічає. Певні нові проблеми виникають, таким чином, як наслідок розвитку суспільства і особистості, як їх здатність бути уважними до себе і до інших. Завданням психолога в цих випадках, насамперед, полягає в тому, щоб допомогти людині і її оточенню усвідомити свої проблеми (В.В.Рибалка).

Можна вказати на найпоширеніші психологічні проблеми сьогодення. Насамперед, серед них можна виокремити дві великі групи проблем:

- Проблеми спілкування та міжособистісних взаємин. Процеси суб'єкт-суб'єктної взаємодії мають настільки складну природу, що породжують найрізноманітніші проблеми міжособистісного розуміння, адекватного сприйняття іншої людини, розуміння цілей та намірів іншого партнера зі спілкування, розкриття психологічного змісту його дій, правильного усвідомлення його емоцій та станів тощо.

- Проблеми саморозвитку та самоідентифікації, які породжуються необхідністю особистісної рефлексії та самореалізації, необхідністю розібратися у власних потенціях, здібностях та бажаннях, необхідністю побудови власного адекватного образу "Я", у відповідності до якого особистість могла б адекватно планувати свою активність [206,212,213,214].

Крім того, можливо класифікувати ці проблеми, зваживши на те, що:

- Психологічні проблеми можуть бути різною мірою значущими. Точніше, вони можуть бути кризовими, критичними, значущими та малозначущими в залежності від ситуації, яка склалася на життєвому шляху. Іншими словами, психологічні ситуації розрізняються за тією оцінкою, яку їм надає людина - позитивною чи негативною. Критичними Ф.Е.Василюк [39] називає негативні ситуації, які вказують на неможливість реалізації внутрішніх потреб, прагнень, цінностей тощо. Ці ситуації вимагають внутрішньої роботи, спрямованої на подолання цих неможливостей, встановлення нових смислів, переосмислення ситуації, виконання "завдання на смисл". Ця внутрішня робота визначається як переживання - особлива робота з відтворення смислу, підвищення осмисленості життя.

Вони можуть відноситись до різних сфер діяльності (сімейні, професійні, особисті, проблеми здоров'я, навчання, дозвілля, політичної діяльності тощо).

- Психологічні ситуації мають різний рівень усвідомленості: від неусвідомлюваних, що виявляються на емоційному рівні, через частково усвідомлювані, до цілком усвідомлюваних, що можуть бути сформульованими вербально. Сюди слід додати ситуації, які усвідомлюються

неповно або викривлено, наприклад, внаслідок дії захисних механізмів.

- В процесі переживання людина може також віднайти смисл і нові перспективи життя або не віднайти і впасти у відчай, апатію або застосувати той або інший механізм захисту. Це дає можливість розглядати позитивні і негативні психологічні ситуації та сценарії виходу з них.

- Крім того, ситуації можна розрізняти за їх конкретним змістом, за тими проблемами, які частіше за все постають перед людиною в процесі життя. З цієї точки зору можна виділити передусім такі ситуації як проблема життєвої перспективи або проблема сенсу життя, яка в екзістенційному плані усвідомлюється людиною як найголовніша.

- Далі, можна вказати на низку особистісних проблем, пов'язаних із самоствердженням, самореалізацією, самоідентифікацією, самовиявленням і самовизначенням, а також проблеми, які постають також в процесі взаємодії з іншими людьми, це - міжособистісні ситуації, про які була мова вище.

В реальному житті всі ці ситуації та проблеми, які вони породжують, взаємопереплетені та взаємопов'язані, але можуть різною мірою усвідомлюватись людиною. Наприклад, міжособистісні проблеми можуть поглиблювати особистісні і навпаки.

Так, наприклад, О.Ф.Бондаренко [28] і Л.Ф.Бурлачук [32,33] звернули увагу на необхідність більш уважного розгляду при аналізі особистісних проблем життєвих обставин, в яких доводиться діяти особистості. Вони вказали на необхідність психологічного аналізу ситуації діяльності особистості в процесі психодіагностики її рис, адже особистість має широкі можливості пристосування до зовнішніх умов. Отже те, як особистість використовує ці свої можливості, має важливе значення для процесу і результатів психодіагностики.

Долаючи життєвий шлях від дитинства до старості, людина весь час шукає його правильну траєкторію. Вона змушена це робити, навіть якщо вважає, що не робить цього, що життя йде саме собою, безпроблемно. Але навіть в цьому випадку людина час від часу має нагоду, яка з'являється в певні “вузлові” моменти життя, змінити його траєкторію, вибрати інший варіант розвитку, змінити своє ставлення до власного життя та життєвих перспектив тощо. Такі специфічні ситуації обов'язково з'являються навіть тоді, коли життя виглядає безпроблемним і влаштованим. Людина раптом може відчути необхідність зрозуміти, для чого вона живе, що їй не вистачає, чому їй набридло те, про що раніше вона мріяла, що їй заважає бути повністю щасливою. Такі моменти дослідники часто називають життєвими кризами (Т.М.Титаренко). Адже без криз не буває розвитку.

Тому у такі моменти час від часу під загрозою руйнування опиняються

життєвий задум і життєвий сценарій, руйнується світобудова, виникає потреба переосмислення всього життя, ідеалів, смислів, цінностей, зміни звичок і середовища. В житті людини бувають також ситуації, "коли перед обличчям подій, що охоплюють найважливіші життєві відношення людини, її воля виявляється безсилою" [63], тобто критична ситуація виникає внаслідок комплексу внутрішніх і зовнішніх причин. В усіх цих випадках виникає необхідність винаходження прихованих резервів часу, волі, здатності знайти певне нове рішення, знаходження того, що саме треба оновити в житті, розпочати все спочатку. Наявність життєвого замислу, а тим паче життєвого сценарію, допомагають людині зробити правильний вибір.

Життєвою кризою називають період, більш менш довгий, протягом якого модифікується особистість, змінюється спосіб детермінації процесів розвитку, життєвий задум, траєкторія життєвого шляху, тобто сценарій життя [62].

В загальному випадку можна виділити три стани, в яких переживається криза, три ступені кризи: поверхову, середньої ваги і глибинну [57,62]. Поверхова криза проявляється у зростанні неспокою, тривоги, напруженості, розгубленості, очікуванням нещастя, роздратування, незадоволеності собою, що провокує байдужість до всього, апатію і, як наслідок, зниження працездатності. Криза середньої ваги має прояв у тому, що людина відчуває безсилля перед подіями, що відбуваються, втрачаючи можливість контролювати їх. Для цього стану характерні спалахи гніву і каяття, підвищена дратливість, зростання зусиль необхідних для виконання звичайних справ, відчуття втоми, суму, песимізму, затруднення контактів, звуження кола спілкування, зростання відчуженості. Можливі порушення сну, зменшення апетиту, агресивні реакції, підвищення схильності до уживання наркотичних речовин, які допомагають позбутися негативних переживань.

Нарешті, глибинна криза супроводжується почуттям відчаю і безнадійності, неповноцінності, нікчемності, непотрібності, розчаруванням у всьому, апатією і агресивністю. Втрачається гнучкість, спонтанність у виявленні своїх почуттів, здатність до креативності. Зникають відтінки, все стає чорно-білим, небезпечним, хаотичним, несталим. Звичайна логіка, яка вимагає врахування всіх можливих обставин і деталей, починає не спрацьовувати і людина стає упередженою, вимагаючи спрощеної картини світу. Людина ізолюється, стає заглибленою в собі, втрачаючи соціальні контакти. Оточення розцінюється як нереальне, несправжнє, таким, що не має смислу. Внаслідок такого ставлення до себе і світу людина попадає в світ своїх ілюзій і починає знаходити джерело своєї упевненості в міфах,

вбачаючи вихід в переході до нереального світу, який їй здається більш логічним тому, що в ньому їй легше навести свій порядок. Життя сьогоденням стає практично неможливим. Таким чином, симптомами кризового стану є зниження адаптованості поведінки, падіння рівня самосприйняття, примітивізація саморегуляції.

Причинами кризи можуть бути як зовнішні причини (війна, аварія, репресії, стихійні лиха, соціальні катаклізми, насилля, смерть родича або розлука тощо), так і внутрішні, які відбуваються у вигляді "раптової" переоцінки цінностей, настання неможливості жити за старим сценарієм, або керуватись старим життєвим задумом. Дія зовнішніх причин може бути дуже сильною і негативною, не залишаючи людині багато можливостей для зміни ситуацій, в яких вона опиняється. Незважаючи на це внутрішні причини є найбільш важливими, оскільки за одних і тих же несприятливих зовнішніх умов, люди з різним досвідом і загартованістю, з різним загальним настроєм здатні до різного переживання кризового стану.

Можна вказати на парадоксальну закономірність, яка особливо характерна для сьогодення. З одного боку, чим більш екстремальні зовнішні умови, в яких опиняється людина, тобто чим більш ворожим стає довкілля, тим вірогідніше, що їй для виходу з кризи залишаються можливості тільки внутрішніх резервів. Але з другого боку, в умовах, які на перший погляд далекі від екстремальних, ці резерви, її внутрішні потенції, якщо вони не реалізуються людиною достатньою мірою, якщо в них немає потреби, можуть ставати джерелом кризи, що призводить до необхідності допомоги ззовні. З точки зору психології такі внутрішні проблеми не менш цікаві, ніж психологічні проблеми, які переживає людина під час подолання явно негативних кризових ситуацій, які виникають внаслідок, насамперед, зовнішніх причин.

В загальному випадку соціальні ситуації можуть як надавати сил, надихати на творчість, піднімати настрій, так і навпаки, пригнічувати, дратувати, збуджувати. При цьому у схожих ситуаціях люди поводять себе на диво однаково, хоча і у відповідності до певної кількості типових реакцій, які залежать від їх індивідуальних особливостей, точніше у відповідності до когнітивних та емоційних структур, що задають певну схему інтерпретацій наших ставлень до себе, до інших та до оточення. Цю схему Н.Пезешкіан позначив як "концепція"[217].

Концепція підштовхує до використання певної детальної і стандартизованої схеми, додаючи дослідженням проблем психології ситуацій тієї строгості, якої часто не вистачає; дає можливість розглянути базові концепції, що спостерігаються у різноманітних ситуаціях, в яких людина діє

в незмінному стилі, а також типові форми поведінки, якими людина користується в типових випадках. Ці концепції призначені на той випадок, коли необхідна термінова реакція і нема достатньо часу більш прискіпливо придивитись до ситуації, проаналізувати її. Хоча у процесі життєтворчості такі ситуації миттєві і супроводжуються наступним більш обмірковуванням проблем у більш спокійних умовах, але рішення, які приймаються в цей час, можуть мати довготривалі наслідки.

Таке дотримування низки певних схем поведінки надає все ж таки певні можливості для вибору серед можливих реакцій. Застосування цього поняття надає можливість звернути увагу на певний набір концепцій у людини, які утворюють неначе програму концепцій, за якими будується або сценарій поведінки у більш складних обставинах або певний стиль загальної поведінки. Серед таких "стабільних" ситуацій можна ще виділити соціальні - основоположні ситуації зафіксовані у традиціях, міфах, певних ритуалах і колективних формах життя.

Життєва ситуація, включаючи в себе як зовнішні, об'єктивні умови життєдіяльності особистості, так і внутрішні, суб'єктивні, частіше за все характеризується своєю здатністю до змін внаслідок впливу цих умов та результатів процесу їх взаємодії. Таким чином виникає безліч життєвих ситуацій, які не мають жорстко окреслених меж і потребують гнучкого реагування в залежності від конкретних життєвих обставин. Це дає підстави розділити їх на "усталені" та на "проблемні життєві ситуації". Можна погодитись із цими авторами, незважаючи на те, що їх праця присвячена конкретному і вузькому історичному періоду, що і в загальному випадку усталені, сформовані, упорядковані життєві ситуації характерні для такого періоду в житті людини, коли вона діє в межах упорядкованих, відомих їй обставин. Натомість, для "проблемних життєвих ситуацій" характерним є поява нових умов, які, порушуючи усталені ситуації, вимагають від особистості прийняття життєво важливих рішень і виборів як відносно можливих стратегій діяльності, так і відносно можливих засобів їх досягнення.

Значною мірою спосіб поведінки у всіх цих випадках залежить від базових концепцій людини, які в неї сформувались протягом життя, але спосіб поведінки залежить також від більш гнучких її характеристик, особливо в тому випадку, коли ситуація не вимагає швидкої реакції, залишаючи час на обдумування. Стабільні концепції в цих випадках - не самий кращий вихід, хоча людина і тяжіє до них, починаючи реагувати у відповідності до них, але вони пристосовані скоріше до реагування у "тенісному" стилі. Але у випадках невизначеної ситуації однозначного

розв'язку може не існувати взагалі. За цих умов різні типи і способи поведінки і реагування зумовлює здатність людини до мислення, до рефлексії, розуміння того, що відмова від мислення, намагання спертися на готові рішення - не кращий вихід.

Принципово важливим поняттям, що необхідно застосувати для психологічної інтерпретації життєвого шляху особистості, є поняття часу. Це поняття є багатоаспектним і має характеризуватися не тільки кількісно, що можна виміряти за допомогою фізичних пристроїв, але й якісно, як переживання людини, як один із способів організації психічних процесів зокрема і особистості в цілому. Це розуміння породжує дискусію відносно того, як плине час різної якості, які особливості має "нефізичний" час. Психологи, виділяючи суб'єктний час, вказують на те, що його суб'єктність полягає в тому, що час належить суб'єкту. Саме це означає його психологічність, а не те, що його можна тлумачити суб'єктивно [299 – 305].

Психологічність часу – важлива складова життєвого шляху особистості. Серед іншого, слід взяти до уваги один з аспектів - здатність людини до часової регуляції, яка стосується як діяльності в цілому, так і тієї, що стосується окремих її етапів, моментів, проміжків. Ще один важливий аспект - своєчасність настання етапів та життєвих подій, наявність або відсутність якої здатна забарвити відношення до них тими чи іншими психологічними переживаннями [39,128-133,276,277]. Звідси проблема відчуття своєчасності-несвоєчасності людського існування в цілому або настання тих чи інших життєвих подій.

Здатність до регуляції свого часу означає визначення життя як єдиного цілого, самостійне визначення його періодів, моментів, дій і їх смислової ієрархії. Це не можна зробити без врахування цілісного динамічного процесу, яким є життєвий шлях, і який для більшості людей вимагає розширення часових меж, втілення себе в чомусь вічному, суспільно значущому. Крім того, розвиток особистості означає не тільки зростання її можливостей, але й збільшення її особистісного часу, тобто того часу, який вона використовує для вирішення своїх внутрішніх проблем, що означає збільшення можливостей її самоактуалізації і самовиявлення шляхом саморегуляції часу.

Проблема психології часу - часу життя, яке складається із подій, вивчається ще як проблема події, оскільки подія є вузловим моментом життєвого шляху. Більше того, наявність подій і поняття теперішнього часу визначають одне одного. Лише наявність події робить час помітним, таким, що може бути сприйнятим і може переживатися не тільки як теперішній, але й як минулий або майбутній. Вище вже згадувалася думка С.Л.Рубінштейна, що психологічний час не є викривленим відображенням об'єктивного часу,

він виступає в якості власного часу психічних процесів, оскільки та тривалість часу, яка існує у свідомості, а не фізична тривалість, впливає на перебіг психічних процесів, зміст і характеристики мислення, уваги і пам'яті, соціальну перцепцію тощо [257-259]. При цьому в свідомості людини можуть бути представленими інтервали часу, які виходять далеко за межі поточних ситуацій, навіть за межі власного життя.

Теперішній час не існує з точки зору ньютонівської фізики, а точніше з субстанціональної точки зору, яка розглядає час як певну абсолютну сутність, тобто такою, що не має ніяких зв'язків із матеріальними системами. Існує лише, як вважав ще Арістотель, момент, безрозмірна точка, яка відділяє "те, чого вже нема" від "того, чого ще нема". В давнину існувала також точка зору, що теперішній час - це певний квант, неподільний інтервал часу. Теперішній час переживається психологічно саме як певний проміжок, у зв'язку з чим існує кілька версій для визначення психологічного часу, якщо під психологічним часом розуміти час, який переживається людиною. Уявлення про специфічні часові відношення різних рівнів цілком відповідають релятивістському підходу, який припускає, що тривалість, послідовність і напрямок подій, які відбуваються в різних процесах, залежать від змісту цих процесів. Релятивістський підхід розглядає час як вторинну сутність, яка походить від структури взаємодії між матеріальними системами.

В квантовій концепції квант часу визначається тим інтервалом, за який можна сприйняти і утримати в пам'яті певну послідовність стимулів. Таке визначення має експериментальне підтвердження, але отримані дані мають суперечливий характер. Квант часу виявляється неточним поняттям з точки зору фізичних вимірів, він не має усталених меж. І все ж таки введення цього поняття дозволяє в конкретних випадках точно вказати, в яких саме межах людина живе теперішнім, а не слідами минулого або ілюзіями майбутнього.

Концепція психологічного часу ставить тривалість теперішнього часу в залежність від подій, які мають різну довготривалість і різний зміст. В цьому випадку теперішній час завжди віднесено до певного стану або події, довготривалість яких і контекст, в якому вони відбуваються, і визначають розміри теперішнього часу. Іншими словами, події, які відбуваються в теперішньому часі, за цією концепцією вже почались, але ще не скінчились. Ця концепція певним чином пояснює і той факт, що насиченість теперішнього часу подіями здатна змінити його психологічну тривалість. За цією концепцією збільшення кількості подій, що переживаються, збільшує тривалість психологічного часу. Цей підхід має на меті оволодіння часом життя шляхом насичення його подіями, дослідження можливостей

суб'єктивної зміни течії часу, можливостей його стискання або розтягування, прискорення або гальмування.

Але експериментальні дослідження виявили протиріччя цієї концепції. По-перше, було виявлено феномен переживання подій, початок і кінець яких належать хронологічному минулому або майбутньому, тобто подій, які не переживаються одночасно з хронологічним часом. По-друге, виявилось, що насиченість теперішнього часу подіями неоднаково переживається в разі коротких і довгих часових інтервалів. Наприклад, насичені подіями хвилини переживаються довше, ніж пусті. Але довгий часовий проміжок, насичений подіями, переживається швидше, ніж той, що вільний від подій і переживань.

Всі ці феномени знаходять своє пояснення у каузально-цільовій концепції психологічного часу, створеної українськими вченими Є.І.Головахою [56-63] та О.О.Кроніком [128-133] на початку 80-х років.

Специфіка визначення людського життя на основі каузально-цільової концепції полягає в тому, що поруч із детермінацією минулим, тобто причинною обумовленістю наступних подій попередніми, існує також детермінація майбутнім, тобто цілями і результатами життєдіяльності, які маються на увазі. Аналізуючи зв'язки між подіями життя, ми застосовуємо у відповідності до цього два типи висловлювань із сполучниками "тому що" або "для того, щоб". Такі висловлювання є основою для аналізу психологічного часу особистості за спеціально розробленою авторами концепції "каузометричною" методикою, яка дозволяє здійснювати діагностику суб'єктивної картини життєвого шляху, визначати найбільш значущі події життя людини, ступінь адекватності їх свідомості, взаємозв'язок основних сфер життєдіяльності, специфіку уявлень особистості відносно її минулого, теперішнього і майбутнього.

Згідно цієї концепції зміст минулого визначається сукупністю реалізованих зв'язків, які поєднують події минулого; зміст теперішнього часу визначається актуалізованими зв'язками із минулим і майбутнім; нарешті, психологічне майбутнє визначається потенційними зв'язками, реалізація яких ще не почалась. Психологічний теперішній час в цьому випадку визначається не "квантом", а актуальними зв'язками; для подій минулого переважають реалізовані зв'язки; а для подій майбутнього - потенційні. Це дає також підстави для того, щоб визначити психологічний час як не просто переживання, а як форму переживання людиною структури причинних і цільових відносин між подіями життєвого шляху.

Вищезгадані експериментально виведені особливості переживання розтягування і стискування часу за цією концепцією пояснюються тим, що, наприклад, збільшення актуальних зв'язків робить переживання часу більш

напруженим, а збільшення реалізованих і потенційних - більш розтягнутим. Більш точно, час, що заповнений різноманітними і цікавими враженнями, здається швидкоплинним тому, що швидка зміна подій не вимагає очікування, час не вимагає свого переживання. Але минаючи, такий час залишається в пам'яті як дещо довготривале тільки в тому разі, коли зв'язки між подіями залишаються актуалізованими, коли є потреба про щось згадати.

Якщо ж цей час наповнений подіями випадковими, хай навіть різноманітними і певною мірою цікавими, але такими, що не мають актуалізованих зв'язків з минулим або майбутнім, тобто згадати може і є про що, але нема причин для пригадування, то такий час так само переживається як швидкоплинний, але в пам'яті залишається як короткотривалий. Подія для того, щоб бути значущою, повинна мати якомога більше причинних і цільових зв'язків, і, навпаки, збільшення кількості таких зв'язків, тобто розширення контексту події, пошук і встановлення її причин і можливих наслідків, робить подію значущою.

Звідси враження від життя насиченого різноманітними але безсистемними переживаннями як життя, яке швидко проходить і нічого по собі не залишає. Так само час, який вільний від вражень, здається довгим тому, що заставляє прислухатися до свого плину (можна припустити, що такі переживання підштовхують до збільшення "подійовості" життя), а коли це не дає наслідків, тобто не залишає по собі актуалізованих зв'язків, то такий час минаючи починає здаватися короткотривалим, адже пам'ять не має в ньому ніяких орієнтирів.

Дослідження в межах каузально-цільової концепції породжують надії на те, що усвідомлення важливості актуалізації зв'язків між подіями минулого, теперішнього і майбутнього здатне допомогти як окремій людині, так і системі освіти підійти до проблеми планування і структурування життєвого шляху з більш змістовних позицій, навчитись керувати своїм часом так, щоб забезпечити підвищення якості життєтворчості і творчу самореалізацію. Іншими словами, висновок, який можна зробити з цієї теорії полягає в тому, що для того, щоб час життя не здавався в майбутньому згаяним, а в теперішньому плинув напружено і змістовно, необхідно актуалізувати зв'язки між подіями минулого, теперішнього і майбутнього, знаходити їх причини, цілі, а, головне - смисл. Адже, як підкреслюють Є.І.Головаха і О.О.Кронік, зовсім не ілюзорними є для одних людей переживання загублених, викреслених з життя років і уявлення про життя довге, але таке, що швидко минає, в той же час є й такі люди, про яких можна сказати, що їх життя вміщує в собі декілька інших [59].

Все це, з одного боку, конкретизує намагання надати плануванню

життєвого шляху певної осмисленості, а з іншого боку, залишає ще багато запитань. Наприклад, а як же саме це можна зробити, як привчити людину не жити марно, а приймати участь лише у подіях, для яких можна знайти виправдання, і які можуть мати позитивні впливи на майбутнє. Адже особа має тільки дві можливості - або вибирати події значущі стосовно майбутнього і минулого, або самому робити їх такими. Усе це породжує запитання відносно того, що саме заважає людині поводити себе у відповідності з ідеями цього підходу, які на інтуїтивному рівні для багатьох виглядають цілком зрозумілими. Необхідність відповіді на ці запитання породжує необхідність розгляду проблеми в усіх її аспектах.

Ще одне поняття, що претендує, принаймі у практичній психології, на статус категорії є поняття *долі*. Це поняття багато в чому є об'єднуючим для названих вище понять і категорій, воно дозволяє розглянути в системі життєвий шлях, життєві перспективи і плани, життєву ситуацію, вчинок, кризи розвитку особистості та ін. як з точки зору потенцій, перспектив і передбачень, так і з точки зору оцінки вже здійсненного, пережитого, завершеного. Визначають долю людини моменти розв'язання найважливіших життєвих ситуацій і проблем, які відіграють на життєвому шляху роль "поворотних пунктів", визначних подій, вчинків (Г.Сковорода, В.А.Роменець, І.П.Маноха, Т.М.Титаренко). Ці моменти створюють нові життєві обставини і, значить – нові життєві ситуації, нові більш або менш сприятливі умови для їх вирішення. Проблема долі породжує, з одного боку, питання про співвідношення обумовленого, нормативного, передбачуваного а, з іншого боку, власної активності людини, її здатності протистояти обумовленості, впливаючи на перебіг життєвих подій.

Доля може розглядатись як синтез кількох змістових складових:

По-перше, як співвідношення задатків та здібностей людини, умов її існування та реальної поведінки за цих умов, її усвідомлення своїх сильних і слабких сторін, її ставлення до своїх можливостей і до тієї поведінки, яка визначається власними здібностями, а також ставлення до можливостей розвитку своїх здібностей.

По-друге, доля може розглядатись як співвідношення випадкового і передбачуваного, як наслідок випадкових результатів на противагу передбачуваним, а також як здатність людини до ризику з метою підвищення ймовірності випадкових переваг.

По-третє, у найбільш важливому і цікавому випадку доля може розглядатись як ставлення особистості до свого життєвого шляху, породжуючи необхідність розгляду понять індивідуальної і соціальної активності особистості, які характеризують те, як саме і наскільки

особистість розкриває себе в процесі протистояння життєвим обставинам [177, 180, 184, 294, 296, 300, 313, 334, 342, 349]. Можна припустити, що між цими двома активностями нема значних відмінностей, але все ж таки можна погодитись, що хоча усяка активність окремої людини і стає соціальною активністю, оскільки відбувається в суспільстві, через суспільство і зрештою не тільки для себе, але й для суспільства, але проявляється це не відразу, а поступово, тому є сенс в окремому розгляді соціальної і індивідуальної активності особистості.

Поняття долі зазнавало глибоких змін впродовж історії в уявленнях теологів, філософів, культурологів, психологів. Якщо у Стародавньому Світі, принаймні, у Європі, спочатку загальним була ідея Фортуни, поняття долі, яку майже не можна змінити, то потім воно було перероблене християнством, яке змінило його, з однієї сторони, на поняття Божого Провидіння, а з іншої сторони, встановило залежність долі у вигляді особистісної відповідальності за людську гріховність, надавши таким чином людині певні можливості впливати на власну долю, можливість власної активності, ініціативи. Крім того, була вказана небесна сфера в якості чинника, який визначає майбутнє людини в масштабі цілісного життя. Це стимулювало також пошук магічних засобів впливу на людську долю. Поступово в умовах Ренесансу визрівало таке поняття Фортуни, на яку людина може впливати. Наприклад, якщо існували негативні астрологічні прогнози, то окрім магічних дій можна було дотримуватись обережності, або вчасно мобілізовувати свої власні сили [6,23,24,221,230,245]. Іншими словами спостерігається рух наукової думки від повного фаталізму в існуванні людини до її власної творчої активності.

Зміна суспільно-економічної формації у цей період, перехід до більш індивідуалістичного капіталістичного суспільства зумовили зміну ставлення до поняття Долі-Фортуни. Фортуна стала образом, в якому свідомість часу втілювала відчуття віддалення від Абсолюту. У формі суб'єктивного переживання цей образ, з одного боку, зафіксував, наскільки він сприяв появі відчуття фаталізму, реальне зростання відчуження людини від її суттєвих сил, яким супроводжувався перехід від феодалізму до капіталізму [92, с.50], а з іншого боку, наскільки він вказував на можливість впливу на неї, підкреслював нову творчу роль людини.

У подальшому концепція долі ставала фактично все більш залежною від бажань людини по мірі розвитку суспільної практики, оволодіння силами природи, суспільства і своєї власної природи. Лише останнім часом виявилось, що надання людині можливості вибирати серед великої кількості варіантів подальшого особистісного розвитку, в багатьох випадках

приводить до втечі від відповідальності за обрання того чи іншого варіанту, до "втечі від свободи" за висловом Е.Фрома [295]. Багато людей бажають більшої визначеності ніж та, яка з'являється у них, коли вони стають вільними.

Кінець епохи Модерну, що означає кінець існування 500-річного проекту Просвітництва, згідно якому можна побудувати суспільство і життя людини на раціональних засадах. Одна із найвизначніших криз західної культури, означає, серед іншого, що доля вже не розглядається як така, чим не можна маніпулювати. В процесі свого розвитку людина, як вважають постмодерністи, дійшла висновку, що існують певні теоретичні сфери, якими вона ще не оволоділа і, скоріш за все, не зможе оволодіти тому, що вони стосуються динамічних знань, які змінюються все швидше і швидше внаслідок зіткнення все більшої кількості культур, організацій, осіб і їх точок зору а також їх мотивів. За цих умов основною характеристикою життєвих обставин стає їх невизначеність, а від людини життя вимагає постійного прийняття все нових і нових рішень в динамічних умовах, що постійно складаються по-новому [157]. В цих умовах постійно зростає необхідність в постійній корекції життєвих планів.

Саме ця невизначеність є причиною того, що, з одного боку, стає все менше можливим організувати тиск на людину, позбавивши її свободи, а з іншого боку, що більшість людей нездатна до таких викликів долі, намагаючись штучно спростити ситуацію, "втекти від свободи" тощо. В умовах зростання загальної кризи стає загальним правило, прояв якого можна було спостерігати і в минулі кризові періоди, а саме, в період кризи зростає роль тієї визначеності і організованості, яка забезпечується спрощуючими дійсність псевдотеоретичними утвореннями (саме ця спрощеність забезпечує їх здатність відносно задовольнити певні соціальні потреби в умовах кризи) або такими, що викликають рішучість у поведінці, як інстинкти, міфи, прадавні вірування, магія, а також намагання знайти певні духовні або політичні авторитети тощо. Суспільство в умовах кризи згідно однієї тенденції неначебто відкидається назад, згідно іншої - в ньому визріває нова парадигма.

Категорія долі породжує ще одне поняття, надаючи можливості розглянути у відповідності до побудованого людиною образу "Я" послідовність подій її життя, які розгортаються у певну лінію, яка називається життєвим сюжетом. Розгляд таких сюжетних ліній надає можливість синтетично застосувати результати, набуті у різних галузях психології і психотерапії, до дослідження проблем життєвого шляху особистості.

Життєвий сюжет - це певна схема, яка лише приблизно зображує типові лінії розгортання внутрішнього розвитку і функціонування особистості. Серед таких сюжетів можна вказати, не маючи на меті перерахувати їх усі, на найважливіші: сюжет особистісного самоствердження, сюжет самореалізації і самоактуалізації, а також сюжет любові, сюжет виживання, сюжети особистісних стосунків тощо [206].

Сюжет самоствердження - форма стереотипної поведінки, яка схвалюється сьогоденним суспільством, яке явно або неявно формулює бажані зразки поведінки і обов'язки своїх членів. В процесі розвитку цього сюжету людина адаптується до соціального середовища. Значною мірою самоствердження відбувається шляхом ототожнення себе з іншими людьми, їз засвоєнням відповідних норм, масок, ролей, зразків поведінки і форм діяльності. І якщо на початку життя такими зразками є представники близького оточення, то по мірі того, як дитина стає дорослою, на роль зразків починає претендувати більш віддалене оточення. Таким оточенням можуть ставати як реальні референтні групи, наприклад, незалежні молодіжні групи, які репрезентують певну вуличну субкультуру, або уявні групи, тобто групи створювані в уяві часто на основі впливів засобів масової інформації, інтернету або зразків літератури.

В усіх випадках роль уяви слід визнати першорядною, оскільки вона визвана необхідністю засвоєння більш широкого світу, який знаходиться за межами сім'ї, і який приваблює своєю невизначеністю, своїм розмаїттям, своєю безмежною варіативністю, яку легко сплутати із безмежними можливостями, який відповідає вимогам визрівання особистості. Таке засвоєння відбувається шляхом спроби відігравати певну роль в тому середовищі, яке будується в уяві на основі отримуваної ззовні інформації. Порушення даного сюжету може наставати внаслідок того, що людина відривається від більш загальних цілей життя і починає надавати занадто велике значення досягненням певних проміжних цілей, перетворюючи їх у самоціль, нехтуючи можливостями досягнення незалежності від оточення, від життєвих обставин, можливостями самореалізації тощо.

Не менш важливий сюжет самореалізації пов'язаний з потребою особистості в реалізації своїх здібностей, можливостей, прагнень і побажань, мрій і фантазій. Без цієї реалізації неможливо досягти відчуття щастя і повноти людського буття. Потреба бути собою, досягти своїх цілей, знайти особистісний життєвий шлях є основними потребами людини. Але для того, щоб цілі, які переслідує особистість, відчути своїми, вона повинна приділити належну увагу самопізнанню, виокремленню з усіх інших цілей, що мають зовнішній, нав'язаний характер, такі, що відповідають певному ядру

особистості, відбивають її сутність. Досягнення стану самопізнання вимагає певних зусиль і часу, але воно варто цього не тільки для самої особи, але й для суспільства, оскільки глибинною сутністю людини, як підкреслював К.Роджерс [251,252,370], є те, що вона є суспільна, постійно зростаюча, розумна та реалістична істота. Велика кількість проблем впродовж життєвого шляху настає у зв'язку із сюжетом любові. Любов здатна поєднувати людей, допомагаючи людині позбутися відчуття самотності, надаючи відчуття щастя і повноти своєї реалізації. Хоча цей сюжет можна розглядати як один із засобів самореалізації, але при цьому існує можливість надання першорядних значень підсвідомим відчуттям, які будучи неусвідомлюваними, невідрефлексованими можуть спотворити реальність.

Цей сюжет є також основним стосовно утворення механізмів психологічного захисту. Основою любові до себе, до світу і до інших є батьківська любов, а всякі розлади у взаєминах з батьками у ранньому віці є основою подальших розладів, породжуючи такі відхилення від глибинної, безкорисливої любові, як власницька любов або любов за обов'язком. Порушенням сюжету любові виявляються і порушення сексуальних стосунків, які за сучасними поглядами залежать від нього. Так Е.Фром казав, що любов не виникає внаслідок адекватної сексуальної поведінки, навпаки, щастя у статевих стосунках виникає як наслідок любові [294,295].

Людська доля розгортається як в особистісному, так і в колективному і в суспільному вимірі. При цьому схоже на те, що частіше можна спостерігати, що як індивідуальна, так і суспільна доля відбувається не згідно певної логіки обставин або інтересів, а згідно певного діалогу, який ведуть особистість або суспільство між собою, згідно законів драми, яку переживає суспільство або особистість. Складність особистісного життя і суспільних процесів частіше за все обумовлюють розгортання життєвого шляху особистості або розвитку суспільства в контексті "виклик - відповідь", а не в контексті раціонального розгортання, дотримання заздалегідь складеного плану, якого, як виявляється, не можна остаточно створити і дотримуватись без постійного внесення суттєвих коректив. Поведінка особистості значною мірою виявляється спровокованою життєвими ситуаціями і кризами, тобто обставинами, що склалися, а не раціональними причинами. Більш того, проблемні ситуації, в які потрапляє особистість, і які могли б становити основу для певної продуманої поведінки, не завжди виявляються більш важливими, ніж певні виклики долі або певні можливості, які випадково надаються особистості впродовж її життєвого шляху, і яки мають часто лише символічний характер.

З одного боку, це можна пояснити, як вже вказувалось, складністю тих

обставин, в яких знаходиться особистість або суспільство. З іншого боку, із тим фактом, що обставини і ситуації, в які потрапляє особистість, впливають, насамперед, не на її розум, а на чуттєву, емоційну і моральну сфери, визначаючи її поведінку здебільшого з цих позицій. Таким чином, особистість відповідає скоріше на суб'єктивний зміст отриманого виклику долі, ніж на ті об'єктивні проблеми, які цей виклик відображає.

В термінах викликів долі це все означає, що реакція особистості на них визначається, насамперед, тим символічним контекстом, який притаманний культурному середовищу, в якому живе людина, і тими відчуттями справедливості, самоповаги, гордості, морального і історичного обов'язку, задовольнити які людина намагається в першу чергу. Іншими словами, культурне середовище в самому широкому розумінні також треба брати до уваги, визначаючи життєву поведінку людини, а не тільки міркування, які стосуються економічних і соціальних причин.

Життєва поведінка, таким чином, визначається низкою вчинків, які здійснює особистість у відповідь на низку викликів долі, тобто на низку можливостей, які можна використати, якщо їх усвідомити, і необхідностей, які не можна уникнути. У відповідності до цього вчинок є способом особистісного існування, відповідаючи взаєминам між особистістю і світом. Це дає підстави для того, щоб рекомендувати це поняття у відповідності з тенденцією, яка існує в науці взагалі і в психології зокрема, пошуку певного центру, з якого все починається і до чого все приходить, пояснюючого сутність психічного, його природи, поєднуючи "глибинне" і "вершинне". На цю роль претендували поняття душі, духу, свідомості, індивідуальності, особистості тощо.

У цьому контексті доволі важливо розглянути поняття вчинку. Саме вчинок являє природну єдність внутрішнього і зовнішнього, тілесного і духовного, біологічного й соціального, індивідуального й суспільного, свідомого і несвідомого, морального і психічного [253-257]. Саме у вчинку відбувається перехід від свободи "від" до свободи "для", від свободи як усвідомленої необхідності, до свободи вибору і до свободи як можливості нескінченного буття. Вчинок, як підкреслюють ті ж автори, В.О.Татенко [274] та Т.М.Титаренко [276,277], є "живим осередком", який цілком вбирає в себе всі суттєві сторони психічного у його вищих визначеннях, і поза ним нічого не залишається.

С.Л.Рубінштейн [258] зазначив, що людина включається в буття своїми діями, які його перетворюють. Процес життя - це низка "вибухових реакцій" у відповідь на ситуацію, на наявну даність. Людина, реалізуючи себе, "вибухає" черговою дією, яка породжує наступну ситуацію і наступний

"вибух". Уточнюючи погляди С.Л.Рубінштейна, відомий український вчений В.А.Роменець [253-257] користується поняттям вчинку, який завжди є наслідком попереднього етапу життєвого або творчого шляху і основою для формування наступного. Фінал кожного вчинку є дебютом наступного. Кожний вчинок, розв’язуючи проблеми одного рівня, виводить на інші проблеми на другому рівні. Або як розгортав логічну спіраль пошуку осередків психічного сам В.А.Роменець, психіка впродовж тисячолітніх спроб розкрити таємницю душі тлумачиться або як засіб до пристосування організму до середовища, тобто в позитивістському дусі, хай навіть це називається по-науковому "адаптацією", або з урахуванням духовного сенсу людського існування, самодостатнім характером психіки, її творчої потенції і гуманістичністю спрямуванням сутності існування духу.

Життєвий і творчий шлях В.А.Роменець [255] розглядає як серію значущих вчинків, як цілепокладання для досягнення певної мети за допомогою вчинкового механізму. Це дозволило йому стверджувати, що розмаїття пов'язаних між собою єдиною життєвою метою вчинків може розглядатись як один вчинок, який безперервно підлягає розв'язанню, і по суті визначає життєвий шлях людини. Життєвий шлях може, таким чином, розглядатись як всеохоплюючий вчинок. Крім того, як щойно вказувалось, вчинок з точки зору теорії систем підходить на роль елементарного процесу або явища, розвиваючи який можна поступово отримати всю систему відповідної науки, тобто є системоутворюючим поняттям.

Таким чином, якщо всі ці поняття, які утворюють категоріально-понятійну сітку практичної психології (див. рис.1.3.), такі як життєва подія і життєва ситуація, психологічна ситуація, психологічна проблема, життєва криза, стратегії розв’язання життєвої кризи тощо, можна застосовувати до

Таким чином, є всі підстави стверджувати що життєвий шлях особистості є загальнонауковою категорією, що має системний характер і описує події індивідуального життя людини з точки зору взаємодії суб'єкта активності із обставинами власного життя, у яких ця активність здійснюється. Ця категорія є предметом дослідження у філософії, соціології, психології, педагогіці та ряді інших соціогуманітарних наук.

Із виникненням практичних напрямків у психології зацікавленість дослідників у вивченні категорії життєвого шляху особистості помітно зросла. Поясненням зростаючого інтересу до даної категорії є її практичне застосування у психотерапевтичній та психокорекційній практиці, у процесі професійної підготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів і соціальних педагогів.

Більшість дослідників сходяться на тому, що ця категорія по суті описує події, що відбулися у минулому людини і суттєвим чином вплинули на формування рис особистості, процес її індивідуального розвитку, поведінку та соціальний статус.

Отже категорію життєвого шляху особистості ми визначаємо як індивідуальну історія людини, що має свої межі, періоди, міру завершеності і вичерпаності, як сукупність подій та обставин індивідуального розвитку людини, що вирішальним чином вплинули на формування особистості та зумовили її структуру і життєву проблематику.

Категорія життєвого шляху розкривається через такі поняття як життєва і психологічна ситуація, соціальна ситуація розвитку, життєві плани і програми, стратегія життя, доля, культура життя, техніки життєтворчості, соціальна активність особистості, психологічна проблема. Ці поняття складають певну категоріально-понятійну сітку, яка передовсім має пояснювальне значення для психологічної науки.

Запропонована категоріально-понятійна сітка в багатьох відношеннях узгоджується з основними напрямками у практичній психології. Так, категорія життєвого шляху особистості застосовується в психоаналітичному підході, який робить наголос на реконструкції ключових подій життєвого шляху особистості, намагаючись віднайти зв'язок між негативними переживаннями дитинства та неврозами дорослої людини, хоча можливості використання цієї категорії далеко не вичерпуються цим підходом.

Поняття життєвої ситуації більш широко застосовується у біхевіористських і когнітивних підходах, які приділяють основну увагу не минулому, а теперішньому, пропонуючи конкретний аналіз актуальної життєвої ситуації та засоби вирішення проблем особистості людини в

процесі психокорекції.

У свою чергу, гуманістична психологія орієнтується на структуру цінностей людини, на її життєві плани і перспективи, основою для яких знов-таки виступає життєвий шлях особистості та її актуальна життєва ситуація.

Отже, категорія життєвого шляху має системну природу і дозволяє несуперечливо поєднати основні теоретичні підходи у психології до проблем надання практичної психологічної допомоги особистості. Практично це може бути реалізовано шляхом створення цілісних (системних) технологій роботи практичних психологів і соціальних педагогів.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЄВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Суб'єктивне розуміння часу як умова формування життєвої перспективи особистості

2.1.1. Психологічний час і особливості його сприймання

Уже більше ста років питання психологічного часу знаходиться у сфері уваги філософів, соціологів, істориків, культурологів, психологів. Науковий інтерес до нього постійно зростає під впливом динаміки соціальних процесів у сучасному світі. У західній філософії з іменами С.К'єркегора, В.Дільтея, Е.Гусерля, А.Бергсона, М.Хайдегера, Ж-П.Сартра пов'язані глибокі зміни в розумінні часу не просто як фізичної умови людської життєдіяльності, а й як внутрішньо організуючого чинника, що визначає цілісність життєвого процесу суб'єкта, динамічну єдність минулого, теперішнього і майбутнього у його свідомості й діяльності.

Розробка проблеми психологічного часу у філософії, становлення психології як самостійної науки підготували ґрунт для розвитку конкретно-наукових досліджень часових відношень у психіці людини. Крім того, зусиллями фізіологів, Г.Гельмгольца, Ф.Дондерса, Дж.Екснера було доведено: психічні процеси характеризуються певним часом реакції, що включає час проведення нервового імпульсу і час затримки відповіді на стимул, зумовлений механізмами переробки інформації, що надійшла у мозок [373].

Згідно суб'єктивного методу, що панував на початку наукового дослідження особистості, за результатами досліджень В.Вундта, Е.Тітченера був сформульований висновок про те, що психологічний час не є перекрученим відображенням об'єктивного часу, а виступає власне часом психічних процесів, оскільки саме представлена у свідомості (а не об'єктивна) тривалість впливає на зміст пам'яті, соціальної перцепції й інших процесів [328, 368,371].

На межі 60-70-х років з'явилася низка наукових праць з проблеми часу в соціологічному контексті (О.М.Болгов, 1970; Е.А.Єлізар'єв; Г.Є.Зборовський, 1974), головним чином у зв'язку з вивченням бюджету часу. Активно розроблялася категорія історичного часу і у дослідженнях філософів, істориків, культурологів (Грушин, 1961; А.Я.Гуревич, 1969; Єсипчук, 1978; А.Ф.Лосєв, 1977; Б.Д.Поршнєв, 1974). Також були опубліковані монографії [153,154,298-301,303], у яких визначалася специфіка загальнофілософського підходу до вивчення часу як форми соціального буття і категорії людської свідомості. Одночасно розглядалися питання часу

індивідуального буття, власного часу особистості у взаємозв'язку її об'єктивних та суб'єктивних компонентів [305,307,321].

В індивідуально-психофізіологічному контексті, що є актуальним при формуванні професійних якостей індивіда, сприймання часу – це відображення тривалості та послідовності дії подразника на організм. Особливістю цього виду сприймання є відсутність конкретного фізичного подразника та відповідного аналізатора. Вважається, що механізми такого сприймання приховані у спільному функціонуванні різних аналізаторних систем, провідну роль серед яких відіграють рухова і слухова. Особливе значення у цьому випадку має послідовність, ритмічність дії стимулів (Вудроу). У середовищі, де немає звукових подразників, оцінка часу спотворюється.

Безпосереднє сприймання тривалості часу є незначним. Триваліші інтервали людина сприймає в результаті поділу та відліку їх рівними частинами в межах однієї секунди. Отже, великі інтервали часу сприймаються опосередковано [299-305,307,310-312].

Цей вид сприймання розподіляється на сприймання послідовності, тривалості й орієнтування в часі. Сприймання послідовності відбувається завдяки перервам у тривалості дії подразників на аналізатори. На точність сприймання послідовності впливають різні чинники, особливе значення серед яких мають пам'ять і увага [198].

Сприймання тривалості залежить від ставлення до змісту, характеру сприйманого об'єкта. Сприймання цікавого викликає ілюзію швидкості перебігу часу, а сприймання нецікавого, неприємного, а також вимушене очікування створюють ілюзію уповільнення тривалості дії [310-312].

Таким чином, з огляду наукових праць слідує, що науковий феномен часу найбільш інтенсивно досліджувався, коли вимірювання й оцінка інтервалів виявляли стійку тенденцію щодо розбіжностей між об'єктивними часовими інтервалами та суб'єктивними даними [281,282]. Одні респонденти переоцінювали тривалість інтервалів у межах хвилини; для інших – характерною була протилежна тенденція – недооцінка контрольного часового проміжку [300-302].

Отже, для частини індивідів невеликі інтервали часу суб'єктивно розтягуються, коли для інших – стискаються, і це трактується існуванням стійких *індивідуально-психологічних одиниць відліку часу*. Деякі дослідники у зв'язку з цим твердять про існування власного еталону часу – "індивідуальної хвилини", що є досить стійкою величиною, яка властива кожній конкретній особі і відображає індивідуальні особливості відліку часової тривалості [302].

Крім того, більшість досліджень концентрувалися навколо одного аспекту психологічного часу – ситуативності, у якому здійснюється безпосереднє сприймання і переживання коротких часових інтервалів.

Хоча досліджень за проблемою психологічного часу в ситуативному масштабі і на порівняно коротких (від мілісекунд до декількох годин) інтервалах достатньо, вони дають досить обмежене уявлення про той час, у якому живе людина, яка володіє усвідомленням *довгострокової перспективи* й уявно охоплює роки, десятки років, і настільки ж – довгострокової ретроспективи, як певної часової послідовності подій минулого. Тобто, одним з найважливіших моментів еволюції психіки є розширення меж часової орієнтації.

Тобто, не менш істотним є й інший аспект, пов'язаний з усією повнотою переживання часу, що відображає зміст духовного світу особистості, яка формується у сфері соціальних взаємин.

На основі закономірностей, що виявляються при виникненні і зміні безпосередніх форм переживання часу в різних життєвих ситуаціях у свідомості людини може сформуватися певна система узагальнених часових уявлень, що є своєрідною *концепцією часу особистості в масштабі її життя*. Це – біографічний масштаб, що задається часом життя в цілому, тобто хронологічними межами індивідуального існування людини та її уявлень про найбільш імовірну тривалість свого життя. В їх основі лежать такі фактори, як стан здоров'я та індивідуально-психологічні особливості [184,185,281,282].

Час життя задає границі індивідуального життєтворення, але окрім "часу для життя" у людини є і "час жити", що пов'язаний з реальним використанням "часу для життя" і є не абстрактною тривалістю життєвого процесу, а власним часом особистості. Концепція часу особистості відображає психологічні закономірності, зумовлені реальним використанням часу життя.

Глибина "концептуального осмислення часу" залежить від загального рівня розвитку індивіда, змісту його духовного світу. У зв'язку з цим істотно розрізняються концепції часу дорослих і дітей, представників різних соціальних спільнот, культур й історичних епох [279,280].

Разом з тим, мало дослідженим залишається питання про рівні та масштаби індивідуального часу.

Проблема психологічного часу в масштабі людського життя одержала теоретичне обґрунтування у працях Б.Г.Ананьєва, Ш.Бюлер, Є.І.Головахи, П.Жане, О.О.Кроніка, К.Левіна, С.Д.Максименка, В.А.Роменця, С.Л.Рубінштейна, Л.В.Сохань, Т.М.Титаренко та ін. В останні роки інтерес

до неї постійно зростає, збільшується кількість теоретичних та емпіричних досліджень.

Прийнятий у ряді психологічних досліджень загальнотеоретичний підхід до вивчення механізмів сприймання й усвідомлення особистістю часу називався "*подійною концепцією психологічного часу*", відповідно до якої особливості психічного відображення людиною часу, його швидкості, насиченості, тривалості залежать від числа й інтенсивності подій, які відбуваються у житті – змін у зовнішньому середовищі (природному і соціальному), у внутрішньому світі людини (думках і почуттях), у її діях і вчинках. Однак, у рамках подійної концепції в її вихідному вигляді не одержали задовільного вирішення такі фундаментальні проблеми, як визначення меж і змісту психологічного теперішнього, взаємозв'язок минулого і майбутнього, суб'єктивна зворотність перебігу часу, механізми формування основних часових властивостей психічної діяльності.

Сучасні дослідження зосереджені в основному на психологічному часі особистості в біографічному масштабі (масштабі часу життя), оскільки особистісна концепція часу в інтегрованій формі відображає специфіку індивідуальних переживань часу в ситуативному та історичному масштабах [83].

У даному контексті, як зазначає ряд дослідників, психологічний час – це й переживання, спогади, очікування, передчуття, мрії, надії людини. Кожний із цих станів по-різному відтворює вихід особистості за межі сьогодення, повсякденності, її потребу в розвитку [175,220,222,225,241,244,370-372].

Таким чином, аналіз подій життя в їх взаємозв'язку лежить в основі "*причинно-цільової концепції психологічного часу*". Особливості відображення особистістю часових відношень у масштабі життя визначаються її уявленнями про характер детермінації одних значущих життєвих подій іншими. Емпірична перевірка цієї концепції здійснювалася на основі методу "каузометрії", за допомогою якого можливим стає вимір і регуляція психологічного часу особистості.

Проблема властивостей часу у психології вивчена мало, хоча в ряді праць з історії культури показано, як під впливом концепцій часу, властивих різним історичним епохам і культурам, формується специфіка і різномаїття індивідуальних переживань часу [Гуревич, 1971; Лосєв, 1977; Ліхачов, 1979].

"Деякі вчені, – підкреслюють В.П.Зінченко і М.К.Мамардашвілі, – визначати часову довжину психічного залишають мистецтву" [89, с. 110]. Можливо тому у випадках, коли часові переживання стають предметом наукового аналізу, дослідники звертаються насамперед до художніх образів

(наприклад, “тест метафор часу”, який включає 25 словосполучень, виокремлених при аналізі різних метафоричних визначень часу в поезії і прозі [328; 329].

О.О.Кронік і Є.І.Головаха визначають ступінь дискретності, напруженості й емоційного відношення до діапазону часу як базисні властивості психологічного часу особистості [128].

Сама можливість переживання часу дискретним підтверджує, що властивості часу – монотонність і безперервність [280, с. 12] – є лише індивідуальними характеристиками фізичного часу на рівні макросвіту. Вони не можуть бути застосовані при описі часу у фізиці елементарних часток [195, с. 220], а також при характеристиці специфічно особистісних форм його переживання. У зв’язку з цим безпідставним є твердження: “Можна сміливо сказати, що ніхто не уявляє собі переривчатого часу ...” [218, с. 172-173]. Вірогідно, об’єктивнішою є думка В.В.Налімова: “Навіть при зовнішньому погляді на парадокси часу легко збагнути, що велика частина з них пов’язана з горезвісним протиставленням безупинного дискретному” [В.В.Налімов, 1979, с. 247].

Фактор емоційного ставлення до часового діапазону визначають головним чином дві шкали: “приємне – неприємне”, “безмежне – обмежене”. Саме сполучення цих шкал ґрунтується на глибинному усвідомленні людиною кінця індивідуального існування.

Вирішальну роль у переживанні обмеженості часу відіграє глибина майбутньої часової перспективи. У цьому контексті адекватною є закономірність оптимізму, який узгоджується з природними устремліннями індивіда до віддаленої історичної перспективи. Тобто, існують дані про зв’язок між глибиною майбутньої перспективи й оптимістичною оцінкою людиною своїх можливостей, сили “Я” [366].

Отже, пошук механізмів переживання зазначених вище властивостей часу може вестися на різних рівнях: ситуативному, біографічному, історичному. Як зазначалося, основні психологічні дослідження зосереджувались на вивченні сприймання й оцінки часових інтервалів у ситуативному масштабі (як правило, у межах декількох секунд або хвилин). Отримані результати стосувалися в основному закономірностей переоцінки або недооцінки таких інтервалів. Спроби пов’язати ці дані з переживаннями швидкості часу, його стислості чи розтягненості наштовхуються на певні складнощі. Оскільки “дуже нелегко встановити еквівалентність між термінами, що представляють тривалість, швидкість і оцінку часу” [307, с. 17-18].

Що ж стосується характеру осмислення індивідом власного життєвого шляху, з позиції розглянутої нами подійної концепції психологічного часу пояснити переживання дискретності, розрізненості власного життя можна відсутністю життєвих подій, що запам'ятовуються. Одна зі спроб подібного пояснення міститься у праці Ю.А.Шрейдера. Відповідно до його позиції суб'єктивне збільшення або зменшення тривалості часу пов'язане з кількістю виборів, здійснюваних суб'єктом у певний період фізичного часу.

З позицій причинно-цільової концепції механізми виникнення різних форм переживання часу в біографічному масштабі варто шукати в особливостях суб'єктивної структури міжподійних відношень [57]. Закономірно, що й окремі часові переживання повинні пояснюватися виходячи з особливостей цієї структури. Вченими була сформульована і підтверджена гіпотеза про механізми оцінювання віддаленості подій у минуле і майбутнє, відповідно до якої ступінь актуальності події визначає її наближення до моменту "зараз". Припускається, що переживання людиною часу в теперішньому ґрунтується на механізмах сумарної оцінки актуальності всіх подій, їх наближеності до особистого часового центру.

Таким чином, чим більше актуальних зв'язків у загальній структурі міжподійних відношень, тим стиснутіше переживається час, і навпаки – чим їх менше, тим більш розтягнуто він сприймається.

Емпіричне підтвердження гіпотези зумовило розгляд у новому ракурсі деяких відомих психологічних феноменів. Зокрема, згідно "ефекту незавершеної дії" краще запам'ятовуються незавершені дії, ніж завершені [87, с. 23]. У незакінченій дії її "початок" лежить у минулому, а "закінчення" лише в майбутньому.

Описані концепції психологічного часу, а також структуровані аспекти щодо його властивостей зумовлюють його вивчення у проекції на життєвий шлях людини.

2.1.2. Часова перспектива і вікова динаміка переживання часу

Л.Франк, котрий у 1939 р. вперше запровадив до наукового обігу термін "часова перспектива", передбачав взаємозв'язок і взаємозумовленість минулого, теперішнього та майбутнього у свідомості й поведінці людини. Як вважав вчений, "пам'ять "редагує" наші спогади виходячи із потреб сьогодення, із необхідності мати певну індивідуальну історію, котра не заважала б формуванню позитивного ставлення до себе" [343; с.178-179].

К.Левін першим серед психологів побудував просторово-часову модель, у якій свідомість і поведінка індивіда розглядалися крізь призму

довгострокової перспективи й різнобічних характеристик індивідуального життєвого простору. Вчений порушив питання про існування одиниць психологічного часу різного масштабу, зумовлених масштабами життєвих ситуацій і визначаючих межі "психологічного поля в даний момент". За К.Левіном, це поле містить у собі не тільки теперішнє становище індивіда, але й його уявлення про власне минуле і майбутнє – бажання, страхи, мрії, плани, надії. В емпіричному сенсі такий підхід виявився досить продуктивним, стимулюючи дослідження часової перспективи особистості.

Часова перспектива, на думку К.Левіна, "включає психологічне минуле і майбутнє на реальному й ірреальному рівнях" [141, с. 139]. Однак, підхід вченого має істотне обмеження. Психологічний час тут ототожнюється з феноменальним полем свідомості, і одночасно співприсутні в ньому минуле, теперішнє й майбутнє втрачають свою якісну визначеність, розчиняючись у "психологічному полі в даний момент" [356, с. 245].

Аналогічне часовій перспективі поняття "часовий кругозір" ввів П.Фресс, розглядаючи його як інтегративну характеристику розвитку часових уявлень особистості, що формуються в процесі соціальної діяльності. У цьому сенсі розвинутий часовий кругозір є показником освоєння особистістю часових відношень [342].

У цілісній часовій перспективі минуле, теперішнє й майбутнє можуть бути представлені у різному співвідношенні. Причому, в різних культурах і соціальних умовах може домінувати орієнтація на минуле, теперішнє або майбутнє [337, с. 54]. При дослідженні домінуючих часових орієнтацій був виявлений важливий, на наш погляд, факт, який полягає в тому, що орієнтація на теперішнє не має на увазі заклопотаність людини лише сучасним моментом, але визначає турботу про минуле і майбутнє рівною мірою [335, с. 46]. Для емпіричного вивчення цієї проблеми застосовувалися як методи прямого опитування, так і спеціальні методики: "метод часової лінії", "циклічний тест", у якому минуле, теперішнє і майбутнє потрібно було представити у вигляді кіл довільного діаметру [335; 336].

За останні десятиріччя були започатковані дослідження часової перспективи, пов'язаної з майбутнім людини, під якою слід розуміти "здатність особистості діяти в теперішньому у сенсі передбачення порівняно віддалених майбутніх подій" [336]. У загальному розумінні *майбутня часова перспектива* – це часовий порядок очікуваних особистістю в майбутньому певних подій. Для її дослідження, окрім інших, використовувалися традиційні процедури типу методики "незакінчених речень", коли респонденти завершують речення, які орієнтують на майбутні плани й прагнення [362].

При дослідженні часової перспективи було встановлено, що на її діапазон і подійний зміст впливають такі фактори, як рівень інтелекту і тривожності особистості [366].

Т.Коттл виявив, що при переході від дитинства до зрілості послідовно зростає питома вага історичного минулого і майбутнього у свідомості індивіда, причому 20-літні респонденти вказували втричі більший діапазон майбутнього у порівнянні з минулим, тоді як у більш зрілому віці це співвідношення врівноважувалося [336, с. 104-105].

Крім того, при вивченні майбутньої часової перспективи був виявлений феномен "нереалістичного оптимізму", характерний для молодого віку, згідно з яким респонденти, загалом, схильні більш високо оцінювати свої особисті шанси щодо позитивних життєвих подій і значно нижче – щодо негативних [372]. "Нереалістичний оптимізм" розглядається автором як явище, що може слугувати підтвердженням і певним поглибленням ідеї К.Левіна щодо розвитку просторово-часової структури свідомості особистості як послідовної диференціації з віком її реального й ірреального рівнів.

Також існує чітка диференціація видів темпераменту людини за формами й засобами прогнозування власного життя. Зокрема, важається, що суб'єкти холероїдної та сангвіноїдної груп націлені у майбутнє, оскільки живуть у гострому дефіциті часу. В індивідів меланхолоїдної та флегматоїдної груп навпаки чітко простежується тяжіння до минулого, а майбутнє викликає тривогу й страх [299].

Разом з тим, у контексті вивчення психологічного часу особистості в біографічному масштабі Шарлотою Бюлер була комплексно досліджена проблема життєвого шляху особистості. Вихідним для вченої було міркування про *вроджене прагнення людини щодо самоздійснення*, яке зумовлюється життєвими цілями і цінностями особистості й наповнюється різним змістом на різних вікових етапах життєвого шляху [332]. Ш. Бюлер навмисне не розглядала проблему психологічного часу особистості, однак проведений нею аналіз часової структури життєвого шляху в його різних вимірах, а також аналіз основних подій життєвого шляху, життєвих цілей особистості і психологічних основ вікової періодизації підготував базу для принципової постановки в психології проблеми різномасштабності психологічного часу, його специфічного змісту, механізмів і закономірностей, що виявляються в біографічному масштабі.

Отже, спроби висвітлити специфіку часових відносин у біографічному масштабі починаються в рамках досліджень психології життєвого шляху особистості. Розглядаючи життєвий шлях особистості крізь призму якісного

змісту різних вікових етапів життя, дослідники прагнули знайти закономірності формування часових переживань і концепцій залежно від таких факторів, як вікові межі та подійна специфіка даних етапів. Був установлений суттєвий факт, який полягає в тому, що у свідомості представників різних соціальних груп представлений певний часовий порядок (своєрідний "розклад") основних подій життя, причому відставання від цього розкладу суб'єктивно розглядається як життєвий неуспіх [361]. Це означає, що уявлення про майбутні події життя, сам майбутній час людини не є чистим феноменом індивідуальної свідомості, а *зумовлений об'єктивними факторами соціального середовища особистості*.

У результаті порівняльного аналізу часових відношень особистості на різних етапах життєвого шляху був виявлений своєрідний цикл, що характеризує особливості оволодіння особистістю часом: первинна відсутність діючого контролю над часом в дитинстві змінюється оволодінням часовою перспективою в зрілому віці і знову змінюється в старості усвідомленням того, що час не належить людині [348]. Загалом, з віком, і особливо зі старінням, людина все глибше й гостріше переживає перебіг часу, і проблема часу, його швидкоплинності набуває великого значення [369].

Також, з метою дослідження вікової динаміки переживання часу Р.Кнейпом був розроблений метод "метафори часу", який представляє собою процедуру оцінки респондентами ступеня відповідності їх уявленням про час метафор типу "шлях, що веде через пагорб", "спокійний нерухомий океан", "вершник, що скаче". Як з'ясувалося, індивіди з більш високим рівнем мотивації схильні вибирати для оцінок часу метафори, що відображають швидкісні, динамічні характеристики [353]. Крім того, за допомогою цього методу вдалося встановити, що для характеристики часових переживань молодь схильна вживати статичні метафори, а особи літнього віку – швидкісні. Це виявилося експериментальним підтвердженням того, що *з віком суб'єктивний плин часу прискорюється* [371].

У методиці Р.Кнейпа поряд з "метафорами часу" фігурували "метафори смерті" – "іронічний кат", "співчутливий лікар" і т.д. Як виявилося, чоловіки з набагато емоційнішим несприйманням відносяться до смерті, яка викликає в них асоціації, пройняті страхом і відразою. У свою чергу, для жінок характерним є "комплекс Арлекіна", при якому смерть виступає загадковою й у чомусь навіть привабливою фігурою [329, с. 205].

Таким чином, проблема відношення людини до смерті інтенсивно досліджувалася у рамках психології життєвого шляху особистості. Уявлення

індивіда про очікувані терміни смерті розглядаються як істотний регулятор його концепції часу.

Разом з тим, відношення до смерті – це і відношення особистості до життя в його цілісності, у взаємозв'язку минулого, теперішнього і майбутнього. Тому його дослідження є важливою умовою пізнання психологічного часу, особливо психологічного віку, що виступає мірою психологічної реалізації часу життя особистості [128].

Час життя характеризується нерівномірним плином і залежить від особливостей життєвого шляху та його суб'єктивного відображення особистістю. У суто хронологічному сенсі часові періоди життя володіють різним подійним змістом, що визначає особливості суб'єктивного відношення до них [337].

Згідно положень радянської діяльнісної психології об'єктивно людина освоює часові відношення в практичній діяльності, суб'єктивно – у пізнанні, де формується і поетапно розвивається індивідуальна концепція часу, яка об'єднує в ціле уявлення про минуле, теперішнє і майбутнє, про відношення тривалості і послідовності подій життя.

У працях С.Л.Рубінштейна і Б.Г.Ананьєва ці методологічні принципи знайшли розвиток, внаслідок чого проблема психологічного часу набула самобутнього теоретичного обґрунтування. "Суб'єктивно прожитий час – це не стільки удаваний, неадекватно заломлений час матерії, що рухається, а відносний час життя (поведінки) даної системи – людини, що цілком об'єктивно відображає план життя даної людини. У концепції часу відображається загально-методологічний принцип детермінізму" [258]. У приведеному міркуванні акцентується увага на принципових моментах розуміння природи суб'єктивного часу: по-перше, вона адекватно відображає план життя людини, по-друге, концепція часу виражає детермінаційні відношення життєвого процесу.

Тобто, С.Л.Рубінштейн ставив питання про те, що психологія особистості повинна досліджуватися в єдності її структури і динаміки, крізь призму просторово-часової картини людського життя в її об'єктивному змісті і суб'єктивних проявах, серед яких істотну роль вчений відводив часу життя, представленому в переживаннях особистості. Вихідним методологічним підгрунтям для актуалізації проблеми суб'єктивного часу С.Л.Рубінштейн досить логічно вважав рівневу природу просторово-часових відношень, яка виражає свою специфіку в "становленні нових рівнів буття, нових способів існування" [258, с. 295].

У свою чергу, А.Аарелайд розглядав психологічний час у загальній структурі часових відношень як складне системне утворення, що включає

концептуальний, особистісний час, що, у свою чергу, формується на основі усвідомленого відображення часу і дозволяє людині здійснювати ефективне керування власною діяльністю в її часовій впорядкованості [1].

К.А.Абульханова-Славська здатність щодо чуттєво-діяльнісного освоєння індивідом часу пов'язує насамперед з тим, що він "передбачає, організує події, розглядаючи їх в сенсі майбутнього" [5]. У даному контексті цікавою є спроба визначення специфіки часової структури свідомості особистості за допомогою поняття *"часова транспектива"*, що відображає взаємозв'язок ретроспективних і перспективних моментів індивідуального буття, особливості "наскрізного бачення" із теперішнього в минуле і далі у майбутнє [108, с. 15].

Також для узагальненої характеристики свідомої часової організації життєдіяльності особистості використовується поняття "життєва програма особистості", що відображає сукупність магістральних життєвих цілей людини [269, с. 234].

Таким чином, у дослідженнях часової перспективи особистості і часових відношень у структурі її життєвого шляху накопичений багатий емпіричний матеріал. Однак, разом з тим, досліджень щодо механізму осмислення індивідом власного життєвого шляху, детермінації соціально- та індивідуально-психологічними чинниками способу життєво-особистісного самовизначення, формування життєвої перспективи індивіда особливо у вікових діапазонах, пов'язаних з піком соціалізації та становлення особистості – недостатньо.

Отже, змістова спрямованість вищепроаналізованих теоретичних і практичних досліджень визначає необхідність окремого аналізу наукових напрацювань з питань особистісного життєвого самовизначення, а саме аспектів індивідуального сприймання й осмислення молодою людиною власного *життєвого шляху* у контексті формування нею життєвої перспективи.

2.2. Сприймання власного життєвого шляху та формування життєвої перспективи особистості

За своїм смислом поняття "*життєвий шлях*" є одним з найбільш багатомірних. Зокрема, воно передбачає численні тенденції розвитку в межах однієї біографії. "Життєвий шлях особистості, – зазначає І.С.Кон, – не лише природно-історичний процес, що повторюється, але й унікальна, єдина у своєму роді драма, кожна сцена якої – результат зчеплення безлічі індивідуально-неповторних характерів і обставин" [116].

Разом з тим, життєвий шлях органічно поєднує біографічне й історичне. “Життєвий шлях людини, – зазначав Б.Г.Ананьєв, – це історія формування й розвитку людини в певному суспільстві, сучасника певної доби й ровесника певного покоління” [9].

Серед початківців психологічних досліджень з проблеми вивчення життєвого шляху слід відзначити П.Жане. У праці “Психологічна еволюція особистості” автор намагався побачити людину в її реальних змінах у плині часу. Співставляючи вікові фази і біографічні ступені життєвого шляху, Жане синтезував біологічний, психологічний та історичний час у єдину систему координат [78].

Крім того, Ш.Бюлер у праці “Життєвий шлях людини як психологічна проблема” простежує генетичний зв’язок між фазами життєвого циклу [332]. Під її керівництвом вперше комплексно досліджувалась проблема життєвого шляху, було показано значення окремих факторів, фаз, структурно-динамічних особливостей індивіда у формуванні різних типів життєвих циклів. Вивчаючи велику кількість біографій, Ш.Бюлер співставляла об’єктивний хід подій з історією творчої діяльності людини та віковими змінами в її світосприйнятті та світопереживанні.

Вчена розробила вихідне уявлення про природжене прагнення людини до *самоздійснення*, що зумовлюється життєвими цілями та особистісними цінностями. Саме життєві цілі інтегрують особистість, і їх реалізація сприяє розумінню загальних закономірностей життєвого шляху.

Ш.Бюлер підтримувала ідею єдності, цілісності життєвого шляху, однак вважала, що кожна фаза розвитку має власні домінуючі тенденції та мотивації. Встановлюючи етапи життєвого шляху, вона підкреслювала їх відносну незалежність від вікових періодів.

Також досить популярною була епігенетична концепція розвитку особистості, яку запропоновано одним із засновників его-психології Е.Еріксоном. В его-психології ідентифікація трактується як стадія процесу інтерналізації, ідентифікаційні процеси – як безпосередньо пов’язані з его. Найменше, що відбувається під час ідентифікації, це зміна образу "Я". В міру того, як людина дорослішає, вона намагається створити й послідовну, несу перечливу ідентичність із своїх минулих ідентифікацій [316] (Вескег Е., 1972). На початку життя дитина обирає довіру чи недовіру до світу; ігровий вік пов’язаний з почуттями ініціативи – провини; молодший шкільний вік потребує вибору між зацікавленістю трудовим досвідом, працелюбністю і почуттям неповноцінності; юнацтво пов’язане з почуттям визначення власного Я або почуттям дифузії, невизначеності ролей; молодість – це вік

вибору між інтимністю та ізольованістю; зрілість обирає творчість або застій; похилий вік – переживання цілісності або відчаю.

Кризу, що розділяє етапи життєвого шляху Еріксон розглядає як необхідність змін, а не як катастрофу. Означені біполярні тенденції зумовлені насамперед наступним етапом розвитку. Етапи, що вже пройдено, також впливають на особистісне зростання, однак нові етапи стимулюють і нову форму цілісності. Коли людина переживає екзистенціальні ситуації, можливим є повернення на більш ранні рівні реагування.

До теорій самодетермінації особистісного розвитку можна віднести гуманістично зорієнтовані концепції А.Маслоу, К.Роджерса, Р.Мея, А.Роше [173-175,252,253]. Глибинні потреби в істині, добрі, красі, любові, обдарованості – найбільш значущі потенції людини, що створюють її глибинне сутнісне ядро. Ця сутність первинно безконфліктна, несуперечлива, має величезний енергетичний потенціал самовияву, самовизначення. Зовнішні умови можуть бути лише більш-менш несприятливими або, навпаки, полегшувати цей процес сутнісного самозростання. Якби розвиток особистості був тільки кількісним накопичуванням певних змін, за такого розуміння не було б місця для якісно нових рівнів, для новоутворень. Водночас кожний віковий етап характеризується появою специфічних новоутворень, які свідчать про подолання певної віхи в процесі дорослішання.

Ідея повернення на примітивні рівні належить С.Холлу. Він вважав, що душа людини любить повертатися до примітивного хаосу, щоб відпочити від всякого примусу, особливо з боку розуму й здорового глузду. Тому, вона покидає напружений “бій на передньому краї” й повертається до досвіду ранніх стадій. У дитинстві людина відчуває гармонію зі світом, яку пізніше порушують соціальні інстинкти. У концепції С.Холла життєвий шлях більшою мірою запрограмовано філогенетичними стадіями.

В.А.Роменець вихідним пунктом розгляду життєвого шляху людини обирає мить як “момент переходу реального та ідеального, свідомого й неусвідомлюваного одне в одне” [255]. Важливою характеристикою людини є її здатність надавати тривалості миті, наповнювати мить таким значущим змістом, який можна порівняти лише зі змістом цілого життя. Погляди Роменця на життя перегукуються з екзистенціальними положеннями про значущість для аналізу передусім пограничних ситуацій, драматичних життєвих колізій. Але, на відміну від класичної екзистенціальної психології, канонічна психологія Роменця є водночас і психологією буденності.

Розгортаючи діалектику взаємодії внутрішнього, особистісного і зовнішнього, всезагального світів, вчений критично коментує

екзистенціалістські ідеї “покинутості” й “страху”. За об’єкти досліджень життєвого і творчого шляху людини вчений обирає сни і мрії, фантазії і спогади, реальні відчуття, оцінки, настрої, враження. Миттєвість, завдяки цьому реальному плинові життя осмислюється, набуває спрямованості, динамізму. “У єдності реального ходу подій з їх ідеальним відображенням у суб’єктивності і людини виступає дійсна психологія часу, що робить життєвий шлях людини сповненим глибокого драматизму суперечностей” [255].

Детального розгляду заслуговує подійно-біографічний підхід до вивчення життєвого шляху людини, який почав формуватися 70-х рр. XX ст. Даний підхід підкреслює унікальність життєвого шляху індивіда, а також необхідність перетворення психології розвитку особистості в психологію життєвого шляху і “основою його періодизації стають не психофізіологічні сенситивні періоди, соціальні переходи і соціальні кризи самі по собі, а ті конкретні життєві (біографічні) події, у яких ці процеси переживаються особистістю” [116]. Спосіб переживання подій і визначає психологічну долю особистості (Anatrella T., 1988). Існує думка про те, що кращий спосіб вивчати взаємовідношення особистості і ситуації – це біографічний метод (Lerner R.M., Tubman J.G., 1989), що дає можливість зрозуміти, як процес індивідуально-ситуаційної взаємодії відбувається в житті.

Головними рисами біодромальної теорії особистості (Ржичан П., 1983), life-span developmental psychology чи life-span view of human development (Lerner R.M., 1983) є мультидисциплінарність, визнання різноспрямованості та переривчастості життєвого шляху (Цит. по: Baltes P.B., 1983). Біодромальна теорія особистості розглядає як минуле, так і майбутнє людини протягом усього його життя (Ржичан П., 1983). Велика увага приділяється подіям дитинства (Roff M., 1970; Bronfenbrenner U., 1983), що типово для психоаналітичних досліджень.

Б.Г.Ананьєв основною одиницею аналізу обирав подію – найпростіший елемент життєвого шляху [9]. Ним розроблено підхід до особистості як до суб’єкта життєвого шляху. При тому під життєвою подією розуміється “поворотний етап життєвого шляху людини, пов’язаний з прийняттям ним на тривалий період його життя важливих рішень” [257].

У ряді праць обговорюється внутрішній зміст особистості і зовнішні умови, що забезпечують його реалізацію. Інтегральні структури особистості – характер, талант, життєва спрямованість, життєвий досвід – формуються і виявляються в життєдіяльності [4-7,128-133,142,145,151,157,163,165,187,188,206,249,269]. У дослідженнях способу життя ситуацію визначають як категорію, що дозволяє аналізувати спосіб

життя через просторово-часові характеристики (параметри), у яких життєдіяльність соціальних суб'єктів здійснюється як єдність умов свідомості і діяльності (Уварова В.И., 1987).

Варіантом біографічного методу є дослідження в біографічному масштабі психологічного часу, у якому знаходить специфічне вираження вся сукупність відносин особистості [4,258]. Це час переживання й осмислення власного життя.

Також розроблений метод каузометрії, заснований на виокремленні 15-ти значущих подій конкретної особи та виявленні причин цільових зв'язків між ними. Кількість причинно-цільових зв'язків, у які включені життєві події і визначає значущість події [57]. У цілому біографічний підхід дає можливість вивчити стабільність і мінливість поведінки особистості крізь час і ситуації. Цей підхід також дає змогу дослідити життєві ситуації, крізь які проходить особистість протягом свого життєвого шляху.

Серед досліджень, що спрямовані на аналіз соціальних факторів життєвого шляху слід назвати праці відомого сучасного психолога Х.Томе, що активно користується психобіографічним методом. Одне з центральних понять, уживаних ним, – це поняття "теми буття", зміст якого він характеризує як головні прагнення особистості, її інтереси чи об'єкти, що мають високу особистісну значущість для індивіда [278].

За Х.Томе, розвиток людини залежить від економічного рівня країни: у промислово розвинених країнах становлення особистості визначається насамперед творчою тематикою, що сприяє власній самостійності, суб'єктності, у той час як в аграрних державах домінує так звана регламентуюча тематика, і молодь пристосовується до традиційного укладу, загальноприйнятих норм досить спокійно, безкризово.

Васильєва О.С. і Демченко О.О. акцентують дослідницьку увагу на понятті "життєва стратегія". *Стратегія життя* за ними – такий спосіб буття, система цінностей і цілей, реалізація яких, згідно уявлень людини, дозволяє зробити її життя найбільш ефективним [35]. Іншими словами, це мистецтво ведення власного життя, головною метою якої є пошук і здійснення свого унікального сенсу.

Найважливішими характеристиками життєвої стратегії вчені вважають рівень відповідальності, ступінь осмисленості життя, систему цінностей та відношень людини. У свою чергу, головними показниками ефективності стратегії життя людини є її задоволеність життям і психічне здоров'я [35].

У вітчизняній психології проблему стратегії життя найбільш широко розглядала К.А.Абульханова-Славська [3; 6; 7]. Вона виокремила три основні

ознаки життєвої стратегії: вибір способу життя, розв'язання протиріччя "хочу-маю" і створення умов для самореалізації, творчий пошук.

Інші вітчизняні дослідники [244] розрізняють три типи стратегії життя: стратегія благополуччя, стратегія життєвого успіху й стратегія самореалізації. Зміст цих стратегій визначається характером соціальної активності особистості [40, 191]. Так, рецептивна ("споживацька") активність є основою стратегії життєвого благополуччя. Передумовою стратегії життєвого успіху виступає, насамперед, мотиваційна ("досяжницька") активність, яка розрахована на суспільне визнання. Для стратегії самореалізації характерною є творча активність.

У даному розрізі С.Л.Рубінштейн назвав людину суб'єктом власного життя. Людина активно формує умови свого життя і своє відношення до нього. Відповіддю на запитання, наскільки достойним було життя, є усвідомлення того, наскільки відповідальним був життєвий вибір [257].

На нерозривність творчості життя і свободи вказували М.О.Бердяєв, Е.Фром, В.Франл, К.Хорні. Вони вважали, що людині завжди притаманна творча енергія, свобода волі, що дана їй для духовного розвитку. О.О.Пузирей також робить акцент на свободі як на внутрішній необхідності [239]. Свобода виявляється для нього "феноменом повного внутрішнього самовизначення". Вільна людина не тільки здійснює себе, свої смисли в часі, але й створює, опредмечуючи їх, долає час [17].

У даному контексті доцільно згадати поняття розвитку. *Розвиток* є основним способом буття особистості. Він виражає провідну потребу людини – потребу повсякчасно виходити за власні межі (Л.Анциферова, 1981).

"Онтогенез", "час життя", "життєвий цикл", "життєвий шлях" – психологічна наука сьогодні оперує кількома термінами для характеристики індивідуального розвитку.

Найчастіше вживається онтогенез, який є індивідуальним розвитком людини як організму із закладеною у ньому філогенетичною програмою. Цією програмою визначається нормальна тривалість життя, послідовна зміна вікових стадій, вирішальних моментів цілісності людського організму: зачаття, народження, дозрівання, зрілості, старіння, старості. Онтогенез дає уявлення про особливості життєвого старту, про вікові стадії розвитку людини. Ці стадії досить універсальні, стабільні, хоча й різні за тривалістю та змістом для різних людей.

Час життя визначає насамперед інтервал від народження до смерті, тривалість, протяжність існування. Це хронологічні рамки життя, від яких

залежить, наприклад, співіснування поколінь, тривалість первинної соціалізації дітей.

Індивідуальна біографія настільки складна, що її досить умовно можна розчленувати на окремі цикли. Якщо певний період життя концептуалізувати як цикл (“сімейний цикл” чи “цикл професійного зростання”), підпорядкувати біографію загалом якомусь одному ритмові майже неможливо.

Життєвий цикл також передбачає, що плин життя має певні закономірності. Його етапи циклічно повторюються. Особистість засвоює нові соціальні ролі, виконує їх і поступово покидає. Цикли сімейних, батьківських, трудових ролей пізніше повторюють нащадки. Циклічність характеризує також зміну поколінь у суспільстві. Щоб зрозуміти значення якого-небудь періоду життя, треба порівняти його з цілісною структурою життєвого циклу, врахувати найближчі і найвіддаленіші, найглибші його наслідки для розвитку особистості.

Послідовність фаз життєвого шляху становить його часову структуру. Кожна фаза – якісно новий рівень розвитку особистості. Вона ускладнюється багатовимірністю життєвого шляху, переплетенням у ньому багатьох ліній розвитку, кожна з яких має свою історію.

Життєвий шлях людини є періодичним процесом онтогенезу, який ґрунтується на закономірних змінах в людському організмі та стосунках зі світом, характерних для кожного періоду [3; 17; 31]. Життєвий шлях – це усвідомлений, пережитий, структурований час життя, який постійно переосмислюється. Це не лише закономірне повторення тих чи інших життєвих циклів, але й їх органічна взаємодія.

Як зазначає С.Д.Максименко, просторово-часові характеристики життєвого світу особистості мають у перетвореному вигляді онтогенетичні закономірності, статево-вікові властивості, риси хронологічного віку та біологічно придатного ареалу життя [157-162].

Життєва подія, конкретний вчинок є вирішальними для розгортання життєвого шляху [206]. Подія – завжди значуща для особистості. Масштаб події визначається її впливом на основні сфери життєдіяльності, а саме: на продуктивність праці, стан здоров’я, взаємини в побуті, родині, на роботі, ставлення до себе, зовнішні умови життя тощо. Кожному ланцюжку подій притаманний власний порядок, свої інтервали, тривалість, модальність, імовірність. І водночас ці події взаємодіють, взаємовпливають, чи то посилюючи, чи, навпаки, нейтралізуючи одна одну. Одні й ті ж зовнішні події відіграють зовсім іншу роль у житті різних людей (Анциферова Л. Й., 1993). Розуміння життєвих ситуацій – ознака особистості, яка розглядає

ситуацію і саму себе в єдності, дивиться на себе як на компонент ситуації, а на ситуацію як на образ обставин свого життя .

Залежно від пошуку ситуація відкриває різноманітні властивості: несе в собі і комічне, і трагічне, і добро, і зло. Ситуація вибору є передумовою боротьби з наявними обмеженнями, самореалізації і творчості через вчинок, що є складно структурованою, сповненою глибокого змісту, розгорнутою в часі і просторі активністю і характеризує людину як особистість. Усі вчинки якось уміщуються в особистості, відтворюють її усвідомлювані погляди, несвідомі імпульси, радості і страждання (див. попередній розділ). "Таке розмаїття пов'язаних між собою єдиною життєвою метою вчинків виявляється єдиним учинком, що перманентно розв'язується й дорівнює, по суті, життєвому шляху людини" [255].

На підставі таких уявлень виникає відповідне поняття про *долю* як про зовнішньо або самодетерміновану *логіку життя* (Коган Л.Н.,1988). Лінія життя особистості, спрямована в майбутнє, стає стратегією життя, яке грунтується на здатності людини будувати його з урахуванням її індивідуально-психологічних особливостей та можливостей, що їх відкриває конкретно-історичний етап розвитку суспільства [6]. Стратегії підпорядкована *тактика життя* – тягар вимог, до яких цей вибір зобов'язує [258]. Це *соціальна ситуація* життєвого шляху, яка *відіграє неабияку роль у формуванні сценарію життя* [198].

Серед механізмів особистісного генезису численні автори психодинамічної орієнтації називають *потребу в ідентифікації*, яка розглядається як переживання індивідом своєї тотожності з іншою людиною або об'єктом дійсності. М.Кляйн розглядає проективну ідентифікацію і розщеплення як захисний механізм проти тривожності. Розщеплення полягає в розподілі себе, внутрішніх і зовнішніх об'єктів на погану й хорошу частини. Проективна ідентифікація передбачає проекцію цих позитивних і негативних частин на зовнішні об'єкти.

За Петровським А.В., особистості притаманна здатність до персоналізації – ідеальної представленості своїх рис в інших людях [219]. Реальна, конкретна особистість творить свій унікальний життєвий шлях через оволодіння обставинами, контроль над собою та зусилля, аби ствердити свою необхідність у конкретно-історичному світі. Змістовність, масштабність, історична значущість особистості залежать від міри її власної активності й ступеня *креативного ставлення до життя*. Сформованість особистості як суб'єкта життя істотною мірою визначає якість її розвитку (Анциферова Л. Й., 1992, с. 22). "Особистісний рівень психологічної

організації індивіда – це спосіб, засіб або знаряддя оволодіння людиною своїм майбутнім, здійснення майбутнього за допомогою творчих дій” [201].

На підставі світогляду людина формує систему самостійно вироблених уявлень про світ та своє місце в ньому – власну позицію, з допомогою якої заявляє про себе, виборює себе (Асмолов А.Г., 1990). Позиція відкриває перед особистістю шлях до виходу за наявні обмеження, до якісно нового рівня існування над обставинами життя.

Людина бачить свої життєві перспективи як загальну спрямованість імовірних найважливіших подій. *Життєва перспектива* – це потенційна можливість розвитку особистості, неминучість певних змін у майбутньому житті. Тобто, особистість активно впливає на обставини свого життя, здійснює вчинки, здатні змінити життєві перспективи [206].

На відміну від життєвої програми, котра є завжди бажаною для особистості, перспектива може бути й не досить приємною. Щодо особистісних перспектив, то вони не вимагають вольових рішень. Їх реалізація може відбуватися взагалі без участі суб’єкта життєтворчості. Доки особистість не усвідомить свою життєву перспективу, вона не може збагнути смисл свого життя, нездатна адекватно виявити потенційні можливості, життєві сили.

Разом з тим, відсутність перспектив – це несприятливі умови для самовияву. На кожному етапі життєвого шляху доцільними є змістовні реалістичні перспективи, що відповідають попередньому рівню досягнень, особливостям віку, потенційним можливостям людини. Реальні перспективи потребують розуміння тієї життєвої ситуації, яка на сьогодні склалася, свого місця в цій ситуації, власного вчинкового потенціалу, найближчих цілей [206].

Розвиток особистості поєднує в собі гармонійні й дисгармонійні фази, кризи різної глибини і складності, що породжують як позитивні, так і негативні новоутворення. Розвиток є результатом цілої системи змін: прогресивних і регресивних, кількісних і якісних, зворотних і незворотних, стабільних і нестійких, спрямованих і стохастичних. Процес розвитку ніби пробивається, прокладає собі шлях крізь численні флуктуації, відхилення, зміни. Цей процес є керованим, цілеспрямованим, суб’єктивно врегульованим. Саме тому всі зміни, що відбуваються, можуть кумулюватися, інтегруватися, вишикуватися у внутрішньо зумовлену лінію, траєкторію життєвого шляху.

Завдання розвитку, як вважає Р.Хевігхерст, – це групи проблем, вимог та життєвих ситуацій, що породжуються біологічним розвитком, соціальними очікуваннями і власними діями людини.

За даними Д.Оффера, існує три шляхи життєвого самовизначення та розвитку особистості: безперервний, хвилеподібний та утруднений, і кожну людину можна умовно віднести до однієї з цих груп. Репертуар адаптивних механізмів, форм психологічного захисту, кількісних та якісних характеристик процесу розвитку досить індивідуально-своєрідний і залишається стабільним протягом життя людини [101].

У своєму результативному виразі розвиток особистості є її постійним якісним перетворенням, пов'язаним із підвищенням рівня внутрішньої організації, структурованості, зростанням здатності самореалізовуватися у складніших життєвих стосунках (Л.І.Анциферова). Розширюються горизонти свідомості, зростає рівень самосвідомості. Підмічено, що обдаровані особистості вже в ранньому віці ставляться до свого Я з особливою гостротою. Така особистість, як пише Л.І.Анциферова, по-новому сприймає світ: більш структурованим, інтегрованим і змістовним. В процесі розвитку "вдосконалюється мистецтво жити. Особистість стає більш автономною відносно соціальних структур, що її включають. Разом із тим процес особистісного розвитку психологічно драматичний" (Л.І.Анциферова).

У вітчизняній психології *самовизначення* розглядається як "готовність людини свідомо і самостійно планувати й реалізовувати перспективи свого розвитку". Ця проблема напряму співвідноситься з проблемою *становлення* власного життєвого шляху [35,36].

Разом з тим, проблема особистісного самовизначення впритул співвідноситься і з питанням *професійного самовизначення*: достатньо пригадати концепцію Д.Сьюпера про «конгруентність Я-концепції й професії». Згідно даної теорії, найважливішою детермінантою професійного шляху є уявлення людини про себе. Людина несвідомо шукає професію, в якій вона буде зберігати відповідність власним уявленням про себе, а «входячи в професію, буде шукати здійснення цієї відповідності» [350]. Згідно А.Маслоу також самореалізація – це праця, мета якої – досягнення людиною досконалості у тому, що вона покликана робити [175].

У сучасній науці має місце цикл досліджень, присвячених питанням психології *самодетермінації* та *особистісного вибору* [143-147, 354]. Крім того, до сих пір ситуація вибору професії після закінчення школи розглядалася в контексті психології праці і професійного навчання. Однак, на думку Д.О.Леонтьєва і О.В.Шелобанової такий погляд є досить неповним, однобоким, який не враховує як впливає дана проблема та її розв'язання на весь життєвий шлях людини. Оскільки це перший у житті більшості людей нормативний, тобто обов'язковий, змушений вибір, якого не можливо уникнути [146]. Як зазначають вчені, цей момент життя є переломним для

соціальної позиції, оскільки вважається, що різниця між студентом і працюючим менша, ніж між студентом і школярем, хоча стиль життя в останньому випадку змінюється менше. Людині необхідно на певному етапі визначити подальший шлях, при тому відповідальність за цей значущий екзистенційний вибір лягає на її власні плечі. Однак, окремі індивіди виявляються не готовими як до самого вибору, так і до приймання відповідальності за нього.

Разом з тим, йдучи життєвим шляхом, людина по-різному суб'єктивно переживає свій вік на різних стадіях життя і залежно від цього по-різному оцінює свої можливості й перспективи. Ставлення до свого віку є важливим регулятором швидкості та якості саморуху вперед. Як зазначає О.О.Кронік, "Вік є дуже важливою координатою суб'єктивної картини життєвого шляху" [132, с. 19].

Необхідність розібратись у своїх стосунках з довколишніми чи не найгостріше усвідомлюється в юнацькому віці. В цей час відбувається інтенсивна робота свідомості та несвідомого, яка справляє помітний вплив на формування світогляду та вироблення власної філософії. Причому на різних рівнях життя цей процес неоднаковий. За О.Н.Леонтьєвим, особистість постійно з'ясовує свої стосунки зі світом, прагне віднайти в них своє місце. Як людина оцінює свій життєвий шлях багато в чому залежить від її індивідуальних особливостей, від набутого досвіду. Доведено, що когнітивно складні люди свій життєвий шлях оцінюють як високо насичений важливими подіями (оцінка характеризується збігом хронологічного і психологічного віків), а прогноз тривалості свого життя дають більш песимістичний, ніж когнітивно прості.

Біологічний, соціальний і психологічний розвиток здійснюється гетерохронно, однак це далеко не єдина причина незбігу людських віків. Психологічний вік – "це міра психологічного минулого, подібно до того, як хронологічний вік – міра хронологічного минулого" [132] .

Ставлення до себе як до молодої, зрілої або старої людини, багато в чому зумовлює й почуття задоволеності власним життєвим шляхом, почуття комфортності, гармонійності свого життєвого світу. Водночас психологічний вік також зумовлений не завжди усвідомлюваною, але завжди оцінюваною *мірою самореалізованості*. Він залежить від стану здоров'я, ставлення до свого тіла, від порівнянь з однолітками, набутого протягом життя соціально-економічного статусу, від культурних, національних, регіональних традицій.

Якщо людина відчуває, що її плани, прогнози, мрії здійснюються, потенції розкриваються, обдарування успішно реалізовуються – її психологічний вік не буде суттєво відрізнятися від фактичного. Б.Г.Ананьєв

наголошував, що “вік людини – завжди конвергенція біологічного, історичного і психологічного часу” [9].

Оскільки особистість має інтенцію, сутнісне прагнення до розвитку, свободи, самоактуалізації, вона не може не змінювати себе як світ, як суверенну тотальність. Це результати її самореалізації й творчості – матеріальні й ідеальні внески, які вона робить в інших людей та в скарбницю суспільного досвіду. Завдяки цьому особистість живе й після смерті – у вироблених нею речах, втілених ідеях, людях, які зберігають її образ у своїй пам’яті. ”Той, хто пропонує щось нове, має вмерти, аби смертю довести благість свого вчення, святість, непорочність, чистоту свого життя, чим викликати в інших людських існуваннях причетність до нового взірця” [205].

Отже, у дослідженні життєвого шляху людини накопичений обширний емпіричний матеріал. Однак, цілісно-єдиної теорії осмислення, сприймання індивідом власного життєвого шляху у конкретно диференційованих вікових межах немає, зокрема соціально- та індивідуально-психологічної детермінації процесу формування життєвої перспективи особистості.

Мало вивченим при тому є механізм сприймання й осмислення життєвого шляху людиною саме в ранньому юнацькому віці у період соціального пошуку і становлення, що є основою її життєвого самовизначення й самореалізації, що й зумовило наступні дослідницькі зусилля.

2.3. Вікові особливості ранньої юності в контексті життєвого самовизначення

За М.М.Заброцьким рання юність складає віковий період від 14–15 до 18 років. Як зазначає науковець, рання юність – це період завершення фізичного дозрівання організму – етап початкової соціалізації особистості [82]. Юнацтво – це “ранок життя”, що забезпечує творчу продуктивність, імовірність якомога більшої самореалізації протягом подальшого життєвого шляху. Видатний український педагог К.Д.Ушинський називає цей період найвирішальнішим у житті людини, коли остаточно складається фундамент ціннісних орієнтацій, вимальовується проекція головних напрямків пошуків самореалізації на інших вікових етапах. Саме у ранній юності закладаються основні складові життя – професійні інтереси, політичні вподобання, стиль поведінки, характер спілкування.

У даному контексті Е.Шпрангер стверджував, що юність є періодом “вростання індивіда в культуру”, у певні форми життя суспільства, які

існують у вигляді етики, релігії, науки, мистецтва. А.Буземан, що вивчав розвиток самосвідомості юнаків, дійшов висновку про залежність критеріїв самооцінки й рівня розвитку самосвідомості від безпосереднього соціального оточення.

На цьому етапі фізичний розвиток старшокласників зазнає подальших анатомічних та фізіологічних змін. Темпи збільшення зросту та ваги сповільнюються, причому юнаки надолужують недавнє відставання від дівчат. Повного зросту дівчата досягають в середньому між 16 і 17 роками (відхилення в той чи інший бік до 13 місяців), юнаки – між 17 і 18 роками (відхилення – до 10 місяців).

Вважається, що до моменту закінчення школи юнаки та дівчата мають бути психологічно готовими до дорослого життя. Йдеться про сформованість властивостей, здібностей та потреб, які дали б змогу молодій людині повною мірою реалізувати себе в праці, суспільному житті, в майбутній сім'ї.

Передусім це розвиток потреби в спілкуванні та освоєння способів його здійснення; формування теоретичного мислення і вміння орієнтуватись у різних його формах (науковому, художньому, етичному, правовому тощо), що виражається в наявних основах наукового та громадянського світогляду; розвиток рефлексії, яка забезпечує усвідомлене і критичне ставлення до себе; становлення готовності до трудової діяльності (В.В.Давидов).

У даному контексті вважається, що у ранній юності ставлення до себе як детермінанта саморозвитку особистості проявляється у новій якості – як ставлення до людини, що взаємодіє з іншими людьми. Новий крок у побудові свого життєвого світу пов'язаний з тим, що людина усвідомлює себе не лише як окрему яскраву індивідуальність, а й як члена групи, комунікатора, що встановлює контакти з постійно зростаючим колом людей.

Якщо ці якості сформовані, молода людина має необхідну психологічну базу для *життєвого самовизначення* – центрального новоутворення раннього юнацького віку. Із суб'єктивної точки зору воно характеризується усвідомленням себе як члена суспільства і конкретизується в новій суспільно значущій позиції.

Самовизначення виникає наприкінці навчання в школі, коли людина постає перед необхідністю вирішувати проблему свого майбутнього, і ґрунтується на стійко сформованих інтересах і прагненнях суб'єкта, припускає усвідомлення індивідом своїх можливостей і зовнішніх обставин, опирається на світогляд, що формується, і пов'язаний з вибором професії. У даному випадку між "Я" реальним і "Я" ідеальним вибір падає на перше, на те, що сьогодні, "тут і зараз". Однак, разом з тим і ідеальні побудови, мрії, уявлювані ситуації також залишаються виключно значущими.

Однак справжнє самовизначення, як відзначала Л.І.Божович, не закінчується саме в цей час, воно як системне новоутворення, пов'язане з формуванням внутрішньої позиції дорослої людини, виникає пізніше і є завершальним етапом онтогенетичного розвитку особистості дитини [27]. В кінці формування самовизначення характеризується не тільки розумінням самого себе – своїх можливостей і прагнень, але й розумінням свого місця в людському суспільстві і своєму призначенні в житті. Період ранньої юності знаменує собою перехід до дорослості, і особливості його перебігу накладають відбиток на все наступне життя.

Визначальною на цьому віковому етапі стає учбово-професійна діяльність людини, навчальна мотивація. Як вважає А.В.Петровський, саме в старшому шкільному віці з'являється свідоме ставлення до навчання [219].

Зазначимо, що перехідний, маргінальний характер соціального становища і статусу ранньої юності визначає і характерні психічні особливості юнацтва. У ранній юності відбуваються зміни в мотивації, зокрема, в потребах та інтересах людини. Деякі потреби виникають вперше або змінюються. Передумовами для цього виступають біологічні та когнітивні зміни. Вищі потреби як ситуативно, так і генетично, як правило, виникають тільки після задоволення потреб попередніх рівнів, що узгоджується з ієрархічною класифікацією потреб А.Маслоу [173].

Разом з тим, ще актуальними залишаються успадковані від підліткового віку проблеми – захист свого права на автономію від старших, власне вікова специфіка дорослості, види якої були виділені і вивчені Т.В.Драгуновою [45]. Вони різноманітні:

1) наслідування зовнішніх ознак дорослості – паління, гра в карти, вживання вина, особливий лексикон, прагнення до дорослої моди в одязі і зачісці, косметика, прикраси, прийоми кокетства, способи відпочинку, розваг, залицяння. Це найлегші і найнебезпечніші способи досягнення дорослості;

2) рівняння юнаків (а іноді й дівчат) на риси справжніх чоловіків: силу, сміливість, мужність, витривалість, волю, вірність у дружбі тощо. Засобом самовиховання часто стають заняття спортом;

3) соціальна зрілість – виникає в умовах співпраці дитини і дорослого в різних видах діяльності, де старшокласник займає місце помічника дорослого (спостерігається в сім'ях, що переживають труднощі, де турбота про близьких, їх благополуччя приймає характер життєвої цінності);

4) інтелектуальна дорослість – виражається в прагненні щось знати і вміти по-справжньому і стимулює розвиток пізнавальної діяльності, зміст

якої іноді виходить за межі шкільної програми. Навчання таких школярів набуває особистого змісту і перетворюється в самоосвіту.

У цілому ж почуття дорослості у старшокласників суб'єктивно пов'язується не так з наслідуванням, як із входженням у світ дорослих, визначенням у ньому свого місця, орієнтації в ньому. Це вимагає диференціації розумових здібностей та інтересів, розвитку інтегральних механізмів самосвідомості, вироблення світогляду, життєвої позиції тощо. У спілкуванні з близькими дорослими з'являється новий аспект – зацікавленість у досвіді і знаннях старших, їхніх оцінках і рекомендаціях. Це має значення не тільки для вирішення питань самовизначення, це ще і новий аспект відносин – ставлення до близького дорослого як до наставника, вчителя в тій чи іншій сфері, що виступає носієм відповідного ідеалу.

За сприятливих відносин у сім'ї емоційні контакти з батьками відновлюються на більш високому, свідомому рівні порівняно з підлітковим віком. Як свідчать численні опитування, що проводилися в Росії, старшокласники більше за все хотіли б бачити в батьках друзів і порадників [136-138]. З батьком обговорюються життєві перспективи, головним чином професійні, уточнюються найважливіші плани на майбутнє, намічаються способи досягнення поставлених цілей і, крім того, аналізуються труднощі, пов'язані з навчанням. Діапазон питань, обговорюваних з матір'ю, ширший: він включає крім планів на майбутнє задоволеність ситуацією в школі й особливості життя в сім'ї. Життєві плани старшокласники можуть обговорювати і з учителями, і зі своїми дорослими знайомими, чия думка для них є важливою. Самовизначення на цьому етапі ще не є завершеним, остаточним, оскільки воно не пройшло перевірки життям.

Разом з тим, старшокласники прагнуть звільнитися від контролю та опіки з боку батьків і вчителів, а також від встановлених ними норм і порядків. У цьому процесі прийнято розрізняти домагання автономії у сфері поведінки (потреба і право самостійно вирішувати особисті проблеми), емоційної автономії (потреба і право мати власні, самостійно обрані уподобання) та нормативної автономії (потреба і право на власні норми та цінності) [117-119].

В період ранньої юності продовжується процес переорієнтації спілкування з дорослих на ровесників, яке вимагає взаєморозуміння, внутрішньої близькості, відвертості [136]. Друга лінія спілкування – із близькими однолітками – не менш значуща для становлення життєвого світу і для майбутнього життя. Від її розвитку, як підкреслював Е.Еріксон, залежить здатність чи нездатність майбутньої дорослої людини до глибоких, довірливих відносин з іншими людьми. Розвиток цієї лінії спілкування в

ранній юності, у старших класах школи, зазвичай визначає майбутні відносини й у власній сім'ї, і з друзями, і у виробничих і неформальних групах [315].

В основі спілкування з однолітками лежить суперечлива взаємодія двох потреб – у відокремленні та в належності до певних груп, число яких стрімко зростає, завоювання певного статусу, авторитету серед членів обраної групи [82]. Ранньо-юнацькому спілкуванню притаманні дві протилежні тенденції: розширення його сфери та зростаюча індивідуалізація. Перша проявляється, приміром, у збільшенні часу на спілкування з ровесниками (3-4 години в будні, 7-9 годин у вихідні та святкові дні), невпинному зростанні географії та соціального простору такого спілкування, постійному пошуку та готовності до міжособистісних контактів і базується на відношенні до іншого як до самого себе, у ньому розкривається власне реальне «Я». Воно підтримує самоприйняття, самоповагу [83].

Стосовно індивідуалізації стосунків, то, насамперед, вкажемо на чітке розмежування характеру взаємин з різними людьми, високу вибірковість і максималістську вимогливість до друзів [82].

У ранній юності помітно активізуються міжстатеві взаємини: розширюється сфера дружніх стосунків, розвивається настійна потреба в коханні, з'являються серйозні захоплення, багато хто розпочинає статеве життя. За Б.Д.Ельконіним, у ставленні юнака до дівчини відображаються усі новоутворення ранньої юності: досить подивитися на ці відносини, щоб побачити всю систему моральних норм, засвоєних особистістю в процесі розвитку [314].

Потребу в емоційному теплі, душевній близькості, розумінні відображають юнацькі мрії про кохання. Як правило, вони не збігаються (особливо в юнаків) з чуттєвістю, зумовленою статевим дозріванням. За Е.Еріксоном, перша любов (закоханість) дуже рідко стає почуттям, тобто власне любов'ю, однак суб'єктивно вона переживається як духовний, сутнісний зв'язок. Безпосереднього знання сутності відносин у таких випадках немає, тому воно підмінюється вірою. Механізм віри при закоханості діє аналогічно механізму терпіння у простому і важкому життєвому світі: у свідомості відбувається актуалізація відчуття бажаного, у даному випадку – сутнісного єднання з предметом закоханості. Якщо віра виправдовується, закоханість переходить у любов – єднання суттю дає безпосереднє (інтуїтивне) знання сутності відносин. Однак, як правило, розвиток відносин призводить до втрати віри: закоханість минає. Проте, як було зазначено вище, цей суб'єктивний досвід духовного єднання в любові надзвичайно важливий у майбутньому [315,316,340,341].

У ранньому юнацькому віці відбуваються подальші якісні зміни всіх сторін психічної діяльності, які й є основою становлення особистості на цьому етапі розвитку. Так, сприймання, опосередковане попереднім досвідом, стає складним інтелектуальним процесом з наявними знаннями та інтелектуальним потенціалом і проявляється в перцептивних діях, актах планомірного спостереження.

У ряді досліджень показано, що розвиток довільності уваги, її стійкості та зосередженості в ранньо-юнацькому віці передусім пов'язаний з формуванням логічного мислення, освоєнням узагальнених способів мислення [82] (І.В.Страхов, Є.О.Мілерян).

Зростає обсяг уваги, здатність довго зберігати її інтенсивність, переключатись з одного об'єкта на інший; а також при цьому зростає вибірковість уваги та її залежність від спрямованості інтересів, що зумовлює неспроможність сконцентруватися на чомусь одному, майже постійну розсіяність уваги (П.Я.Гальперін). Названа особливість уваги (невміння зосереджуватись, переключатись та відволікатись від тих чи інших стимулів і подразників) – одна з основних причин низької успішності та цілої низки різноманітних емоційних проблем цього віку, зокрема пияцтва, наркоманії і гедонізму (Д. Хемілтон).

У навчальній і практичній діяльності зростає роль післядовільної уваги (довільна увага, яка підтримується без вольових зусиль, майже як мимовільна). Передусім це відбувається за умов, коли діяльність мотивується спеціальними інтересами. Основна тенденція в розвитку пам'яті на цьому етапі полягає в подальшому зростанні та зміцненні її довільності, логічності, раціональності та продуктивності [82].

Від організації мисленнєвої діяльності залежить також продуктивність мимовільної пам'яті, причому її роль не зменшується, а виникають специфічні умови, за яких вона успішно реалізується. Мимовільно запам'ятовується передусім те, що пов'язано з інтересами, потребами і планами на майбутнє, що викликає сильний емоційний відгук [88,89].

В інтенсивному інтелектуальному дозріванні, характерному для ранньої юності, провідна роль належить розвитку мислення, яке переходить до більш високих рівнів абстракції та узагальнень, стає системнішим. Характерною особливістю пізнавальних функцій та інтелекту в період ранньої юності стає поява вираженої схильності до теоретизування, творення абстрактних теорій, захопленість філософськими роздумами (М.С.Лейтес, Ж.Піаже).

Змінюється співвідношення між можливим і дійсним на користь сфери можливого, що зумовлює інтелектуальне експериментаторство, своєрідну гру

в поняття та формули. Абстрактна можливість стає цікавішою і важливішою за дійсність, оскільки вона не знає жодних обмежень, крім суто логічних і притаманна в основному юнакам. Широта інтелектуальних інтересів часто поєднується з відсутністю системи та методу. Характерною є схильність перебільшувати рівень своїх знань і особливо розумових можливостей.

Таким чином, інтелектуальний розвиток у період ранньої юності полягає не так у нагромадженні нових вмінь та перетвореннях окремих властивостей інтелекту, як у формуванні індивідуального стилю розумової діяльності, тобто стійкої сукупності індивідуальних варіацій у способах сприймання, запам'ятовування і мислення, за якими стоять різні шляхи набування, нагромадження, переробки та використання інформації.

Разом з розвитком мислення відбувається і перехід до вищих рівнів мовлення, яке ускладнюється за змістом та структурою, розширюється активний і пасивний словники, удосконалюються засоби усного і письмового висловлення думок, формується вміння точно висловлювати думки абстрактного характеру, користуватись усним мовленням як засобом спілкування, здійснюється перехід від розгорнутого до скороченого внутрішнього мовлення, останнє стає формою існування мислиневих дій.

Рання юність знаменується відкриттям для себе власного внутрішнього світу. Мрії стають особливо конкретними і дієвими, критичнішим стає ставлення до витворів своєї уяви, посилюється самоконтроль за її роботою, досконалішою стає репродуктивна уява, водночас розвивається творча уява, що знаходить своє відображення в різноманітних видах творчості (наукової, художньої, технічної та ін.) [82].

Зростає рівень свідомого самоконтролю, хоч саме в цьому віці найбільше скаржаться на слабкість волі, залежність від зовнішніх впливів і такі характерологічні риси, як капризність, ненадійність, схильність легко і безпричинно ображатися.

Також, рання юність відзначається посиленням інтегральних зв'язків між темпераментом і його залежністю від властивостей нервової системи та гормонального фону, внаслідок чого полегшується управління людиною власними реакціями [177]. Так, юнаки та дівчата, незалежно від типу нервової системи, значно стриманіші і врівноваженіші порівняно з підлітками.

Однак саме в цьому віці особливо гостро виявляються окремі риси характеру, інколи доходячи до рівня акцентуацій; не будучи самі по собі патологіями, вони збільшують імовірність психічних травм та розвитку відхильних форм поведінки. Зокрема, загострення такої типової для юнацтва риси як гіпертимність нерідко спричинює нерозбірливість молодих людей у

знайомствах, схильність до непродуманих, авантюрних вчинків, а типологічно зумовлена замкнутість може перерости у хворобливу самоізоляцію або й почуття власної неповноцінності. У даному контексті, вік від 14 до 18 років є критичним періодом для психопатій (О.Є.Лічко).

У цілому ж емоційні труднощі та негаразди не є типовими для ранньої юності. Ймовірніше, відбувається виявлення деякої загальної закономірності, а саме: підвищення рівня організації і саморегуляції організму призводить до збільшення емоційної чутливості, але паралельно зростають і можливості психологічного захисту.

У період ранньої юності зростає усвідомлення себе як неповторної особистості - індивідуальності, форм її організації та саморозвитку. Основним психологічним здобутком ранньої юності є відкриття індивідом власного внутрішнього світу. Зовнішній, фізичний світ тепер лише одна з можливостей суб'єктивного досвіду, центром якого є власна особистість, власне "Я". Несформованість "Я" в цьому віці зумовлює почуття стурбованості та внутрішньої порожнечі, що породжує посилення потреби у спілкуванні та одночасне зростання його вибірковості, певну відмежованість від інших. Так, юнаки вважають себе менш сміливими, менш комунікабельними та життєрадісними, ніж однолітки, зате добрішими і з краще розвинутою здатністю зрозуміти іншу людину. Дівчата ж приписують собі меншу комунікабельність, зате більшу щирість, справедливість та вірність. Аналогічна тенденція виявлена, скажімо, і у молодих французів [45].

Надзвичайно важливий процес у розвитку юнацької самосвідомості – це формування особистісної ідентичності, почуття індивідуальної самототожності та цілісності. Найбільш глибоко і детально ця проблема розглядається в роботах Е. Еріксона [315-316]. Юність, за Еріксоном, – це передусім криза ідентичності, яка полягає у послідовності соціальних та індивідуально-особистісних виборів, ідентифікацій та самовизначень. Успішно впоравшись з вирішенням певних завдань, юнак переходить від пошуку себе до практичної самореалізації.

На думку І.П.Манохи, серед головних проблем на цьому віковому етапі можна назвати пошук смислу власного існування, своєї необхідності у житті; страх самотності; бажання особистого щастя, кохання, створення сім'ї; професійне самовизначення, можливості самореалізації [165].

Також, головною проблемою формування життєвої перспективи юності вважається – не дефіцит "перспективного" погляду на майбутнє життя, що характерне для старшого покоління, а радше неузгодженість віддалених,

стратегічних життєвих цілей з актуальною життєвою ситуацією та найближчими життєвими планами – навчальними та професійними.

Самовизначення не може відбуватися без самообмеження. Вибір професії активно впливає на траекторію життєвого шляху, роблячи її досить визначеною. Але цей вибір водночас є й звуженням життєвих перспектив, відмовою від багатьох інших альтернатив і можливостей. Юнак прагне жити у майбутньому, а ле й побоюється деяких своїх рішень. Досить часто зіткнення абстрактних уявлень старшокласників із реальністю стають травмуючими, небажаними, і юнаки внутрішньо ніби відмовляються входити у дорослий світ, який їх розчарував. Вони відступають, залишаються у безвідповідальному дитинстві, справляючи враження інфантильних, несамостійних.

Нерозв’язаність життєвих планів і завдань зумовлює формування у молодого покоління неадекватної ідентичності: відмови від психологічної інтимності, уникнення близьких міжособистісних стосунків з іншими; нечутливість щодо часових меж чи інтервалів, неспроможності будувати життєві плани, виникнення страху стати дорослим, страху змін; розпилення продуктивних, творчих здібностей, невміння мобілізувати свої внутрішні ресурси і зосередитися на якійсь одній, основній діяльності; формування "негативної ідентичності", відмови від самовизначення і вибору негативних зразків для наслідування.

В інших дослідженнях (Дж. Марша) виділено ряд етапів у розвитку ідентичності, детермінованих рівнем професійного, релігійного та політичного самовизначення молодих людей: "невизначена ідентичність" (індивід ще не виробив певних чітких переконань, не вибрав професії і не зіткнувся з проблемою кризи ідентичності); "передчасна ідентифікація" (індивід вже включився в певну систему взаємостосунків, але не з власної волі, внаслідок пережитої кризи та випробовувань, а на основі чужих думок, під впливом прикладу або авторитету); "мораторій" (індивід перебуває в процесі нормативної кризи самовизначення, вибираючи з численних варіантів той єдиний, який можна вважати власним); "зріла ідентичність" (криза самовизначення завершена, індивід від пошуку себе перейшов до практичної самореалізації).

Цікаво порівняти досягнутий молодими людьми рівень ідентичності з властивими їм комплексами індивідуально-особистісних рис (індивідуальні відмінності тут не менш важливі, ніж вікові).

Так, стадія "мораторію" пов’язується, як правило, з високим, а стадія "передчасності" – з низьким рівнем особистісної тривожності. Вищі рівні ідентичності корелюють з більш високою самоповагою, а також із

складнішими і більш диференційованими інтересами, з краще розвинутою рефлексією. "Мораторій" і "зрілість" характеризуються домінуванням інтернального, а "невизначеність" і "передчасність" – екстернального локусу контролю. "Передчасність" пов'язана з найвищими показниками за шкалою авторитарність і найнижчими – за шкалою самостійність. Найрозвинутіша моральна свідомість у людей, що досягли стадії "мораторію" та "зрілості" (Дж. Марша).

Істотні відмінності спостерігаються і в стилі спілкування та міжособистісних стосунків. Психологічна інтимність, глибокі почуття та взаємність стосунків притаманні передусім стадіям "мораторію" та "зрілості", тоді як для етапів "невизначеності" та "передчасності" більшою мірою характерні стереотипні контакти. Серед молодих людей з "невизначеною" ідентичністю виявлено найбільше ізольованих (С. Хаузер, Л. Кале).

Важливим моментом стає формування почуття дорослості. Особливо інтенсивно розвивається сприймання себе як особи певної статі з характерними потребами, мотивами, ціннісними орієнтаціями, ставленнями до представників протилежної статі та відповідними формами поведінки (І.В.Дубровіна). Самосвідомість та самооцінка юнаків та дівчат серйозно залежать від стереотипних уявлень про нормативні образи чоловіка та жінки, які визначені історично зафіксованою диференціацією статевих ролей.

У ранній юності відбувається остаточне становлення ліній онтогенезу життєвого світу. Вони визначаються насамперед світоглядним вибором (або відсутністю такого, що теж можна вважати своєрідним «вибором», характерним для одного з варіантів розвитку), моральним і професійним самовизначенням.

Життєвий світ одержує найбільший розвиток у рамках провідної діяльності. Вирішуючи питання професійного самовизначення, вибору життєвого шляху, старшокласник виходить з основних життєвих позицій, переконань, ідеалів, ціннісних орієнтацій.

У старшокласників з духовно-моральною і сутнісною спрямованістю особистості професійне самовизначення відбувається на базі орієнтації на смисл зв'язків зі світом. Головним критерієм вибору професії є наявність глибокого інтересу до неї, у зв'язку з чим постає завдання визначити своє покликання. У більшості представників цих типів життєвого у зв'язку із широтою кола інтересів проблема професійного самовизначення полегшується; частина з них знайшла своє покликання раніше в попередніх вікових періодах.

У сфері спілкування для них також характерна широка представленість справжніх відносин. Це прихильності до близьких дорослих, відносини

глибокої вірної дружби з ким-небудь із однолітків, почуття спільності з групами однолітків (однокласників, товаришів за інтересами, наприклад, у спортивних секціях і т.д.).

Розвиваються і розширюються інші істотні зв'язки зі світом. Почуття вітчизни у відношенні своєї країни стає більш усвідомленим, наповненим різноманітним змістом. Вже в цьому віці можлива поява почуття вітчизни стосовно Землі в цілому. Поряд з остаточним становленням шкільної дружби, почуття спільності з іншими малими групами знаходять нові рівні психосоціальної тотожності. Можливе виникнення почуття спільності з усіма людьми Землі, що в першу чергу характерно для сутнісної лінії онтогенезу [175] (А. Маслоу: «Самоактуалізовану людину відрізняє найглибше почуття ідентифікації з людством»).

Всі інші близькі зв'язки зі світом – різноманітні прояви любові до природи, прихильності до тварин, захоплення і т.д. – також стають у цьому віці більш усвідомленими, включаються в цілісну світоглядну систему. Однак справжнє, глибоке усвідомлення ролі у своєму житті того чи іншого суттєвого зв'язку формується з остаточним становленням типу життєвого світу.

Для старшокласників з егоїстичною спрямованістю особистості (складним і важким життєвим світом) тісні зв'язки, духовно-моральні цінності не стають визначальним фактором при виробленні світоглядних установок, самовизначенні і виборі професії. Вирішальними є розуміння престижності майбутньої професії, можливості просування кар'єрними щаблями, матеріальні умови і т.д.

Так, у 80-і роки у виборі професії старшокласники передусім орієнтувались на престижність професії (її соціальну значущість), вимоги професії до особистості, принципи і норми взаємин, характерні для даного професійного кола. Дані дослідження, проведеного наприкінці 90-х років під керівництвом С.В.Кривцової, свідчать про орієнтацію більшості сучасних старшокласників на «працю, що дозволяє заробляти на життя». Такі цінності, як творчість, пізнання, «цікава робота», невластиві більшості сучасних юнаків.

Прихильності до близьких родичів у таких старшокласників менш характерні, ніж при духовно-моральній спрямованості особистості. У відносинах з однолітками переважають мотиви самоствердження, домінування, престижу і т.д. Це стосується і романтичних відносин, у яких мотив перемоги зазвичай більш важливий, ніж духовна близькість. Домінування егоїстичних мотивів, їхня висока значущість обумовлюють в цілому підлеглу роль тісних зв'язків зі світом, у яких людина виходить за

рамки спрямованості мотивації на саму себе. У порівнянні зі старшокласниками з духовно-моральним скеруванням особистості коло сутнісних життєвих відносин значно звужене.

Дана лінія онтогенезу також призводить у ранній юності до остаточного становлення типу життєвого світу. При вирішенні питань морального і професійного самовизначення, сполучених з виробленням світоглядних установок, відбувається більш глибоке і повне усвідомлення домінуючих мотивів, складності свого внутрішнього світу, протиріч між найбільш значущими спонуками тих зовнішніх труднощів, що виникають на шляху реалізації мотивів.

Остаточно оформляється і лінія онтогенезу, пов'язана з гедоністичною установкою. Складні проблеми самовизначення, вибору життєвого шляху стають непосильними для особистісно нерозвинених, орієнтованих на одержання задоволень та розваг старшокласників. Звідси властиві їм прояви «дифузії ідентичності» («кризи ідентичності»), описані Е.Еріксоном: відсутність світоглядних установок, небажання і нездатність вступати в доросле життя, вибрати професію чи продовжити навчання у ВНЗ, нездатність до глибоких відносин з іншими людьми і т.д. [314].

Е.Еріксон відзначає часто властиве цій специфічній кризі почуття своєї марності, безцільності, душевного розладу, що нерідко призводять до делінквентної поведінки.

Між різними лініями онтогенезу, що призводять у ранній юності до остаточного становлення відповідних типів життєвого світу, існують проміжні зв'язки з подвійною спрямованістю. Так, подвійне домінування егоїстичних і духовно-моральних мотивів зараз відмічається у значної частини учнів випускних класів московських середніх шкіл [138].

На рубежі звичного шкільного і нового дорослого життя часто виникає так звана криза 17 років, а для тих, хто залишив стіни школи раніше – 15 років [139]. Криза 15 років характерна в основному для тих, хто має сильну гедоністичну установку (не обов'язково спрямованість особистості в цілому), і частково для підлітків з егоїстичною спрямованістю. Такі підлітки, особливо під час кризи, бувають цинічні і досить відверті. Живучи сьогоденням, вони не завжди чітко планують майбутнє, і період юності для них буде, швидше за все, часом проб і помилок. Але й їм також притаманні елементи духовності, іноді вони досить критичні до свого характеру, причин низької успішності і конфліктів у школі.

У 17 років криза відбувається не менш гостро. Як відзначав Д.Б.Ельконін, це найбільш важкий кризовий період поряд із кризами 3 і 11 років [314].

Більшість 17-літніх школярів орієнтується на продовження освіти, деякі – на пошуки роботи. Як показали дослідження, вища освіта їм потрібна для того, щоб одержати професію, що дозволяє «достойно жити», «багато заробляти», «забезпечувати себе і сім'ю», зробити блискучу кар'єру. Цінність освіти – велике благо, але в той же час досягнення поставленої мети складне, і наприкінці 11-го класу емоційна напруга може різко зрости.

Випускники школи, що пов'язують свої найближчі життєві плани з ВНЗ, іноді поділяють себе на дві категорії: перші сподіваються на допомогу батьків, швидше за все платний ВНЗ, і не втрачають душевної рівноваги; другі розраховують на власні сили. Саме ті, хто збирається пробиватися в житті сам, більше за всіх трудяться, освоюючи шкільну програму і додатковий матеріал, відвідуючи різні підготовчі курси. Вони повинні витримати конкурс у державний навчальний заклад і найбільше піддані стресам, пов'язаним зі вступом. Частина з них – юнаки і дівчата з духовно-моральною спрямованістю особистості, готові боротися за своє покликання, частина – з егоїстичною спрямованістю, сильною престижною мотивацією, що спонукає поступити будь-що-будь у визначений чи у будь-який ВНЗ – аби вступити, не залишитися «за бортом».

Для тих, хто важко переживає кризу 17 років, характерними є висока тривожність та різні страхи: перед відповідальністю за вибір, реальними досягненнями, новим життям, можливістю помилок, невдачею при вступі у ВНЗ, у юнаків – перед армією, які можуть призвести до виникнення невротичних реакцій (підвищення температури перед випускними чи вступними іспитами, головні болі і т. д.), загострення гастриту, нейродерміту тощо.

Індивідуальні розходження в переживанні кризи 17 років великі. Але навіть якщо випускник мало тривожний і все складається для нього вдало, різка зміна способу життя, включення в нові види діяльності, спілкування з новими людьми викликають значну напруженість. Допомагають адаптуватися в основному два фактори: підтримка сім'ї та впевненість у собі, почуття компетентності.

Соціальна ситуація розвитку в ранній юності – вибір життєвого шляху. Починається реалізація намічених планів за трьома основними напрямками: навчання у ВНЗ, пошуки роботи і для юнаків служба в армії (як винятки – відхід у кримінальний світ, утриманство (життя за рахунок батьків чи чоловіка при відмові від роботи і навчання).

Робота приваблює насамперед придбанням матеріальної незалежності, самостійності, що задовольняє потребу відчути себе по-справжньому дорослим; крім того, дає життєвий досвід і практичні навички. Недоліками

раннього включення в роботу вважаються висока відповідальність, неможливість знайти цікаву роботу при відсутності кваліфікації і низька заробітна платня. Останнім часом студенти нерідко поєднують навчання з роботою, тобто більш-менш серйозно підпрацьовують.

Мотиви вступу у ВНЗ визначають і стиль студентського життя. Якщо вчорашній випускник школи відправлений у ВНЗ батьками і його навчання оплачено, а своє завдання він бачить у продовженні дитинства і відстрочці життєвого вибору, навчальна діяльність навряд чи виявиться продуктивною. Коли ж він прийшов у ВНЗ з бажанням учитися, знайшов своє покликання чи, витримавши конкурс, прагне одержати максимум знань, він буде поглинений навчальною роботою і на розваги, відпочинок буде виділяти не надто багато часу.

Таким чином, у процесі навчання у ВНЗ відбувається первинне "опанування" професією, визначається життєва і світоглядна позиція молодої людини, вивчаються індивідуалізовані способи діяльності, форми поведінки і спілкування. Фахівці звертають увагу на процес формування особистості у професійній діяльності, підкреслюючи компенсаторні моменти психіки людини, великі можливості розвитку її професійних здібностей і самовдосконалення [135].

На думку В.О.Бодрова, професійне становлення і розвиток особистості переслідують мету "забезпечення достатньо надійної поведінки індивіда в конкретних і типових життєвих і професійних умовах, що визначає формування стійких рис особистості, характерних, зокрема, для майбутнього виду діяльності [26, с.4]. Отже, діяльність виступає стимулом розвитку особистості і умовою формування її рис і якостей, найбільш адекватних конкретним формам поведінки і видам діяльності.

Як вважають Т.О.Казанцева й Ю.Н.Олейник, ефективність професіоналізації залежить від успішного проходження усіх її стадій і етапів, але особлива роль відводиться професійній підготовці, яка сприяє професійному становленню студента, формуванню важливих якостей, необхідних для майбутньої трудової діяльності, розвитку особистості в ході професійного научіння [95].

На думку О.П.Єрмолаєвої, в основі усякого професійного становлення лежать процеси ідентифікації; питання лише полягає у тім, з чим і з ким ідентифікує себе людина, яка вибирає чи відштовхує ту чи іншу професію, певний стиль професійної діяльності, і які життєві завдання вона вирішує за допомогою професії [75-77]. При тім, відомі механізми професійної ідентифікації не відображають повністю реальних процесів, що залежать від

усієї сукупності соціальних (а не лише від професійних схильностей і здібностей) умов і власного досвіду.

Стиль студентського життя в західній психології пов'язують з особливою субкультурою. Ф.Райс виокремлює 4 типи субкультур коледжів [45].

Перший тип, названий студентською субкультурою, перетворює коледж (ВНЗ) у заміський клуб. Основним змістом життя стають вечірки і побачення, випивка, автомобілі, спорт, а навчальні предмети відходять на другий план.

Другий тип – професійна субкультура – припускає цілеспрямованість у навчанні, бажання забезпечити собі професійну підготовку і просування; освіта здобувається так само, як необхідні продукти в магазині.

Третій тип – академічна субкультура – її цінності не диплом, а знання й ідеї; поглиблене вивчання предметів виходить за рамки навчальної програми.

І нарешті четвертий тип – нонконформістська субкультура, що відрізняє інакомислення, її створюють інтелектуальні «соціальні заколотники», студенти, що ведуть богемний спосіб життя та інші яскраві особистості.

У США зараз спостерігається тенденція щодо переважання професійної субкультури, що пов'язане з підвищенням вартості навчання і жорстких умов на ринку зайнятості. Випускники школи, що вирішили працювати чи не вступили у ВНЗ, стикаються з різними труднощами. Для частини з них важко вибрати визначену діяльність. За даними опитувань, проведених співробітниками Управлінь праці і зайнятості багато хто з молоді не може чітко вказати вимоги до своєї майбутньої праці, не має чіткої мети своїх пошуків. Якщо ж є уявлення про майбутню роботу, зроблений вибір, важко знайти відповідне місце.

Юнак чи дівчина, виявившись одними з претендентів на вакантну посаду, повинні вміти спілкуватися з людьми, від яких залежить їхнє майбутнє, тобто якоюсь мірою володіти технікою ділового спілкування і вміти справляти сприятливе враження. Обидві ці проблеми, особливо проблема самопрезентації, загострюються через відсутність досвіду, впевненості в собі чи зайвий юнацький натиск.

Знайти місце праці, домогтися, щоб прийняли туди, куди виникає бажання (приваблює вид діяльності чи легкість роботи, установа знаходиться недалеко від будинку тощо), обійти конкурентів – значить, погодитися і на визначену оплату праці. Найбільші труднощі – це заробити на життя, досягти тієї матеріальної незалежності від батьків, до якої прагнуть майже усі в

юнацькому віці. Реальний заробіток стає необхідністю, якщо в батьківській сім'ї немає статку чи створюється власна сім'я.

Шлюби, що укладаються в цей час, прийнято називати ранніми. Юне подружжя стикається з багатьма труднощами і не завжди витримує випробування. Як показують вітчизняні і закордонні дослідження, чим менший вік, у якому укладається шлюб, тим більша імовірність розлучення.

Коли заробіток не дуже важливий і роботу знайдено, юнакові чи дівчині належить пережити період адаптації на новому робочому місці. Набуття практичних умінь, пристосування до колективу дорослих і нових вимог виявляються в різній мірі важкими для юнаків і дівчат з різними рисами характеру і різним рівнем інтелекту. Полегшує адаптацію орієнтація в професії, наявність певних навичок. У даному контексті, починати працювати легше після закінчення ПТУ, а не школи.

Як зазначає автор, зараз немає масових романтичних поривів, що виникали в молоді в періоди освоєння цілини і «великих будівництв». Останні покоління більш прагматичні й осідлі. Проте, молоді властиво шукати себе. І пошуки роботи, в основі яких лежить бажання знайти покликання, прекрасні. Їх тільки варто відрізняти від безладної зміни робочих місць нудьгуючою, всім незадоволеною молодою людиною, яка не терпить труднощів.

Утеча від суспільства – ще один варіант спроб організувати життя. Незалежно від того, вчиться юнак чи працює, він може обрати цей шлях: втеча в наркотики, релігійні секти, нарцистична заглибленість у себе і т.д. Якщо подібне прагнення стає переважаючим, робота і навчання покидаються.

Цей варіант не можна назвати свідомим життєвим вибором. У подібних випадках завдання самовизначення звичайно не вирішене і зазначені пошуки стають наслідком серії серйозних невдач або вакууму. До наркотиків і сектантства можуть підштовхнути нудьга, бажання одержати нові враження, забути про «сірість» життя, невміння трудитися.

Науковці відзначають притягальну силу так званих юнацьких релігій. Х.Ремшмідт вважає, що ці релігії і відповідна ідеологія пропонують спрощену перспективу на майбутнє, підпорядкування вождю (гуру, месії, пророку), що нібито володіє рецептом порятунку усього світу і кожної людини окремо; організують насичене загальними переживаннями групове життя (використовуючи медитацію, транс і екстаз, іноді – наркотики) [246]. Юнацькі релігії нерідко призводять до розриву з сім'єю, передачі гуру усього свого особистого майна. В особистісному плані наслідки не менш руйнівні:

створюється хвороблива залежність від групи, нездатність до емоційних зв'язків з іншими людьми, втрачається здатність самостійно мислити.

Загалом рання юність – це період подальшого розвитку і становлення особистості, вироблення системи стійких поглядів на світ і своє місце в ньому, особистісного й професійного самовизначення. До повноцінного становлення особистості призводять пошуки і сумніви, характерні для ранньої юності. Відповідно до поглядів В.Штерна, людина залишається молодою доти, поки вона до чогось прагне, поки вона має перед собою мету, поки вона знає, що за стадією, яку вона досягнула, є інша – вища [82]. Молода людина повинна залишатися вічно шукаючою, знаючою, що вона шукає. Ті, хто успішно пройшов через цей етап, більш незалежні, творчо відносяться до справи, мають більш гнучке мислення, що дозволяє приймати самостійні рішення в складних ситуаціях.

З виробленням світоглядних установок, особистісним і професійним самовизначенням пов'язане остаточне становлення життєвого світу. Усі мотиви, у тому числі сутнісні, а також складності життєвого світу стають більш усвідомленими, переживаються у всій повноті і глибині [246].

Отже, проблема професійного самовизначення майже завжди поєднується з проблемою більш глобальної життєвої перспективи. Це не лише створення сім'ї, працевлаштування, квартирне питання. Це й суто глибинні, внутрішні проблеми самопізнання, самореалізації, самотворення.

Як спадщину від юності кожна людина переносить в період зрілості вічні прагнення і шукання й у цьому сенсі залишається вічно молодою [82] (В.Штерн).

Таким чином, аналіз теоретичних джерел виявив, що біографічний рівень осмислення психологічного часу спричинив дослідження так званої майбутньої часової перспективи та інших наукових аспектів, пов'язаних з майбутнім часовим модусом життя.

Разом з тим, було комплексно досліджене питання життєвого шляху особистості. Вихідним є міркування про вроджене прагнення людини щодо самоздійснення, що зумовлюється життєвими цілями і цінностями особистості й наповнюється відмінним змістом на різних вікових етапах життя.

Разом з цим, проаналізовано віково-психологічні особливості ранньої юності як періоду розгортання індивідуального процесу життєтворення.

В результаті теоретичного аналізу нами виявлена відсутність практичних досліджень способів життєвого самовизначення, формування життєвих перспектив, а також їх детермінант у індивідів вікової категорії "рання юність" *в залежності від їх соціально-статусних відмінностей.*

Таким чином, очевидною стає необхідність проведення емпіричного дослідження вказаних психологічних аспектів.

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ У РАННІЙ ЮНОСТІ

3.1 Організація та методи дослідження

3.1.1 Організація дослідження

Процедура дослідження передбачала наступні стадії:

- розробка програми дослідження (постановка проблеми, завдань, визначення об’єкту та предмету дослідження, уточнення понятійного апарату);
- визначення експериментальних об’єктів дослідження (вибірки);
- збір необхідної інформації з проблеми дослідження;
- розробка методичного інструментарію дослідження;
- емпіричне дослідження;
- статистична обробка результатів;
- інтерпретація й обґрунтування емпіричних даних.

Усього в дослідженні були задіяні 502 індивіди чоловічої і жіночої статей, юнацького віку. З них – 244 школяра 11-го класу й 258 студентів першого та другого курсів ВНЗ .

Організаційно рбота виконувалася у три етапи.

На першому етапі дослідження аналізувалася наукова література з питань психологічного часу, його індивідуального сприймання, життєвого шляху людини, формування нею життєвих прогнозів та перспектив.

Аналіз літературних джерел за проблемою дослідження, виокремлення маловисвітлених наукових аспектів дозволив обґрунтувати мету, гіпотезу та основні завдання дослідження. На базі проведеної роботи був розроблений методичний апарат та схема дослідження (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1.

Схема організації етапів дослідження

Етапи	Завдання етапу	Методи дослідження	Кіл-ть респон.

I.	Обґрунтування актуальності проблеми та розробка інструментарію дослідження.	• теоретичний аналіз науково-літературних джерел; • структурування й узагальнення матеріалу.	—
II.	Виявлення життєвих планів, прогнозів, очікувань, побоювань школярів і студентів, а також їх індивідуально-психологічних властивостей у контексті власного самоздійснення і життєтворення.	• індивідуальні бесіди; • анкетування; • тестування; • експеримент; • комп'ютерне тестування. •	502
III.	Інтерпретація, тлумачення емпіричних даних. Порівняльний аналіз життєвих перспектив і психологічних властивостей (у контексті сприймання життєвого шляху) школярів і студентів. Обгрунтування результатів. Математично-статистична обробка даних. Висновки. Практичні рекомендації.	• ключова обробка даних анкетування, тестування; • порівняльний аналіз; • кореляційний аналіз (SPSS.10.0).	502

На другому етапі роботи проводилося емпіричне дослідження, під час якого були вивчені життєві плани, прогнози, очікування, побоювання школярів і студентів, а також їх індивідуально-психологічні властивості, які прямо або опосередковано визначають їх сприймання власного життєвого шляху, характер цього сприймання. На даному етапі в дослідженні взяли участь 502 юнаки.

Для збору необхідних даних на другому етапі використовувалися: індивідуальні бесіди, анкетування, тестування, експеримент, комп'ютерне тестування.

Третій етап дослідження передбачав інтерпретацію, тлумачення емпіричних даних, порівняльний аналіз життєвих перспектив і психологічних властивостей (у контексті сприймання життєвого шляху)

школярів і студентів. Крім того, на даному етапі проводилося обгрунтування, пояснення отриманих результатів, тенденцій, закономірностей. Також, в ході цього етапу було проведено математично-статистичну обробку та аналіз отриманих даних. На завершенні, резюмуючи отримані результати структурувалися рекомендаційні положення, які мали суто практичне впроваджувальне навантаження.

Для реалізації третього етапу дослідження використовувалися: обробка даних анкетування, тестування; порівняльний аналіз отриманих даних; виявлення кореляційних зв'язків між найактуальнішими в контексті теми дослідження ознаками (за допомогою програми SPSS.10.0).

Таким чином, основними завданнями експериментальної частини дослідження були:

1) дослідження життєвих планів школярів старших класів і студентів:

- виявлення прогнозів школярів і студентів щодо власних матеріальних і соціальних досягнень до 40 років життя;
- виявлення прогнозів студентів і школярів стосовно виду їх діяльності після закінчення навчального закладу;
- виявлення життєвих планів школярів і студентів стосовно майбутнього місця проживання;
- виявлення міркувань школярів і студентів щодо залежності здійснення життєвих планів від самої людини;
- виявлення чинників, від яких, на думку респондентів, крім самої людини, залежить здійснення життєвих планів;
- виявлення побажань респондентів стосовно власного вдосконалення;
- виявлення побажань школярів і студентів стосовно оточуючих людей;
- визначення осіб, з якими респонденти обговорюють власні життєві плани;
- визначення розподілу розрахунків школярів і студентів на допомогу певних осіб при формуванні й реалізації життєвих планів;
- оцінення впевненості респондентів у здійсненні власних життєвих планів;
- виявлення завад (індивідуально- та соціально-психологічних) при здійсненні респондентами життєвих планів;
- виявлення побоювань респондентів стосовно становища власних справ до 40 років життя;
- визначення термінів планування життя студентами і школярами;
- виявити значення очікуваної тривалості життя школярів і студентів.

2) каузометричний аналіз основних подій життєвого шляху школярів старших класів і студентів:

- виявлення найважливіших подій життя школярів і студентів та їх розподіл за життєвими сферами;
- виявлення емоційного забарвлення найважливіших подій життя респондентів;
- виявлення найменш значущих подій життя школярів і студентів та їх розподіл за життєвими сферами;
- виявлення майбутніх подій в житті респондентів серед виокремлених ними як найважливіших;
- розподіл майбутніх подій життя респондентів за емоційним забарвленням;
- розподіл майбутніх подій життя респондентів за життєвими сферами;
- виявлення середніх значень хронологічного та психологічного віків респондентів;
- розподіл між респондентами середніх значень коефіцієнту суб'єктивної реалізації життя респондентів;
- кількісний розподіл причинно-наслідкових міжподійних зв'язків
- розподіл причинно-цільових міжподійних зв'язків та їх емоційного забарвлення між респондентами;
- розподіл особистісних характеристик щодо сприймання респондентами власного життєвого шляху.

3) аналіз особливостей графічних репрезентацій респондентами основних часових модусів життя;
4) виявлення кореляційних зв'язків між виявленими характеристиками досліджуваних.

У свою чергу, вказані завдання зумовили проведення проміжного дослідницьких заходу, а саме – опитування респондентів щодо рівня суб'єктивного контролю з метою діагностики особистісної інтернальності – екстернальності.

3.1.2 Методи дослідження

Для виконання запланованих дослідницьких заходів використовувалась система методів, яка за своїми можливостями здатна вирішити завдання дослідження. Зокрема, були задіяні такі методи:

1. Теоретичний аналіз та узагальнення літературних джерел.
2. Стандартизоване анкетне опитування.
3. Напівстандартизовані індивідуальні бесіди.
5. Тестування.

Включення в методичний апарат дослідження конкретних діагностичних методик здійснювалось на основі наступних критеріїв:

- концептуальна обґрунтованість;

- висока валідність;
- психометрична надійність;
- можливість співставлення отриманих результатів з результатами інших авторів.

Розглянемо детальніше психологічний інструментарій, який застосовувався в процесі реалізації етапів дослідження.

Виходячи з мети дослідження, виникла необхідність у практичній частині роботи інтегрувати, взаємопов'язати аспекти психологічного часу й прогнозування життя. Іншими словами, в контексті теми дослідження виникла потреба практично проаналізувати сприймання респондентами психологічного часу в єдності змістового й динамічного компонентів.

Переживаючи концептуальні уподобання щодо причинно-цільової теорії психологічного часу, ми вирішили, що при визначенні параметрів змістового компоненту психологічного часу доцільно використовувати каузометричний метод. Тобто, каузометричні показники: ступінь контенуальності, напруженість, психологічний вік базуються на аналізі подійної структури життєвого шляху індивіда і відображають змістовий аспект психологічного часу.

Таким чином, на другому етапі практичної частини дослідження, мета якої полягала у зборі емпіричних даних, ми застосовували "Каузометричне опитування" як метод вивчення основних параметрів змістового компоненту психологічного часу. Алгоритм опитування відповідав схемі структурованій Є.І.Головахою і О.О.Кроніном [56-63,128-133].

Назва "каузометрія" походить від латинських слів causa (причина) і metrum (вимір, міра) і відображає діагностичну задачу методу – виявлення міркування особистості про характер причинних і цільових зв'язків між подіями її життя. Крім того, в історичному контексті поняттям causa позначалися і так звані цільові причини, тобто відносини цілей і засобів (causa finalis по Аристотелю). У сучасній науці, також, "каузальність" використовується при аналізі відносин "мета-засіб".

Каузометрию відносять до класу біографічних методів, що мають давні традиції в історії психологічної науки [33,260]. Однак на відміну від традиційних біографічних методів, спрямованих лише на ретроспективний опис подій, що відбулися в житті, мета даної техніки полягає в діагностиці цілісної суб'єктивної картини життєвого шляху, яка включає в себе як минулі, так і майбутні, очікувані й заплановані людиною події.

Щодо самої процедури опитування – каузометричне опитування проводиться в індивідуальній формі, займає 40 – 60 хвилин і складаються з

наступних етапів: біографічна розминка; формування списку подій; датування подій; причинний аналіз міжподійних відносин; цільовий аналіз міжподійних відносин; позначення сфер приналежності подій.

Каузометричне опитування складалося з певних підетапів:

1. *Біографічна розминка*.

Мета даного підетапу полягала у формуванні в респондентів готовності до участі в дослідженні, активізації у них процесу осмислення власного життєвого шляху.

Дослідник (інтерв'юер) знайомиться з обстежуваним (респондентом), намагається встановити з ним довірливі відносини, зацікавити дослідженням, активізувати процес осмислення ним власного життєвого шляху, стимулюючи думки про особисте минуле, теперішнє, майбутнє.

Для подолання ефекту "захисту біографії" [152] можна запозичувати чимало від психоаналітичної бесіди, зокрема, прийому "зустрічної відвертості" (Психодиагностические методы, 1976, с. 223).

> Тобто, однією з особливостей каузометрії є те, що, даючи можливість досліджувати життєвий шлях, вона не припускає як обов'язкову умову зняття "захисту біографії" і досягнення повної відвертості респондента. В даному випадку необхідним є лише певний "мінімум довіри", достатній для здатності респондента розмірковувати про власне життя у присутності дослідника. Саме цей "мінімум" необхідно завоювати у ході розминки.

З цією метою доцільно зацікавити респондента можливими результатами дослідження. Важливо пояснити обстежуваному, що в дослідженні він виступає не стільки в ролі випробуваного, скільки в ролі експерта з питань власного життя. У ході роботи він у синтетичному і цілісному виді зможе осмислити власне життя, минуле і майбутнє, зробивши картину більш яснішою. Досвід роботи з каузометрією показує, що поряд з діагностичною цей метод може виконувати і формуючу функцію, допомагаючи індивіду адекватніше оцінити пройдені етапи життєвого шляху, краще усвідомити власні плани і наміри.

По можливості, біографічну розминку краще проводити за день-два до основного дослідження, щоб у респондента сформувалася готовність до участі в дослідженні і щоб він мав можливість внутрішньо налаштуватися до нього, самостійно поміркувавши над своїм минулим і майбутнім.

Після отримання згоди на участь у дослідженні респонденту пропонується виконати підготовче завдання – *"циклічний тест часу"* [335, 336].

Інструкція. “За допомогою трьох кіл спробуйте зобразити на папері свої уявлення про час. Кола позначають минуле, теперішнє і майбутнє. Розташуйте ці кола так, щоб вони виражали Ваші переживання взаємозв’язку Вашого особистого минулого, теперішнього і майбутнього. Ви можете використовувати кола різної величини. Позначте, яке коло відповідає минулому, яке – сьогоденню, яке – майбутньому”.

Окрім поверхневого опису структури часових представлень особистості, цей тест виконує також розминочну функцію: вводить індивіда в ситуацію дослідження, виконуючи роль “пускового поштовху” для міркувань над власним життям як цілим.

2. *Формування списку подій*.

Даний етап передбачав формування списку з найбільш важливих з точки зору респондентів подій їх життя, які включають події хронологічного минулого, теперішнього і майбутнього. З цією метою досліджуваним уточнювалося значення поняття “подія”, при тому підкреслювалося , що вона охоплює не довготривалий період, а є дискретною змінною, що відбувається досить швидко. У нашому дослідженні список складався з 15 подій. Таке число подій утворює 210 міжподійних зв’язків, що є цілком репрезентативним для характеристики всієї структури міжподійних зв’язків у житті людини, доступне для їх аналізу за допомогою техніки попарних порівнянь, а також дозволяє здійснити кількісну обробку отриманих даних.

3. *Датування*.

На даному підетапі респонденти вказували реальну чи передбачувану дату кожної події. Після датування всіх подій респондент упорядковує їх у хронологічній послідовності, проставляючи біля кожної події відповідний хронологічний номер. Подій з однаковими датами і хронологічними номерами бути не повинно.

Датування подій окрім своєї основної функції виконує істотну методичну роль. У ході датування увага опитуваного ще раз звертається на те, щоб кожна подія була одиничною, елементарною.

4. *Причинний аналіз*.

Даний підетап, можна назвати головною метою каузометричного дослідження. Цей аналіз починається з виявлення представлень опитуваного про причинно-наслідкові залежності між подіями його життя.

Мета даного етапу – виявити уявлення особистості про існування між подіями її життя причинно-наслідкових залежностей.

Кожний наступний цикл причинного аналізу вимагає все менших зусиль, оскільки число аналізованих відносин зменшується. У результаті на

кожний новий цикл затрачається усе менше часу, і респондент легко втягується в ситуацію дослідження.

Для реєстрації відповідей інтерв'юер користується спеціальним протоколом. По рядках і стовпцях цієї матриці розташовуються хронологічно упорядковані події, представлені відповідними номерами. У цьому випадку стовпці матриці містять події-наслідки, а рядки – події-причини.

5. *Цільовий аналіз*.

На цьому етапі з'ясовувалися уявлення індивідів про існування зв'язків між подіями їх життя за принципом "мета-засіб".

Тобто, між подіями існують відношення різного типу, коли одна подія може виступати метою або засобом стосовно іншої.

Відповіді фіксуються інтерв'юером у частині протоколі. Тепер стовпці матриці містять події-засоби, а рядки – події-цілі**.**

Під час опитування респондент виступає у ролі експерта з питань власного життя, з приводу яких немає нікого більш компетентного, ніж він сам.

Інтерв'юер займає нейтральну, але разом з тим доброзичливу позицію й утримується від оціночних суджень.

Серед виділених подій можуть виявитися і дуже неприємні, аналіз яких викликає внутрішній опір респондента, аж до небажання його продовжувати. У даному випадку інтерв'юеру необхідно в максимально коректній формі переконати опитуваного у тім, що він може поставити себе "вище ситуації", нагадавши йому, що зараз він виступає в ролі експерта, якому необхідно тверезо оцінити відносини у своєму житті. Не слід побоюватися негативних наслідків, навпроти,— об'єктивація опитуваним представлень про власне життя може виконати навіть психотерапевтичну роль і допомогти людині краще справитися з життєвими труднощами.

6. *Визначення життєвих сфер приналежності подій*.

Мета етапу – визначити змістову характеристику кожної події шляхом її співставлення з запропонованими авторами методики сферами життя ("Робота-навчання", "Сім'я", "Природа", "Здоров'я" та ін.).

Якщо виходити з того, що психологічний час є відображенням причинних і цільових зв'язків між подіями життя, то основною умовою надійності діагнозу в даному випадку виступає повнота обліку саме цих зв'язків, а не подій самих по собі. Тому головне – щоб в опитуванні були враховані події, що мають причинні і цільові зв'язки; події ж, що не мають таких зв'язків, можуть бути пропущені без особливого збитку для діагнозу.

Також, спосіб досягнення репрезентативності заснований на припущенні, що ступінь включеності події в суб'єктивну мережу

міжподійних зв'язків відображається у свідомості індивіда у формі переживання ним значущості даної події. Іншими словами, чим більше зв'язків має дана подія, тим значущіша вона для особистості. І чим більш значущою є подія для людини, тим у більшій мірі, на її думку, вона впливає на інші події або залежить від них, виступаючи стосовно них причиною або наслідком, метою або засобом. Незначущі ж події – це ті, котрі слабко пов'язані з іншими подіями, іноді є навіть ізольованими, випадковими, або, користаючись висловом М.М.Бахтіна, "авантюрними".

Завдяки вказаним положенням отримана в опитуванні система міжподійних зв'язків є досить репрезентативною, незважаючи на порівняно невелике число подій.

Крім того, після виникнення в психології питання несвідомого, стало очевидним, що реальна значущість подій для людини й усвідомлювана далеко не завжди співпадають. Тобто, у результаті дії різних механізмів "психологічного захисту" реальна значущість нерідко "чинить опір" спробам її усвідомлення особистістю, а сама особистість – можливостям цього усвідомлення. Тому, досить імовірною є ситуації, коли реальна значущість події індивідом не усвідомлюється, однак, це може компенсуватись пр виявленні місця й залученості події в сітці міжподійних зв'язків.

Також, одним із ключових аспектів каузометричного обстеження було виявлення психологічного віку респондентів. Дана процедура складається з таким компонентів:

- Поділ лінії власного життєвого шляху на *п'ятирічні інтервали* і відмічання на ній власного хронологічного віку та *очікуваної тривалості життя*.

- *Оцінювання п'ятирічних інтервалів*. Респондент оцінює кожний п'ятирічний інтервал свого життя за ступенем насиченості значущими подіями (за 10-баловою шкалою).

- *Визначення показника суб'єктивної реалізованості життя*. Даний показник визначається через співвідношення сумарного ступеня насиченості подіями прожитого (минулого) життя та сумарного ступеня насиченості подіями всього життя в цілому.

- *Визначення психологічного віку*. З цією метою коефіцієнт суб'єктивної реалізованості життя респондента множиться на очікувану його тривалість.

Разом з тим, одним із ефективних засобів психодіагностики життєвого прогнозування є футурологічне опитування, яке дозволяє розкрити перспективи життєвого шляху особистості, ідеали, потреби та очікування від майбутнього. Тобто, ці показники дозволяють вивчити динамічний компонент процесу планування життєвого шляху індивідом.

Футурологія (від лат. futum – майбутнє, та грец. “логос” – вчення) – сфера наукових знань, що охоплює перспективи соціальних процесів. Термін був запропонований у 1943 р. німецьким соціологом О.Флехтхеймом як назва “науки про майбутнє”. Футурування означає комплекс соціального прогнозування. Футурологічне дослідження можна розглянути як прогнозування власних соціальних відносин. Прогнози, як відомо, передують планам, програмам, проектам, рішенням. Прогнозується також і хід та поступове виконання чи невиконання самих прогнозів.

Таким чином, в якості методу вивчення основних параметрів динамічного компоненту психологічного часу ми використовували “Футурологічне опитування”.

“Футурологічне опитування”, у свою чергу, складалося з певних підетапів:

І. *Планування життя*.

Мета даного етапу полягала в тому, щоб виявити часові рамки планування життя особистістю. Пропонувалося п’ять часових інтервалів: дні, тижні, місяці, роки, десятиріччя, та шостий пункт – непотрібність планування. Досліджувані мали можливість вибрати один із запропонованих пунктів, що є найприйнятнішим для них

2. *Циклічний тест часу* (Концентричний тест Коттла).

Даний етап передбачав, що досліджувані у спеціально окресленій рамці намалюють три кола: ”Минуле (М)”, “Теперішнє (Т)” і “Майбутнє (Мб)” – будь-якого розміру та взаєморозташування, щоб передати своє уявлення про своє життя взагалі.

3. *Здійсненню життєвих планів можуть завадити події, які пов’язані з…*.

Мета даного етапу – виявити події, що можуть вплинути на здійснення життєвих планів індивіда.

4. *Вибір постійного місця проживання*.

Цей етап передбачав виявлення бажання чи небажання індивіда щодо зміни місця сьогоднішнього проживання.

5. *Здійснення життєвих планів залежить від самої людини на ___% все інше залежить від...*

Мета даного етапу – виявити потенційні перешкоди у здійсненні життєвих планів людини.

6 та 8. *Мої здібності (моє здоров’я) (краще / гірше / такі ж) як у більшості моїх ровесників*.

Досліджувані підкреслювали пункти, що відображають здібності та стан їх здоров’я.

7. *Після закінчення навчального закладу я планую....*

Цей етап дозволив виявити рівень професійних домагань досліджуваних.

9. *Після закінчення школи (вузу) я хочу отримати професію....*

Мета етапу – виявити професійну визначеність досліджуваного.

10. *До 40 років у мене буде.....*

Мета етапу – виявити ціннісні орієнтації молоді.

11. *Боюсь, що до 40 років я буду....*

Даний етап дозволив виявити те, чого бояться досліджувані (установки на майбутнє).

12. *Я надіюсь прожити .....років.*

Одним з найважливіших показників при аналізі життєвих планів досліджуваних являється очікувана тривалість життя.

13. *Я хотів би стати.....*

Мета етапу виявити, яких змін прагнуть досліджувані у собі.

14. *Я хочу, щоб інші люди були.....*

Мета даного підетапу виявити, яких змін досліджуваний прагне у інших людей.

15. *Свої плани я обговорюю з .....*

Цей етап дозволив виявити довірених осіб досліджуваного.

16. *Плануючи своє життя, я розраховую на допомогу .....*

Цей етап дозволив виявити ступінь впливу інших людей (організацій) на долевирішення досліджуваного.

17. *Я впевнений у здійсненні своїх планів на .....%*

На цьому етапі з'ясовувався рівень оптимістичності у респондентів щодо здійснення намічених життєвих планів.

Опитувальник рівня суб'єктивного контролю – *опитувальник особистісний*. Призначений для діагностики інтернальності – екстернальності. Розроблені на основі шкали локусу контролю Дж.Роттера (locus of control scale) й опублікований Є.Ф.Бажиним із співавторами у 1984 р.

Опитувальник рівня суб'єктивного контролю складається з 44 стверджень, з якими респонденту пропонується погодитися (+) або не погодитися (-). Для дослідницьких цілей передбачена відповідь за шестибальною шкалою "–3, –2, –1, +1, +2, +3", у якій "+3" означає "повністю згідний", а "–3" – "зовсім не згідний". За допомогою Опитувальника рівня суб'єктивного контролю здійснюється вимір інтернальності – екстернальності за такими шкалами:

1. Шкала загальної інтернальності (Із).

2. Шкала інтернальності у сфері досягнень (Ід).
3. Шкала інтернальності у сфері невдач (Ін).
4. Шкала інтернальності у сімейних взаєминах (Іс).
5. Шкала інтернальності у сфері виробничих відносин (Ів).
6. Шкала інтернальності у сфері міжособистісних взаємин (Ім).
7. Шкала інтернальності стосовно здоров'я й захворюваня (Ізд).

Отримані результати виражаються у стенах й можуть бути представлені у вигляді "профілю суб'єктивного контролю".

Рівень суб'єктивного контролю – узагальнена характеристика особистості, яка здійснює регулюючий вплив на формування міжособистісних взаємин, способі розв'язання кризових сімейних й виробничих ситуацій тощо. У відповідності з концепцією локусу контролю (лат. Locus – місце, місце розташування), ті особи, які приймають відповідальність за події власного життя на себе, пояснюючи їх своєю поведінкою, здібностями, рисами особистості, володіють внутрішнім (інтернальним) контролем. І навпаки, людям, які схильні приписувати відповідальність за всі події зовнішнім чинникам (іншим людям, випадку, долі й т.п.), притаманним є зовнішній (екстернальний) контроль. Кожній людині властиво займати певне місце на континуумі інтернальність – екстернальність.

У багатьох експериментальних дослідженнях встановлений зв'язок між різними формами поведінки, особливостями особистості й рівнем інтернальності – екстернальності. Так, інтернали, на відміну від екстерналів, у меншій мірі схильні підкорятися тиску інших людей, сильніше реагують на втрату особистої свободи, активніше шукають інформацію, більшою мірою впевнені у власні сили тощо (див.Додатки 1 і 2).

Крім того, одним із прийомів інтерпретації даних, отриманих в ході емпіричного дослідження був спосіб статистичної обробки результатів. Вибір кореляційного аналізу зумовлювався відповідністю завдання даного способу обробки результатів завданням дослідження. До першого належить – виявлення внутрішніх взаємозв'язків, спорідненості між досліджуваними характеристиками та їх динамікою.

Таким чином, підібраний інструментарій відповідав дослідницьким та інтерпретаційним завданням дослідження. Визначені методики дали змогу комплексно дослідити суб'єктивне сприймання респондентами психологічного часу, зокрема, в масштабі власного життєвого шляху, а саме формування життєвих перспектив.

3.2. Структура і динаміка життєвих очікувань у ранній юності.

У розрізі мети, завдань та наукової гіпотези дослідження було проведене “Футурологічне опитування”, за допомогою якого виявлялися основні життєві прогнози, плани, сподівання респондентів, а також передбачувані ними перешкоди щодо їх здійснення.

Стосовно прогнозів школярів і студентів щодо власних матеріальних і соціальних досягнень до 40 років життя, в результаті проведеного дослідження отримані такі дані (див. табл. 3.2.1; рис. 3.2.1).

Загалом, школярі і студенти більшою мірою прогнозують наявність у себе в 40 років – *власного будинку (квартири)* (90,2; 87,7), *сім’ї* (68,6; 84,6), *дітей (1 дитини)* (78,4; 66,2). На другій позиції за вираженістю знаходяться прогнозування наявності – *автомобіля* (47,1; 55,4), *міцного здоров’я* (35,3; 46,2), *можливості мандрівок* (31,4; 41,5), *високої кваліфікації* (35,3; 48,5), *авторитету* (29,4; 36,9). Найменше виражене прогнозування школярами і студентами наявності у себе в 40 років – *грошей у банку* (23,5; 13,8), *великої бібліотеки* (2,0; 15,4).

Таблиця 3.2.1.

Розподіл прогнозів респондентів стосовно матеріальних і соціальних досягнень до 40 років життя (%)

Досягнення		Школярі		Студенти	
		Загальні показники		Загальні показники	
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1.	Власний будинок (квартира)	**0,902**		**0,877**	
		0,875	0,914	0,881	0,869
2.	Автомобіль	**0,471**		**0,554**	
		0,563	0,429	0,595	0,478
3.	Сім’я	**0,686**		**0,846**	
		0,500	0,771	0,881	0,783
4.	Діти	**0,784**		**0,662**	
		0,688	0,829	0,548	0,869
5.	Авторитет	**0,294**		**0,369**	
		0,250	0,314	0,429	0,261
6.	Висока кваліфікація	**0,353**		**0,485**	
		0,313	0,371	0,286	0,565
7.	Міцне здоров’я	**0,353**		**0,462**	

		0,438	0,314	0,452	0,478
8.	Можливість мандрівок	**0,314**		**0,415**	
		0,125	0,400	0,405	0,435
9.	Гроші в банку	**0,235**		**0,138**	
		0,438	0,143	0,143	0,130
10.	Велика бібліотека	**0,020**		**0,154**	
		0,063	-	0,167	0,130
11.	Хороша робота	-		**0,031**	
		-	-	0,048	-
12.	Друзі	-		**0,062**	
		-	-	0,071	0,043
13.	Власний бізнес	**0,020**		**-**	
		-	0,029	-	-
14.	Впевненість у власних силах	-		**0,015**	
		-	-	-	0,043

Також, крім наведених у методиці “Футурологічне опитування”, респонденти додатково прогнозують наявність у себе до 40 років – *щастя* (0; 6,2), *хорошої роботи* (0; 3,1), *власного бізнесу* (2,0; 0).

Зокрема, школярі, загалом, більшою мірою прагнуть до 40 років мати – *власний будинок (квартиру)* (90,2), *дітей (1 дитину)* (78,4), *сім’ї* (68,6). На другій позиції за вираженістю розташовані прогнози школярів наявності – *автомобіля* (47,1), *високої кваліфікації* (35,3), *міцного здоров’я* (35,3), *можливості мандрівок* (31,4), *авторитету* (29,4). Мінімально у школярів виражені прогнозування наявності – *грошей у банку* (23,5), *великої бібліотеки* (2,0).

Студенти більшою мірою прагнуть до 40 років мати – *власний будинок (квартиру)* (87,7), *сім’ю* (84,6), *дітей (1 дитину)* (66,2), *автомобіль* (55,4). Другу позицію за вираженістю займають прагнення студентів мати – *міцне здоров’я* (46,2), *можливість мандрівок* (41,5), *високу кваліфікацію* (38,5), *авторитет* (36,9). Мінімально виражені бажання до 40 років мати – *велику бібліотеку* (15,4), *гроші у банку* (13,8).

Школярі чоловічої статі найбільшою мірою прагнуть у 40 років мати – *власний будинок (квартиру)* (87,5), *дітей (1 дитину)* (68,8), *автомобіль* (56,3), *сім’ю* (50,0). Дещо слабше вони прагнуть мати – *міцне здоров’я* (43,8), *гроші у банку* (43,8), *високу кваліфікацію* (31,3), *авторитет* (25,0).

Мінімальну вираженість виявляють бажання досягнути – *можливості мандрівок* (12,5) і мати *велику бібліотеку* (6,3).

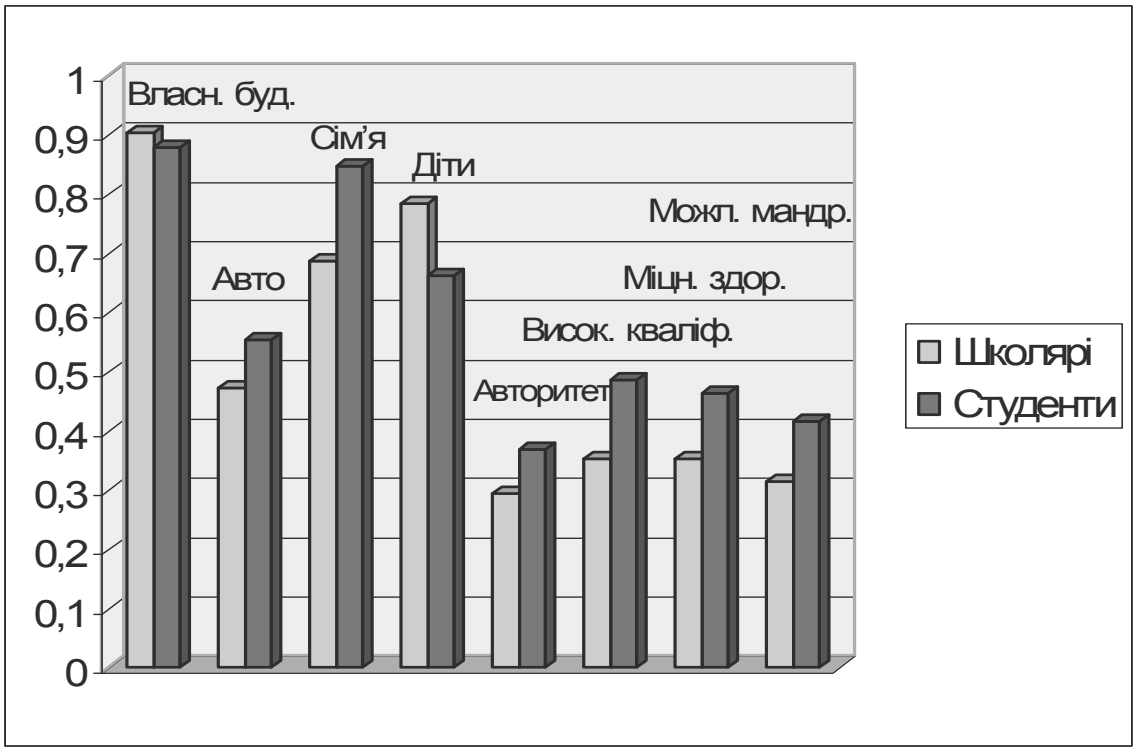

Рис. 3.2.1. Розподіл прогнозованих респондентами матеріальних і соціальних досягнень до 40 років життя.

У свою чергу школярки більшою мірою прагнуть до 40 років мати – *власний будинок (квартиру)* (91,4), *дітей* (82,9), *сім'ю* (77,1). Значно менше виражені у них прагнення мати – *автомобіль* (42,9), *можливість мандрівок* (40,0), *високу кваліфікацію* (37,1), *авторитет* (31,4), *міцне здоров'я* (31,4). Мінімально виражене прагнення мати *гроші у банку* (14,3).

Студенти чоловічої статі більшою мірою прагнуть до 40 років життя мати – *сім'ю* (88,1), *власний будинок (квартиру)* (88,1). Другу позицію за вираженістю займають прогнозування студентів чоловічої статі наявності у себе до 40 років – *автомобіля* (59,5), *дітей (1 дитини)* (54,8), *міцного здоров'я* (45,2), *авторитету* (42,9), *можливості мандрівок* (40,5). Найменше виражені прагнення – досягти *високої кваліфікації* (28,6), мати – *велику бібліотеку* (16,7), *гроші в банку* (14,3). Разом з тим, крім наведених у методиці студенти чоловічої статі додатково прогнозують у себе до 40 років – *наявність друзів* (7,1), *хорошої роботи* (4,8).

У свою чергу студентки більшою мірою прагнуть до 40 років мати – *дітей (1 дитину)* (86,9), *власний будинок (квартиру)* (86,9), *сім'ю* (78,3). Другу позицію за вираженістю займають прагнення студенток мати – *високу кваліфікацію* (56,5), *міцне здоров'я* (47,8), *автомобіль* (47,8), *можливість*

мандрівок (43,5). Найменше виражені бажання мати – *авторитет* (26,1), *гроші в банку* (13,0), *велику бібліотеку* (13,0). Крім наведених у методиці студентки виявляють прагнення мати – *друзів* (4,3), *впевненість у власних силах* (4,3).

Що стосується динаміки вираженості вказаних прогнозів респондентів стосовно власних матеріальних і соціальних досягнень до 40 років життя – отримані такі результати.

Загалом, студенти в порівнянні з школярами в більшій мірі прагнуть до 40 років мати – *сім'ю* (84,6 і 68,6), *автомобіль* (55,4 і 47,1), *міцне здоров'я* (46,2 і 35,3), *авторитет* (36,9 і 29,4), *високу кваліфікацію* (48,5 і 35,3), *можливість мандрівок* (41,5 і 31,4), *велику бібліотеку* (15,4 і 2,0). Разом з тим, виявлена тенденція щодо зменшення вираженості прагнень студентів в порівнянні із школярами мати – *дітей (1 дитину)* (66,2 і 78,4), *гроші в банку* (13,8 і 23,5). Відносно стійким за вираженістю залишається прагнення школярів і студентів мати – *власний будинок (квартиру)* (90,2 і 87,7).

Отже, з одного боку, можна припустити перевагу серед студентів внутрішньо-духовної особистісної спрямованості, тобто перевагу у них цінностей, пов'язаних із задоволенням високих егоцентрично-духовних потреб в самореалізації, самоствердженні, духовній досконалості, самодостатності (*авторитет, висока кваліфікація, можливість мандрівок, велика бібліотека).* Це свідчить про формування у них задатків соціальної зрілості, розкутості, сміливості, що детермінується, вірогідно загальним цілісним баченням власного життя, реалістичним осмисленням власних прагнень, бажань, устремлінь. Одними із основних соціальних чинників, що зумовлюють вищезазначене є, на наш погляд, перші значущі соціальні досягнення юнаків – успішне закінчення школи, вступ до ВНЗ, зміна соціального статусу, самостійне життя.

У студентів чоловічої статі в порівнянні із школярами чоловічої статі збільшується вираженість прагнень до 40 років мати – *сім'ю* (88,1 і 50,0), *авторитет* (42,9 і 25,0), *можливість мандрівок* (40,5 і 12,5), *велику бібліотеку* (16,7 і 6,3), *автомобіль* (59,5 і 56,3), що, на нашу думку, відображає "зрілу", реалістичну позицію щодо власних перспектив. Разом з тим, у студентів чоловічої статі в порівнянні з школярами чоловічої статі зменшується вираженість прагнень до 40 років життя мати – *дітей* (54,8 і 68,8), *гроші в банку* (14,3 і 43,8). Даний емпіричний факт свідчить про зростання у студентів-чоловіків тенденції щодо професійного, фахового (і особистісного) самовизначення, яке концентрується швидше на

соціальному, професіональному самоствердженні, ніж на егоцентричній користі.

Відносно незмінними за вираженістю залишаються бажання мати – *власний будинок (квартиру)* (88,1 і 87,5), *високу кваліфікацію* (28,6 і 31,3), *міцне здоров'я* (45,2 і 43,8).

У свою чергу у студенток у порівнянні зі школярками за результатами дослідження зростає вираженість прагнень до 40 років мати – *високу кваліфікацію* (56,5 і 37,1), *міцне здоров'я* (47,8 і 31,4), *дітей (1 дитину)* (86,9 і 82,9), *автомобіль* (47,8 і 42,9), *велику бібліотеку* (13,0 і 0), *можливість мандрівок* (43,5 і 40,0). Дане виявлення відображає, ймовірно, зростання у студенток, на відміну від студентів-юнаків, тенденції щодо реалістично-практичного, егоцентрично-гедоністичного самовизначення. Це підтверджує й той факт, що у студенток у порівнянні зі школярками дещо зменшується вираженість прагнення до 40 років мати *авторитет* (26,1 і 31,4). Разом з тим, сталою залишається вираженість бажань мати – *сім'ю* (78,3 і 77,1), *гроші в банку* (13,0 і 14,3), *власний будинок (квартиру)* (86,9 і 91,4).

У гендерному відношенні цікавими є виявлення – коли у школярок прогнозування наявності сім'ї за інтенсивністю переважає юнаків (77,1 і 50,0), то у студентів навпаки – юнаки частіше прогнозують сім'ю у 40 років неж студентки (88,1 і 78,3). Даний факт, а саме прогнозування студентами наявності у себе сім'ї свідчить, у першу чергу, про зростання у них прагнення щодо особистісного самовизначення, самореалізації у всіх сферах життя. Виявлена спонука до сім'ї, з іншого боку, – це вияв об'єктивності, "тверезості", реалістичності.

Також, викликає зацікавленість, що у школярів дівчата у більшій мірі прогнозують у себе в 40 років наявність авторитету (31,4 і 25,0), а у студентів – юнаки (42,9 і 26,1). У даному випадку ми, імовірно, знову спостерігаєм дві різних моделі перцепції життєвого шляху: невротично-компенсаторну, ілюзорну (школярки) і реалістичну, об'єктивну, гармонійну (студенти-юнаки).

Щодо розподілу прогнозів студентів і школярів стосовно виду їх діяльності після закінчення навчального закладу виявлені такі дані (див. табл.3.2.2; рис. 3.2.2).

Таблиця 3.2.2.

Розподіл прогнозованих видів діяльності після закінчення

навчального закладу (%)

Типи діяльності		Школярі		Студенти	
		Загальні показники		Загальні показники	
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1.	Працювати	**0,569**		**0,846**	
		0,625	0,543	0,786	0,957
2.	Отримати вчений ступінь	**0,431**		**0,154**	
		0,313	0,486	0,214	0,063
3.	Займатися самоосвітою	**0,02**		**0,138**	
		0,063	–	0,167	0,125

У респондентів, загалом, переважають бажання *працювати* (56,9; 84,6). Другу позицію за вираженістю займає прагнення *отримати вчений ступінь* (43,1; 15,4). Третю позицію визначає прагнення *займатися самоосвітою* (2,0; 13,8).

Зокрема, у школярів, стосовно роду майбутньої діяльності, загалом, також переважає прагнення *працювати* (56,9). Другу позицію за вираженістю займає прагнення школярів *отримати вчений ступінь* (43,1). Мінімально виражене прагнення – *займатися самоосвітою* (2,0).

У студентів ієрархія щодо вираженості прагнень стосовно майбутнього роду діяльності також має таку послідовність – *працювати* (84,6), *отримати вчений ступінь* (15,4), *займатися самоосвітою* (13,8).

У школярів чоловічої й жіночої статей домінує прагнення *працювати* (62,5 і 54,3). Другу позицію за вираженістю займає прагнення *отримати вчений ступінь* (31,3 і 48,6). Мінімально виражене прагнення *займатися самоосвітою* (6,3 і 0).

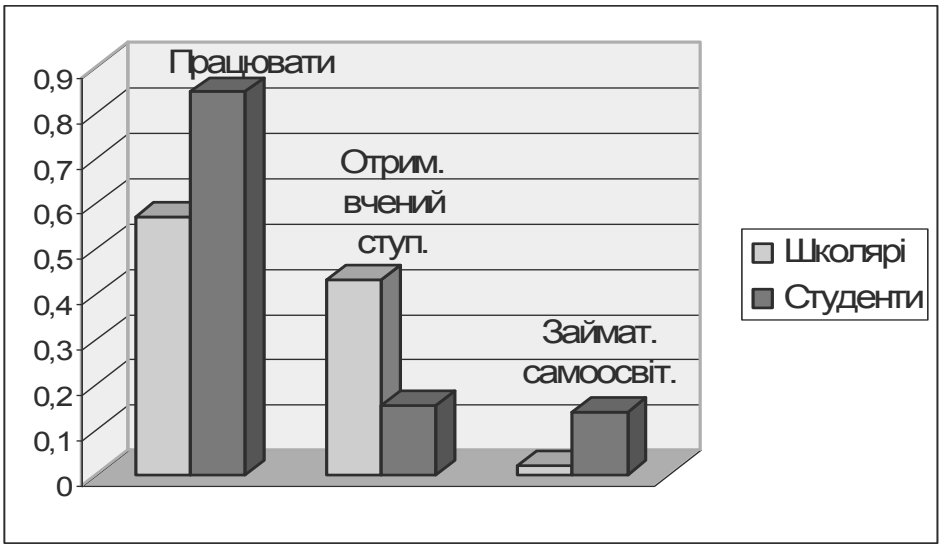

Рис. 3.2.2. Розподіл прогнозів респондентів стосовно виду їх діяльності після закінчення навчального закладу.

У студентів чоловічої й жіночої статей також переважає бажання *працювати* (78,6 і 95,7). Однак, на другій позиції за вираженістю розташовані прагнення: студентів – *отримати вчений ступінь* (21,4); студенток – *займатися самоосвітою* (12,5). Найслабше в даному контексті виражені прагнення студентів – *займатися самоосвітою* (16,7) і студенток – *отримати вчений ступінь* (6,3).

Щодо динаміки вираженості прогнозів студентів і школярів стосовно роду їх діяльності після закінчення навчального закладу виявлені такі дані.

Загалом, у студентів у порівнянні зі школярами переважають прагнення після закінчення навчання *працювати* (84,6 і 56,9) і *займатися самоосвітою* (13,8 і 2,0), що, на наш погляд, в контексті теми й гіпотези дослідження свідчить про розвиток у студентів з одного боку соціально зумовлених особистісних якостей (комунікабельність, активність, дієвість, інтернальність), як складових почуття реальності у сприйманні власного життя, а також, з іншого боку, самостійності, цілеспрямованості, прагнення щодо самореалізації, самовизнання, у розрізі зростання у них впевненості у власних силах [357, с. 22]. Зазначений зв'язок детермінує, ймовірно, тенденцію щодо зменшення вираженості у студентів прагнення *отримати вчений ступінь* (15,4 і 43,1) і, разом з тим, свідчить про формування у них реалістичності й адекватності самооцінки.

Зокрема, у студентів чоловічої статі в порівнянні з школярами чоловічої статі зростає вираженість прагнення *працювати* (78,6 і 62,5), *займатися самоосвітою* (16,7 і 6,3). Тенденція до зменшення виявлена по відношенню прагнення студентів чоловічої статі *отримати вчений ступінь* (21,4 і 31,3).

У студенток в порівнянні із школярками також значно переважає прагнення після закінчення навчального закладу *працювати* (95,7 і 54,3) і, менше, *займатися самоосвітою* (12,5 і 0). Разом із тим, у студенток значно послаблюється прагнення *отримати вчений ступінь* (6,3 і 48,6).

У свою чергу, гендерний зріз відображає, як на наш погляд, існування двох різних механізмів формування власних життєвих прогнозів. Зокрема, ми бачимо, що у школярів дівчата менш інтенсивно ніж юнаки прогнозують працю як вид майбутньої діяльності (54,3 і 95,7) і більш інтенсивно прогнозують (передбачують) займання наукою (48,6 і 31,3) (ілюзорність, неадекватність саоооцінки). У студентів навпаки – дівчата більшою мірою прогнозують працю (95,7 і 78,6) і меншою мірою будування кар'єри науковця (6,3 і 21,4) (реалістичність).

Що ж стосується розподілу життєвих планів школярів і студентів стосовно майбутнього місцепроживання, то у них, загалом, переважають

плани *залишитися вдома* (56,9; 53,8), а також, відносно, плани *виїхати за кордон* (31,4; 23,1) (див. табл. 3.2.3; рис. 3.2.3). Другу позицію за вираженістю займають плани в перспективі *виїхати в інші міста* (13,7; 18,5). Мінімально виражені плани респондентів *виїхати в іншу область* (0; 6,2).

Таблиця 3.2.3.

Розподіл прогнозованих місць постійного проживання (%)

Місце постійного проживання		Школярі		Студенти	
		Загальні показники		Загальні показники	
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1.	Залишення вдома	**0,569**		**0,538**	
		0,563	0,571	0,548	0,522
2.	Інші міста	**0,137**		**0,185**	
		0,125	0,313	0,143	0,261
3.	Інша область	–		**0,062**	
		–	–	0,048	0,087
4.	Виїзд за кордон	**0,314**		**0,231**	
		0,375	0,286	0,286	0,13

Зокрема, у школярів чоловічої статі переважають плани *залишитися вдома* (56,3). Далі, за вираженістю розташовані плани *виїхати за кордон* (37,5). Третю позицію займають плани *виїхати в інші міста* (12,5). Тенденція прагнути *виїзду в іншу область* в даному випадку відсутня.

У школярок, також, домінують плани в перспективі *залишитися вдома* (57,1). Менше виражені плани *виїхати в інші міста* (31,3). Мінімально у школярок виражені плани *виїхати за кордон* (28,6). Тенденція прагнути *виїзду в іншу область* в даному випадку також відсутня.

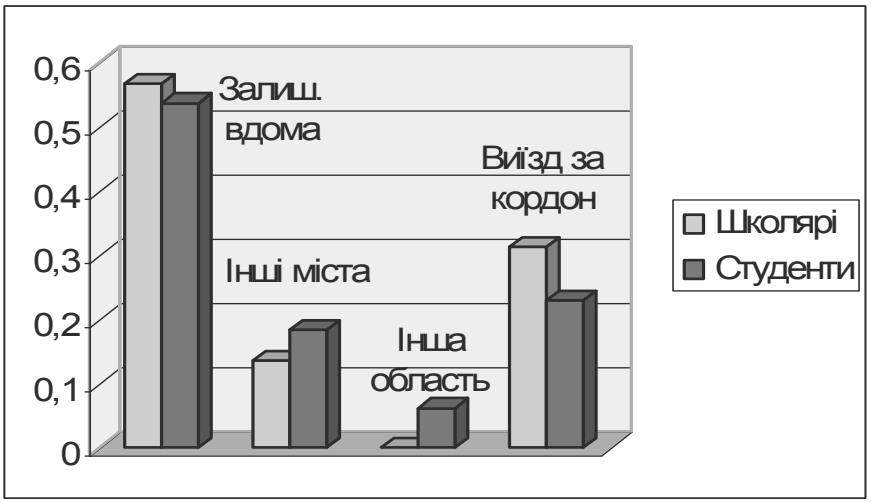

Рис. 3.2.3. Розподіл планів респондентів стосовно майбутнього місцепроживання

Студенти чоловічої статі в більшій мірі планують у перспективі *залишитися вдома* (54,8) і значно менше *виїхати за кордон* (28,6). Мінімально виражені плани *виїхати в інші міста* (14,3) та в *іншу область* (4,8).

У свою чергу, у студенток життєві плани щодо майбутнього місцеперебування рангуються за вираженістю у такій послідовності. Максимально виражені плани *залишитися вдома* (52,2). Другу позицію за вираженістю займають плани *виїхати в інші міста* (26,1). Найслабше виражена тенденція планувати *виїзд за кордон* (13,0) і в *іншу область* (8,7).

Щодо динаміки вираженості життєвих планів стосовно майбутнього місцезнаходження при порівнянні школярів і студентів отримані такі результати.

Зокрема, у студентів у порівнянні з школярами виявлена тенденція щодо збільшення вираженості планів стосовно *виїзду в інші міста* (18,5 і 13,7) і в *іншу область* (6,2 і 0,0). Крім того, вказані особистісні характеристики, а також розвиток у студентів почуття реальності при сприйманні життя зумовлюють у них тенденцію щодо зменшення планів *залишитися вдома* (53,8 і 56,9) і *виїхати за кордон* (23,1 і 31,4), що, на нашу думку, в контексті цілісного, симультанного осмислення власного життєвого шляху зумовлюється формуванням і розвитком таких особистісних характеристик як цілеспрямованість, соціальна гнучкість, самостійність [357 с. 30].

У студентів чоловічої статі в порівнянні з школярами чоловічої статі збільшується вираженість плану *виїхати в іншу область* (4,8 і 0). Крім того, зменшується вираженість планів *виїхати за кордон* (28,6 і 37,5) і *залишитися вдома* (54,8 і 56,3). Відносно стабільною залишається вираженість планів *виїхати в інші міста* (12,5 і 14,3).

У студенток у порівнянні зі школярками домінують за вираженістю плани *виїхати в іншу область* (8,7 і 0). Також зменшується вираженість планів *залишитися вдома* (52,2 і 57,1), *виїхати в інші міста* (26,1 і 31,3), *виїхати за кордон* (13,0 і 28,6).

Цей емпіричний факт свідчить, за нашим припущенням, про формування й розвиток у студентів почуття реальності, адекватності, об’єктивності, зокрема, стосовно власних тактичних і стратегічних життєвих перспектив. Це відображається в адекватному, реальному, дійсніному осмисленні студентами власних обставин, можливостей (*виїду в іншу область, виїду в*

інші міста). Разом з тим, у школярів переважає більш ілюзорне, необ'єктивне прогнозування майбутнього, що зумовлюється більшою мірою не реальним досвідом, а фантазіями, інфантильно-романтичними мріями, сподіваннями (*виїду за кордон*).

Крім того, ми проаналізували міркування школярів і студентів щодо відсоткового вираження залежності здійснення життєвих планів від самої людини (див. табл. 3.2.4; рис. 3.2.4).

Таблиця 3.2.4

Розподіл міри залежності здійснення життєвих планів від людини (%)

Міра залежності		Школярі		Студенти	
		Загальні показники		Загальні показники	
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1.	90 – 99 %	**0,392**		**0,492**	
		0,375	0,40	0,50	0,478
2.	80 – 89 %	**0,275**		**0,231**	
		0,25	0,286	0,262	0,174
3.	70 – 79 %	**0,157**		**0,108**	
		0,188	0,143	0,143	0,043
4.	60 – 69 %	**0,059**		**0,046**	
		0,125	0,029	0,024	0,087
5.	50 – 59 %	**0,098**		**0,123**	
		0,063	0,114	0,071	0,217
6.	40 – 49 %	–		–	
		–	–	–	–
7.	30 – 39 %	–		–	
		–	–	–	–
8.	20 – 29 %	–		–	
		–	–	–	–
9.	10 – 19 %	–		–	
		–	–	–	–
10.	0 – 9 %	**0,02**		–	
		–	0,029	–	–

Загалом, більшою мірою респонденти вважають, що здійснення планів залежить від людини на 90-99% (39,2; 49,2), 80-89% (27,5; 23,1). Другу позицію за вираженістю займає міркування респондентів, що здійснення

життєвих планів залежить від людини на 70-79% (15,7; 10,8), 50-59% (9,8; 12,3). Мінімально виражене судження, що здійснення життєвих планів залежить від людини на 60-69% (5,9; 4,6) і 0-9% (2,0; 0).

Зокрема, школярі більшою мірою вважають, що здійснення життєвих планів залежить від людини на 90-99% (39,2), 80-89% (27,5). На другій позиції за вираженістю розташоване міркування школярів, що здійснення планів залежить від людини на 70-79% (15,7). Мінімально виражене судження, що здійснення життєвих планів залежить від людини на 50-59% (9,8), 60-69% (5,9), 0-9% (2,0).

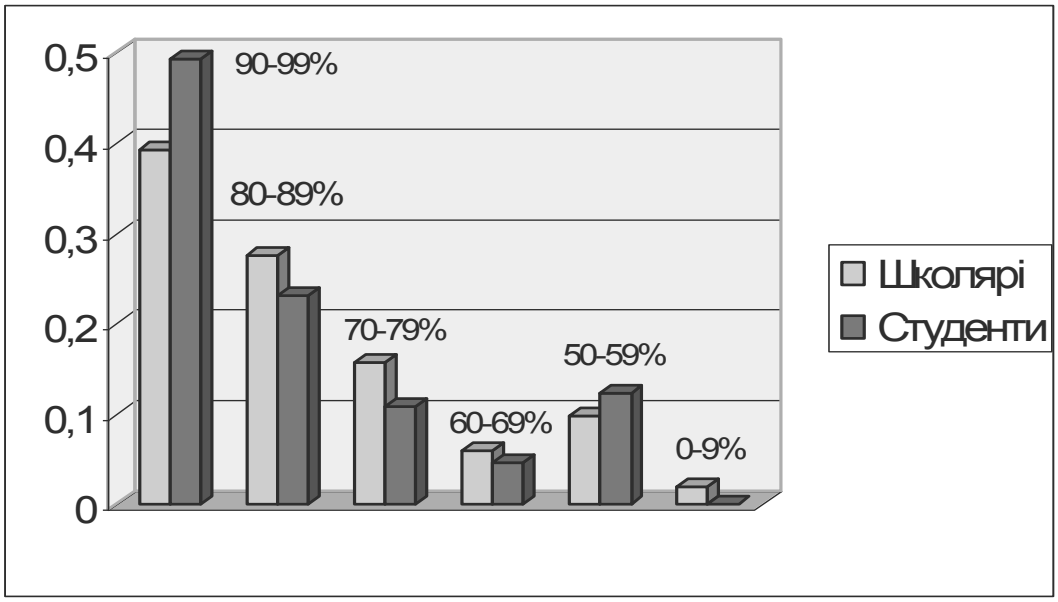

Рис. 3.2.4. Локус відповідальності людини за власне життєздійснення (інтернальність-екстернальність).

У студентів, загалом, також найвираженішими є міркування, що здійснення життєвих планів залежить від людини на 90-99% (49,2) і 80-89% (23,1). Друге місце за вираженістю займає думка, що здійснення планів залежить від людини на 50-59% (12,3). Мінімально вираженими у студентів є міркування, що здійснення життєвих планів залежить від людини на 70-79% (10,8), 60-69% (4,6).

Школярі чоловічої статі в більшій мірі вважають, що здійснення життєвих планів залежить від людини на 90-99% (37,5), 80-89% (25,0), 70-79% (18,8). В меншій мірі виражені судження, що здійснення планів залежить від людини на 60-69% (12,5) і 50-59% (6,3).

У свою чергу, школярки в більшій мірі вважають, що здійснення життєвих планів залежить від людини на 90-99% (40,0), 80-89% (28,6). На другій позиції за вираженістю розташовані міркування школярок, що здійснення

життєвих планів залежить від людини на 70-79% (14,3), 50-59% (11,4). Мінімально виражені судження, що здійснення планів залежить від людини на 60-69% (2,9), 0-9% (2,9).

Разом з тим, студенти чоловічої статі в більшій мірі вважають, що здійснення життєвих планів залежить від людини на 90-99% (50,0). На другому місці за вираженістю розташовані судження студентів чоловічої статі, що здійснення планів залежить від людини на 80-89% (26,2), 70-79% (14,3). Мінімально виражені міркування, що здійснення життєвих планів залежить від людини на 50-59% (7,1), 60-69% (2,4).

Студентки, у свою чергу, в більшій мірі вважають, що здійснення життєвих планів залежить від людини на 90-99% (47,8), 50-59% (21,7). На другій позиції за вираженістю знаходяться судження студенток, що здійснення планів залежить від людини на 80-89% (17,4), 60-69% (8,7), 70-79% (4,3).

Що стосується динаміки вираженості міркувань школярів і студентів з приводу міри залежності здійснення життєвих планів від самої людини отримані такі результати.

Загалом, студенти в порівнянні з школярами в більшій мірі вважають, що здійснення життєвих планів залежить від людини на 90-99% (49,2 і 39,2), 50-59% (12,3 і 9,8). Разом з тим, студенти в меншій мірі виражають міркування, що здійснення життєвих планів залежить від людини на 70-79% (10,8 і 15,7). Відносно стабільною залишається вираженість судження студентів і школярів, що здійснення життєвих планів залежить від людини на 60-69% (4,6 і 5,9), 80-89% (23,1 і 27,5).

Вказані результати, за нашим припущенням, у розрізі подійної концепції психологічного часу О.О.Кроніка і Є.І.Головахи, детермінується зміщенням центру особистісної структури у студентів при порівнянні з школярами в бік інтернальності, що у свою чергу зумовлює у них розвиток таких особистісних рис як відповідальність за власне життєздійснення, цілеспрямованість, соціально-психологічна врівноваженість, а також реалістичність при прогнозуванні життєвих подій, досягненні намічених життєвих цілей.

Студенти чоловічої статі в порівнянні з школярами чоловічої статі частіше висловлюють думку, що здійснення життєвих планів залежить від людини на 90-99% (50,0 і 37,5). Крім того, у студентів чоловічої статі менше виражені міркування, що здійснення життєвих планів залежить від людини на 60-69% (2,4 і 12,5), 70-79% (14,3 і 18,8). Стабільними за вираженістю

залишаються судження і школярами чоловічої статі, що здійснення життєвих планів залежить від самої людини на 80-89% (26,2 і 25,0), 50-59% (7,1 і 6,3).

Студентки у порівнянні з школярками більшою мірою висловлюють міркування, що здійснення життєвих планів залежить від самої людини на 50-59 (21,7 і 11,4), 90-99 (47,8 і 40,0), 60-69 (8,7 і 2,9). Разом з тим, у студенток в порівнянні з школярками менше виражені твердження, що здійснення життєвих планів залежить від людини на 80-89 (17,4 і 28,6), 70-79 (4,3 і 14,3).

Відповідно, середній відсотковий показник залежності здійснення життєвих планів від людини у студентів, загалом, у порівнянні з школярами збільшується від 79,20 до 81,69 (див. табл. 3.2.5; рис. 3.2.5). Це знову засвідчує зміщення способу життєвого відреагування у студентів за шкалою "інтернальність-екстернальність" у бік інтернальності, тобто відповідпальності за власне майбутнє, за власну долю, здатності впливати на їх характер і зміст.

Граничні відсоткові показники залежності здійснення життєвих планів від людини серед студентів чоловічої статі порівняно з школярами чоловічої статі становлять відповідно 79,31 і 83,43. Разом з тим у студенток в порівнянні з школярками показник залежності здійснення життєвих планів від людини дещо зменшується від 79,14 до 78,52.

Таблиця 3.2.5

Показники вираженості тверджень респондентів щодо залежності здійснення життєвих планів від людини (%)

Показники		Школярі		Студенти	
		Загальні показники		Загальні показники	
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1.	*Середній* показник залежності здійснення життєвих планів від людини	**79,20**		**81,69**	
		79,31	79,14	83,43	78,52
2.	*Мінімальний* показник залежності здійснення життєвих планів від людини	**5,0**		**50,0**	
		50,0	5,0	50,0	50,0
3.	*Максимальний* показник	**100,0**		**100,0**	

	залежності здійснення життєвих планів від людини	100,0	100,0	100,0	99,0

Загальний мінімальний відсотковий показник залежності здійснення життєвих планів від людини у студентів, загалом, в порівнянні з школярами збільшується від 5 до 50. Максимальний залишається незмінним – 100.

Зокрема, загальний мінімальний і максимальний відсотковий показники залежності здійснення життєвих планів від людини у студентів чоловічої статі в порівнянні з школярами чоловічої статі також не змінюються і становлять 50 і 100.

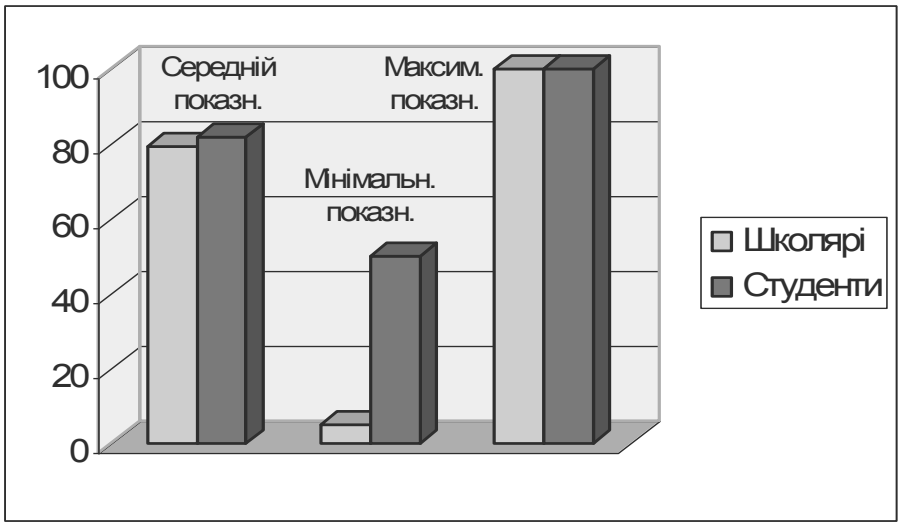

Рис. 3.2.5. Середні показники вираженості тверджень респондентів щодо залежності здійснення життєвих планів від людини.

Разом з тим, загальний мінімальний відсотковий показник залежності здійснення життєвих планів від людини у студенток в порівнянні з школярками зростає від 5 до 50. Максимальний відсотковий показник залишається майже незмінним – 100 і 99.

Що ж стосується власного вдосконалення на перспективу – результати дослідження свідчать про наступне (див. табл. 3.2.6; рис. 3.2.6).

Таблиця 3.2.6

Розподіл прагнень респондентів щодо власного вдосконалення (%)

Побажання щодо власн.	Школярі	Студенти
	Загальні показники	Загальні показники

вдосконалення **Бути ...**		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1.	Здоровішим	**0,471**		**0,60**	
		0,625	0,40	0,643	0,522
2.	Комунікабельнішим	**0,314**		**0,262**	
		0,063	0,429	0,262	0,261
3.	Розумнішим	**0,725**		**0,569**	
		0,875	0,657	0,595	0,522
4.	Багатшим	**0,588**		**0,477**	
		0,50	0,629	0,381	0,652
5.	Наполегливішим	**0,431**		**0,462**	
		0,438	0,429	0,476	0,435
6.	Сміливішим	**0,137**		**0,231**	
		0,188	0,114	0,143	0,391
7.	Добрішим	**0,078**		**0,108**	
		0,063	0,086	0,143	0,043
8.	Сильнішим	**0,157**		**0,138**	
		0,25	0,114	0,214	–

Загалом, в найбільшій мірі респонденти хотіли б стати *розумнішими* (72,5%; 56,9), *здоровішими* (47,1; 60), *багатшими* (58,8; 47,7). Дещо менше виражена тенденція стати *наполегливішими* (43,1; 46,2), *комунікабельнішими* (31,4; 26,2). Найслабше виражена тенденція стати *сильнішими* (15,7; 13,8), *сміливішими* (13,7; 23,1), *добрішими* (7,8; 10,8).

Зокрема, школярі в найбільшій мірі хотіли б стати *розумнішими* (72,5) і *багатшими* (58,8). На другій позиції за вираженістю знаходяться прагнення школярів стати *здоровішими* (47,1), *наполегливішими* (43,1) і *комунікабельнішими* (31,4). Найслабше виражена тенденція стати *сильнішими* (15,7), *сміливішими* (13,7) і *добрішими* (7,8).

У свою чергу, студенти найсильніше прагнуть стати *здоровішими* (64,3) і *розумнішими* (56,9). Дещо менше виражені бажання стати *багатшими* (47,7) і *наполегливішими* (46,2). Найслабше виражені тенденції стати *комунікабельнішими* (26,2), *сміливішими* (23,1), *сильнішими* (13,8) і *добрішими* (10,8).

У школярів чоловічої статі домінує прагнення стати *розумнішими* (87,5) і *здоровішими* (62,5). Менше виражені прагнення стати *багатшими* (50,0) і *наполегливішими* (43,8). Слабо виражені тенденції стати *сильнішими* (25,0), *сміливішими* (18,8), *комунікабельнішими* (6,3) і *добрішими* (6,3).

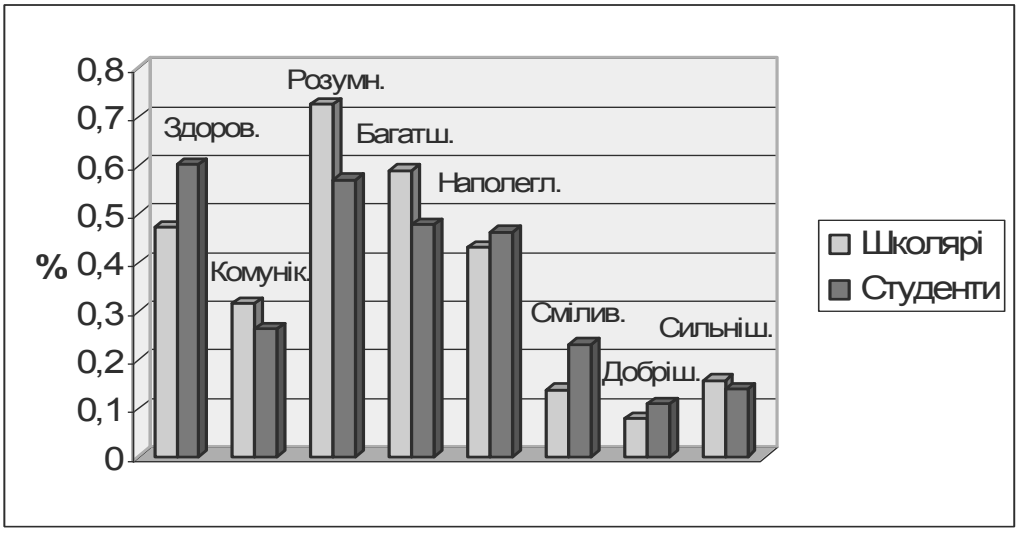

Рис. 3.2.6. Розподіл прагнень респондентів стосовно власного вдосконалення.

Школярі жіночої статі найсильніше хочуть стати *розумнішими* (65,7) і *багатшими* (62,9). На другій позиції за вираженістю розташовані прагнення школярок стати *комунікабельнішими* (42,9), *наполегливішими* (42,9) і *здоровішими* (40,0). Мінімально виражені тенденції стати *сміливішими* (11,4), *сильнішими* (11,4) і *добрішими* (8,6).

У студентів чоловічої статі переважають бажання стати *здоровішими* (64,3) і *розумнішими* (59,5). На другому місці за вираженістю знаходяться прагнення стати *наполегливішими* (47,6) і *багатшими* (38,1). Найслабше виявляються тенденції стати *комунікабельнішими* (26,2), *сильнішими* (21,4), *сміливішими* (14,3) і *добрішими* (14,3).

Серед студенток домінують прагнення стати *багатшими* (65,2), *розумнішими* (52,2) і *здоровішими* (52,2). Дещо слабше виражені бажання студенток стати *наполегливішими* (43,5), *сміливішими* (39,1) і *комунікабельнішими* (26,1). Найслабше виявлена тенденція стати *добрішими* (4,3).

Що ж стосується динаміки прагнень власного вдосконалення при порівнянні відповідей школярів і студентів – виявлено наступне.

У студентів у порівнянні з школярами, загалом, збільшується вираженість прагнень стати *здоровішими* (60,0 і 47,1) й *сміливішими* (23,1 і 13,7). Разом з тим у порівнянні зі школярами у студентів послаблюються тенденції стати *комунікабельнішими* (26,2 і 31,4), *розумнішими* (56,9 і 72,5) і *багатшими* (47,7 і 58,8). Відносно стабільними щодо вираженості залишаються прагнення школярів і студентів стати *наполегливішими* (43,1 і 46,2), *сильнішими* (15,7 і 13,8), *добрішими* (7,8 і 10,8).

У студентів чоловічої статі в порівнянні з школярами чоловічої статі посилюється вираженість прагнень стати *комунікабельнішими* (26,2 і 6,3), *добрішими* (14,3 і 4,3) і, частково, *наполегливішими* (47,6 і 43,8). Разом з тим, у студентів чоловічої статі в порівнянні з школярами чоловічої статі зменшена вираженість прагнень стати *розумнішими* (59,5 і 87,5), *багатшими* (38,1 і 50,0), *сміливішими* (14,3 і 18,8) і, частково, *сильнішими* (21,4 і 25,0). Відносно стабільними, щодо вираженості, залишаються прагнення школярів і студентів чоловічої статі бути *здоровішими* (62,5 і 64,5).

Серед студентів жіночої статі в порівнянні з школярами жіночої статі зростає вираженість прагнення бути *здоровішими* (52,2 і 40,0), *сміливішими* (39,1 і 11,4). Разом з тим, послаблюються тенденції бути *комунікабельнішими* (26,1 і 42,9), *розумнішими* (52,2 і 65,7), *сильнішими* (0,0 і 11,4), *добрішими* (4,3 і 8,6). Відносно сталою є вираженість тенденцій бути *багатшими* (62,9 і 65,2), *наполегливішими* (42,9 і 43,5).

За нашим міркуванням, ці аспекти дали змогу дослідити напрями самовдосконалення, цінності та критерії школярів. Зокрема, враховуючи вищезазначені виявлення, у школярів переважають напрями самовдосконалення, що, за нашим припущенням, мають дещо невротично-компенсаторний характер – підвищення інтелектуального рівня (*розум*), рівня матеріальної забезпеченості (*багатство*), соціального домінування (*сила*). Цей факт наштовхує на міркування про домінування у школярів таких базових цінностей як – схвалення, визнання, слава, впевненість, самоздійснення.

У свою чергу, у студентів переважають більш реалістично-адекватні способи самовдосконалення, які пов’язані з вдосконаленням і фізичним (*здоров’я*), і соціальним (*наполегливість, сміливість,*). Тобто, у студентів превалюють базові цінності – гармонія, досконалість, врівноваженість, активність, цілеспрямованість, досягнення, успішність.

Також, викликають зацікавленість окремі гендерні співставлення. Зокрема, за результатами дослідження школярки значно переважають хлопців за вираженістю бажання бути комунікабельнішими (42,9 і 6,3). Однак, у студенток це прагнення врівноважується за вираженістю з прагненням юнаків (26,1 і 26,2). За нашою думкою, це пряме свідчення набуття студентами соціально ефективних якостей (зокрема, комунікабельності). І, разом з тим, це переконує що проявлення школярів у великій мірі мають компенсаторно-необ’єктивний характер (зокрема, прагнення школярок комунікабельності). З цими припущеннями узгоджуються вияви переважання у школярів бажання бути розумнішими

(87,5 і 65,7), які у студентській соціальній ситуації гендерно вирівнюються (59,5 і 52,2).

Крім того, ми дослідили розподіл побажань школярів і студентів стосовно оточуючих людей (див. табл. 3.2.7; рис. 3.2.7).

Загалом, в більшій мірі респонденти висловлюють побажання, щоб інші люди були *добрішими* (76,5; 78,5), *здоровішими* (51,0; 75,4), *розумнішими* (58,8; 55,4). Дещо менше респондентами висловлюються побажання, щоб люди були *багатшими* (39,2; 30,8), *комунікабельнішими* (25,5; 18,5), *наполегливішими* (11,8; 15,4). Найслабше виражені побажання, щоб інші люди були *сміливішими* (13,7;6,2) і *сильнішими* (2,0; 1,5).

Таблиця 3.2.7

Розподіл побажань респондентів стосовно оточуючих людей (%)

Побажання стосовно вдосконалення інших людей **Бути ...**		Школярі		Студенти	
		Загальні показники		Загальні показники	
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1.	Здоровішими	**0,510**		**0,754**	
		0,543	0,438	0,826	0,714
2.	Комунікабельнішими	**0,255**		**0,185**	
		0,314	0,125	0,217	0,167
3.	Розумнішими	**0,588**		**0,554**	
		0,468	0,813	0,348	0,667
4.	Багатшими	**0,392**		**0,308**	
		0,314	0,563	0,434	0,238
5.	Наполегливішими	**0,118**		**0,154**	
		0,114	0,125	0,087	0,190
6.	Сміливішими	**0,137**		**0,062**	
		0,114	0,188	-	0,095
7.	Добрішими	**0,765**		**0,785**	
		0,829	0,625	0,913	0,714
8.	Сильнішими	**0,020**		**0,015**	
		0,029	-	-	0,024

Зокрема, школярі в найбільшій мірі висловлюють побажання, щоб люди були *добрішими* (76,5), *розумнішими* (58,8), *здоровішими* (51,0). Менше у

школярів виражені побажання, щоб люди були *багатшими* (39,2) і *комунікабельнішими* (25,5). Мінімально висловлюються побажання, щоб оточуючі були *сміливішими* (13,7), *наполегливішими* (11,8), *сильнішими* (2,0).

У студентів, загалом, домінує побажання, щоб інші люди були *добрішими* (78,5), *здоровішими* (75,4) і *розумнішими* (55,4). На другій позиції за вираженістю розташовані побажання студентів, щоб люди були *багатшими* (30,8), *комунікабельнішими* (18,5), *наполегливішими* (15,4). Найменше виражені побажання, щоб навколишні були *сміливішими* (6,2) і *сильнішими* (1,5).

У школярів чоловічої статі переважають побажання, щоб люди були *розумнішими* (81,3), *добрішими* (62,5), *багатшими* (56,3), *здоровішими* (43,8). На другому місці за вираженістю перебувають прагнення школярів чоловічої статі, щоб оточення стало *сміливішим* (18,8), *комунікабельнішим* (12,5), *наполегливішим* (12,5).

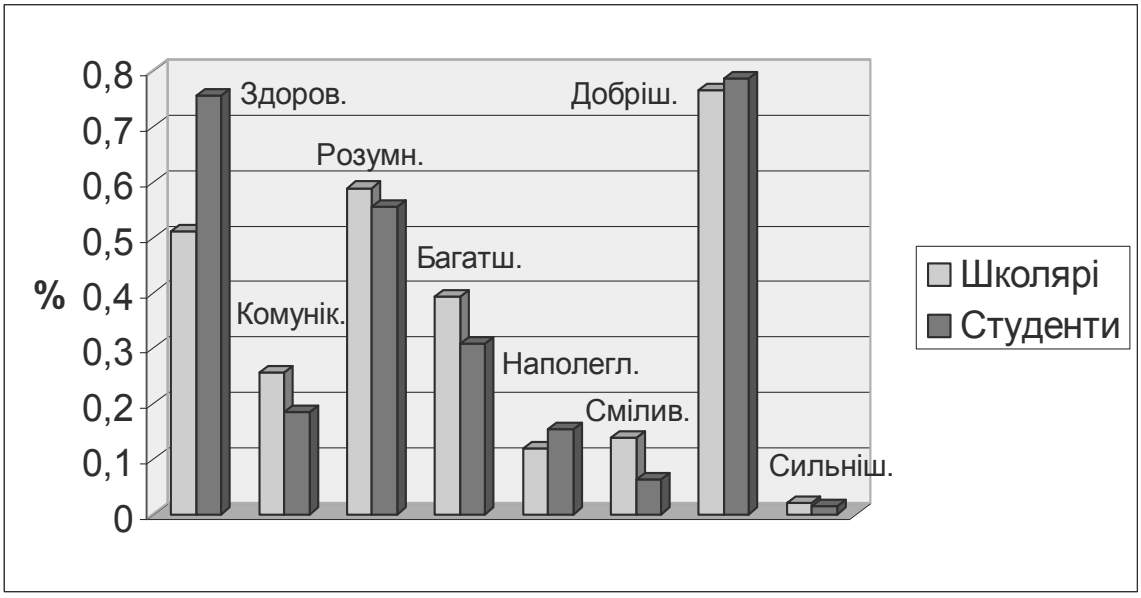

Рис. 3.2.7. Розподіл побажань респондентів стосовно оточуючих людей.

Школярі жіночої статі прагнуть, в першу чергу, щоб люди були *добрішими* (82,9), *здоровішими* (54,3), *розумнішими* (48,6). Дещо менше виражені прагнення школярок, щоб люди були *комунікабельнішими* (31,4), *багатшими* (31,4). Мінімально виражені побажання, щоб люди були *наполегливішими* (11,4), *сміливішими* (11,4), *сильнішими* (2,9).

У студентів чоловічої статі домінують за вираженістю побажання, щоб люди були *здоровішими* (71,4), *добрішими* (71,4), *розумнішими* (66,7). Значно менше виражені побажання, щоб оточуючі були *багатшими* (23,8),

наполегливішими (19,0), *комунікабельнішими* (16,7). Мінімально виражені побажання, щоб всі люди були *сміливішими* (9,5) і *сильнішими* (2,4).

У свою чергу студентки більшою мірою висловлюють побажання, щоб люди навколо були добрішими (91,3), *здоровішими* (82,6). На другій позиції за вираженістю розташовані побажання, щоб люди були *багатшими* (43,4), *розумнішими* (34,8), *комунікабельнішими* (21,7). Мінімально представлене побажання студентів жіночої статі, щоб люди стали *наполегливішими* (8,7). Не знайшло вираження у студенток побажання стосовно *сміливості* (0,0) та *сили* (0,0) оточуючих людей.

Щодо динаміки прагнень стосовно інших людей при порівнянні відповідей школярів і студентів – виявлено наступне.

Загалом, у студентів в порівнянні з школярами переважають побажання, щоб інші люди були *здоровішими* (75,4 і 51,0), *наполегливішими* (15,4 і 11,8). Разом з тим, спостерігається тенденція щодо незначного зменшення вираженості таких прагнень у студентів в порівнянні з школярами – щоб люди були *багатшими* (39,2 і 30,8), *комунікабельнішими* (18,5 і 25,5), *сміливішими* (6,2 і 13,7). Крім того, в данній ситуації виявляється відносна стабільність при висловлюванні побажань – щоб оточення було *розумнішим* (55,4 і 58,8), *добрішим* (78,5 і 76,5), *сильнішим* (1,5 і 2,0).

Аналізуючи ці виявлення можна припустити, що певні побажання соціальному оточенню у школярів (*комунікабельність, розум*) зумовлюються в першу чергу відсутністю стійких, грунтовних комунікативних навичок, однозначним, негнучким, необ'єктивним, максималістсько-конфліктим сприйманням об'єктів комунікації. Разом з тим, деякі побажання оточенню (*багатство, сміливість*) мають, вірогідно, проективний характер і відображають позасвідомі бажання, прагнення школярів впевненості, соціальної врівноваженості, комфорту.

Побажання соціальному оточенню, що переважають у студентів (*здоров'я, наполегливості)* базуються на об'єктивно-реалістичному сприйманні власного життя, себе на життєвому шляху, що формується на основі реального життєвого досвіду: успіхів, досягнень, а також помилок і невдач. Це є передумовою формування цілісного, інтегрованого, адекватного образу власного життя, впевненості у власних силах, психологічної перцептивної і реактивної гнучкості, соціальної успішності й ефективності.

Зокрема, у студентів чоловічої статі в порівнянні з школярами чоловічої статі переважають побажання – щоб люди були *здоровішими* (71,4 і 43,8), *наполегливішими* (19,0 і 12,5), *комунікабельнішими* (16,7 і 12,5). Навпаки, зменшується вираженість побажань – щоб оточуючі були *розумнішими* (66,7 і 81,3), *багатшими* (23,8 і 56,3), *сміливішими* (9,5 і 18,8).

Відносно стабільною залишається вираженість прагнення – щоб люди були *добрішими* (71,4 і 62,5), *сильнішими* (2,4 і 0,0).

У студенток у порівнянні з школярками переважають побажання – щоб люди були *здоровішими* (82,6 і 54,3), *багатшими* (43,4 і 31,4). Разом з тим, у вказаному порівнянні послаблюється вираженість побажань – щоб люди були *комунікабельнішими* (21,7 і 31,4), *розумнішими* (34,8 і 48,6), *сміливішими* (0,0 і 11,4). Виявляється відносна стабільність вираженості прагнень – щоб люди були *добрішими* (91,3 і 82,9), *наполегливішими* (8,7 і 11,4), *сильнішими* (0,0 і 2,9).

Крім того, ми проаналізували відсотковий розподіл виборів осіб, з якими респонденти обговорюють власні життєві плани. В результаті отримані такі дані (див. табл. 3.2.8; рис. 3.2.8).

Таблиця 3.2.8.

Розподіл між респондентами виборів осіб, з якими обговорюються життєві плани (%)

Особи		Школярі		Студенти	
		Загальні показники		Загальні показники	
		чол.	жін.	чол.	жін.
1.	Батьки	**0,600**		**0,490**	
		0,571	0,652	0,313	0,571
2.	Друзі	**0,373**		**0,569**	
		0,313	0,400	0,571	0,565
3.	Інші родичі (брат, сестра)	**0,039**		**0,015**	
		0,125	-	0,024	-
4.	Кохана людина	**0,039**		**0,061**	
		-	0,057	0,024	0,130
5.	Вчителі (викладачі)	**0,020**		**-**	
		-	0,029	-	-
6.	Знайомі	**0,039**		**0,108**	
		0,063	0,029	0,167	-
7.	Зберігаю в таємниці	**0,157**		**0,169**	
		0,313	0,086	0,167	0,174

Загалом, школярі і студенти в більшій мірі обговорюють життєві плани з *батьками* (60,0; 49,0) і *друзями* (37,3; 56,9). Дещо в меншій мірі виражене респондентами приховування своїх планів, *зберігання їх в таємниці* (15,7;

16,9). В найменшій мірі респонденти, загалом, обговорюють власні життєві плани з *коханою людиною* (3,9; 10,8), *іншими родичами (брат, сестра)* (3,9; 1,5), *вчителями* (2,0; 0).

Зокрема, школярі чоловічої статі в найбільшій мірі обговорюють власні життєві плани з *батьками* (57,1), *друзями* (31,3), а також *зберігають в таємниці* (31,3). В меншій мірі школярі чоловічої статі діляться власними життєвими планами *з іншими родичами (брат, сестра)* (12,5) та зі *знайомими* (6,3).

У свою чергу школярки в більшій мірі обговорюють власні життєві плани з *батьками* (65,2) і дещо рідше з *друзями* (40,0). В значно меншій мірі вони зберігають власні життєві плани *в таємниці* (8,6), а також діляться ними з *коханою людиною* (5,7), *знайомими* (2,9), *вчителями* (2,9).

Студенти чоловічої статі найчастіше обговорюють власні життєві плани з *друзями* (57,1) і *батьками* (31,3). На другій позиції за вираженістю знаходяться зберігання студентами чоловічої статі власних планів *в таємниці* (16,7), а також обговорення їх зі *знайомими* (16,7). Мінімально життєві плани обговорюються з *коханою людиною* (2,4) та *іншими родичами (брат, сестра)* (2,4).

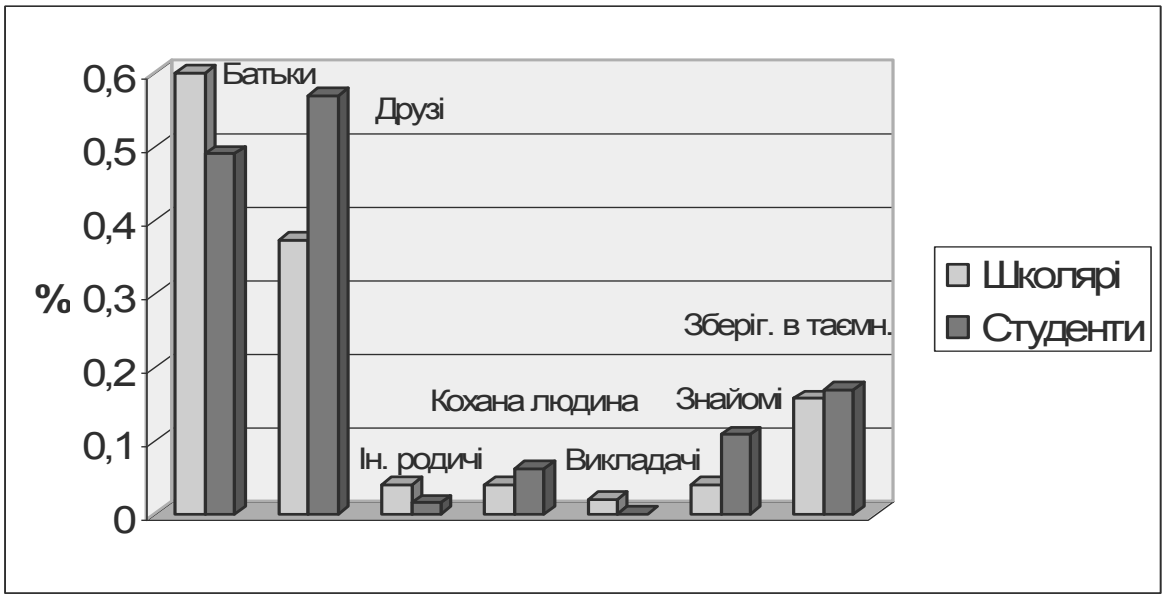

Рис. 3.2.8. Розподіл між респондентами виборів осіб, з якими обговорюються життєві плани.

Разом з тим, студентки, також, в більшій мірі діляться власними життєвими планами з *батьками* (57,1) і дещо менше з *друзями* (56,5). На другому місці за вираженістю знаходяться зберігання студентками

життєвих планів *у таємниці* (17,4) і обговорення їх з *коханою людиною* (13,0).

В контексті порівняльного аналізу студенти, загалом, на відміну від школярів більшою мірою обговорюють власні життєві плани з *друзями* (56,9 і 37,3), *знайомими* (10,8 і 3,9), *коханою людиною* (6,1 і 3,9). Разом з тим, студенти дещо рідше ніж школярі діляться власними планами з *батьками* (49,0 і 60,0), *іншими родичами (брат, сестра)* (1,5 і 3,9), *вчителями* (0 і 2,0). Відносно стабільною залишається *тенденція зберігати власні плани в таємниці* (16,9 і 15,7).

Таким чином, аналізуючи вказані виявлення доцільно зауважити, що у студентів порівняно з школярами відбулася зміна *референтного кола*, оскільки виявлене зміщення центру обговорення індивідуальних життєвих планів "назовні" – від "батьків", від "таємниць" до "друзів". Тобто, вказаний аспект набув ділової, співробітницької форми, що вірогідно зумовлюється розвитком у студентів комунікабельності, соціальної гнучкості, розкутості, впевненості в контексті сприймання власного життєвого шляху, а також стратегічності, "випуклості", реалістичності життєвих прогнозів і перспектив.

Крім того, обговорення власних життєвих задумів з найближчим соціальним оточенням свідчить про зміни, які відбулися у соціально-статусному відношенні. Іншими словами, можна припустити, що зростання соціального статусу внаслідок певних соціальних успіхів і досягнень детермінує поглиблення певних соціально-психологічних характеристик студентів: соціальна аутентичність, спонтанність, відкритість, реалістичність.

Зокрема, студенти чоловічої статі в порівнянні з школярами чоловічої статі більшою мірою обговорюють власні життєві плани з *друзями* (57,1 і 31,3), *коханою людиною* (2,4; 0), *знайомими* (16,7 і 6,3). Разом з тим, студенти чоловічої статі в меншій мірі обговорюють власні життєві плани з *батьками* (31,3 і 57,1), *іншими родичами (брат, сестра)* (2,4 і 12,5), а також зберігають життєві плани *в таємниці* (16,7 і 31,3).

Крім того, за результатами дослідження студентки в порівнянні з школярками в більшій мірі обговорюють власні життєві плани з *друзями* (56,5 і 40,0), *коханою людиною* (13,0 і 5,7) і, разом з тим, в більшій мірі ніж школярки зберігають життєві плани *в таємниці* (17,4 і 8,6). Також, навпаки, студентки в меншій мірі ніж школярки або зовсім не обговорюють власні плани з *батьками* (57,1 і 65,2), *вчителями (викладачами)* (0 і 2,9) і *знайомими* (0 і 2,9).

Показовим у даному контексті є гендерний аспект. Зокрема, у школярів – юнаки значно переважають дівчат щодо зберігання життєвих планів у таємниці (31,3 і 8,6). У студентів це співвідношення значно “рівніше” (16,7 і 17,4). Вказаний аспект, на наш погляд, підтверджує припущення про наявність у школярів невротично-компенсаторних спонук щодо соціальних відреагувань, які набувають вигляду неадекватних, ілюзорних. І, разом з тим, сиудентський досвід, як соціальний досвід професійного (і особистісного) самовизначення сприяє гармонізації, аутентизації соціальних патернів поведінки юнаків.

Також проведене дослідження дало змогу проаналізувати розподіл розрахунків школярів і студентів на допомогу різних осіб при формуванні й реалізації життєвих планів (див. табл. 3.2.9; рис. 3.2.9).

Таблиця 3.2.9.

Розподіл виборів осіб, на допомогу яких розраховують респонденти при реалізації життєвих планів (%)

Особи		Школярі		Студенти	
		Загальні показники		Загальні показники	
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1.	Батьки	**0,492**		**0,554**	
		0,500	0,486	0,524	0,609
2.	Друзі	**0,078**		**0,308**	
		0,125	0,057	0,286	0,348
3.	Кохана людина	**0,020**		**0,015**	
		-	0,029	0,024	-
4.	З-за кордону	**0,020**		**-**	
		-	0,029	-	-
5.	Лише на себе	**0,492**		**0,538**	
		0,500	0,486	0,571	0,478

Загалом, школярі і студенти, плануючи життя переважно розраховують на допомогу *батьків* (49,2; 55,4) та *на самих себе* (49,2; 53,8). Значно менше респонденти, загалом, розраховують на допомогу *друзів* (7,8; 30,8), *коханої людини* (2,0; 1,5*), з-за кордону* (2,0; 0).

Зокрема, школярі обох статей, плануючи життя в першу чергу розраховують *на самих себе* (50,0; 48,6) і допомогу *батьків* (50,0; 48,6). В меншій мірі вони розраховують на *друзів* (12,5; 5,7). Крім того, школярки,

плануючи життя мінімально розраховують на допомогу *коханої людини* (2,9) і допомогу *з-за кордону* (2,9).

Студенти чоловічої статі, плануючи життя, здебільшого *розраховують лише на себе* (57,1) і *батьків* (52,4). Другу позицію за вираженістю займає розрахунок студентів чоловічої статі на допомогу *друзів* (28,6). Мінімально студенти чоловічої статі розраховують на допомогу *коханої людини* (2,4).

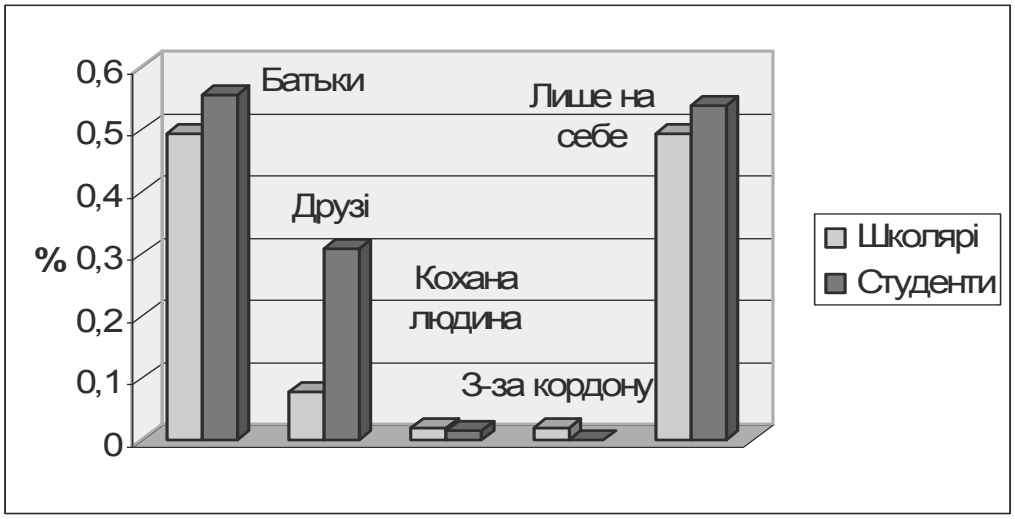

Рис. 3.2.9. Розподіл виборів осіб, на допомогу яких розраховують респонденти при реалізації життєвих планів.

У свою чергу студентки при плануванні майбутнього в основному розраховують на допомогу *батьків* (60,9), *лише на себе* (47,8), *друзів* (34,8).

Що стосується динаміки зазначених розрахунків при порівнянні школярів і студентів – отримані такі результати.

Загалом, студенти в порівнянні з школярами, плануючи життя, в більшій мірі розраховують на *друзів* (30,8 і 7,8), а також на *батьків* (55,4 і 49,2) і *на самого себе* (53,8 і 49,2). Відносно стабільною щодо вираженості залишається тенденція в майбутньому розраховувати на допомогу *коханої людини* (2,0 і 1,5).

Ці результати дослідження ще раз підтверджують розвиток у студентів інтернальності та впевненості у власні сили (розраховують *лише на самого себе*), комунікабельності, контактності, діловитості, (розраховують *на друзів)*, почуття реальності (розраховують *на батьків)* як проявів цілісного, монолітного, всегранного бачення власного життєвого шляху. У даному контексті у школярів ще має вияв дещо ілюзорне, ірреальне осмислення, сприймання власної життєвої перспективи. Це виражається у переважанні в них у зрівнянні зі студентами розрахунків на допомогу *з-за кордону* і *коханої людини*.

Показовим є те, що студенти чоловічої статі в порівнянні з школярами чоловічої статі також в більшій мірі розраховують *лише на себе* (57,1 і 50,0) і *друзів* (28,6 і 12,5). Відносно стабільними за вираженістю залишаються тенденції у студентів і школярів чоловічої статі при плануванні життя розраховувати на *батьків* (52,4 і 50,0) і *кохану людину* (2,4 і 2,9).

У свою чергу студентки в порівнянні з школярками в перспективі здебільшого розраховують на допомогу *батьків* (60,9 і 48,6) та *друзів* (34,8 і 5,7). Відносно стабільними залишаються тенденції у школярок і студенток розраховувати *лише на себе* (47,8 і 48,6), допомогу *коханої людини* (0 і 2,9), *з-за кордону* (0 і 2,9).

Що стосується гендерного порівняння, то заслуговує уваги таке. Школярки значно менше розраховують на допомогу друзів ніж юнаки (5,7 і 12,5). При тому, у студентів вказані розрахунки зростають і навіть переважають у дівчат (34,8 і 28,6). На наш погляд, це ще одне засвідчення розвитку у студентів соціально зумовлених якостей: комунікабельності, співробітництва, відкритості – на противагу якостей переважаючих у школярів: прихованості, потаємності, егоцентризму, невпевненості у власні сили.

Проведене дослідження дало змогу також проаналізувати відсоткове вираження впевненості респондентів у здійсненні власних життєвих планів (див. табл. 3.2.10; рис. 3.2.10).

Таблиця 3.2.10.

Впевненість респондентів у здійсненні власних життєвих планів (%)

Міра впевненості		Школярі		Студенти	
		Загальні показники		Загальні показники	
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1.	90 – 99 %	**0,294**		**0,323**	
		0,25	0,314	0,357	0,261
2.	80 – 89 %	**0,196**		**0,215**	
		0,25	0,171	0,262	0,13
3.	70 – 79 %	**0,118**		**0,123**	
		0,125	0,114	0,095	0,174
4.	60 – 69 %	**0,078**		**0,077**	
		–	0,114	0,048	0,13
5.	50 – 59 %	**0,255**		**0,231**	

		0,25	0,257	0,214	0,261
6.	40 – 49 %	–		–	
		–	–	–	–
7.	30 – 39 %	**0,02**		**0,015**	
		–	0,029	0,024	–
8.	20 – 29 %	**0,02**		**0,015**	
		0,063	–	–	0,043
9.	10 – 19 %	**0,02**		**0,015**	
		0,063	–	–	0,043
10.	0 – 9 %	–		–	
		–	–	–	–

Загалом, респонденти – школярі і студенти – найбільше впевнені у здійсненні власних життєвих планів на 90-99% (29,4; 32,3), 50-59% (25,5; 23,1), 80-89% (19,6; 21,5). Другу позицію за вираженістю займає впевненість респондентів у здійсненні власних життєвих планів на 70-79% (11,8; 12,3), 60-69% (7,8; 7,7). Мінімально виражена переконаність школярів і студентів у здійсненні власних життєвих планів на 30-39% (2,0; 1,5), 20-29% (2,0; 1,5), 10-19% (2,0; 1,5).

Зокрема, школярі чоловічої статі в більшій мірі впевнені у здійсненні життєвих планів на 50-59% (25,0), 80-89% (25,0), 90-99% (25,0). Менше школярі чоловічої статі впевнені у здійсненні життєвих планів на 79-79% (12,5), 20-29% (6,3), 10-19% (6,3).

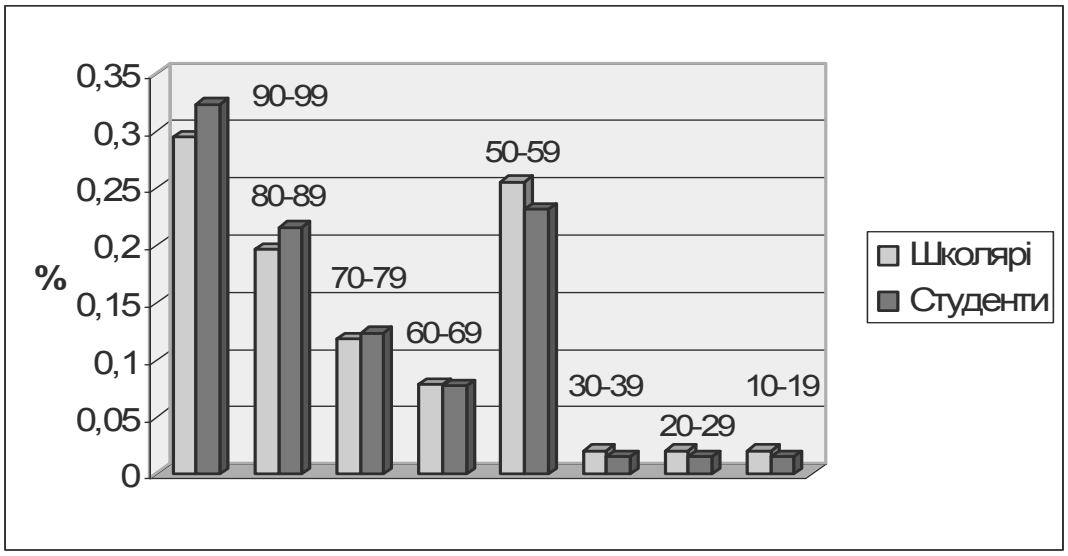

Рис. 3.2.10. Впевненість респондентів у здійсненні власних життєвих планів

У свою чергу школярки більшою мірою впевнені у здійсненні життєвих планів на 90-99% (31,4), 50-59% (25,7). Другу позицію за вираженістю займає впевненість школярок у здійсненні життєвих планів на 80-89% (17,1). Мінімально школярки переконані у здійсненні життєвих планів на 70-79% (11,4), 60-69% (11,4), 30-39% (2,9).

Студенти чоловічої статі більшою мірою впевнені у здійсненні життєвих планів на 90-99% (35,7), 80-89% (26,2), 50-59% (21,4). Значно менше виражена впевненість студентів чоловічої статі у здійсненні життєвих планів на 70-79% (9,5), 60-69% (4,8), 30-39% (2,4).

Студентки ж більшою мірою впевнені у здійсненні життєвих планів на 50-59% (26,1), 90-99% (26,1). Другу позицію за вираженістю займає впевненість студенток у здійсненні власних життєвих планів на 70-79% (17,4), 80-89% (13,0), 60-69% (13,0). Мінімально студентки впевнені у здійсненні життєвих планів на 20-29% (4,3).

Стосовно динаміки вираженості суджень школярів і студентів щодо впевненості у здійсненні життєвих планів – отримані такі результати.

Загалом, у студентів у порівнянні з школярами зростає переконаність у здійсненні життєвих планів на 90-99% (32,3 і 29,4). Крім того, у студентів зменшується впевненість у впровадженні планів в життя на 50-59% (23,1 і 25,5). Відносно стабільною залишається вираженість впевненості школярів і студентів у здійсненні життєвих планів на 80-89% (21,5 і 19,6), 70-79% (12,3 і 11,8), 60-69% (7,7 і 7,8), 30-39% (1,5 і 2,0), 20-29% (1,5 і 2,0), 10-19% (1,5 і 2,0).

Таким чином, у розрізі теми й гіпотези роботи вищезазначені результати дослідження свідчать про зростання у студентів впевненості у збуття власних життєвих очікувань, розвиток послідовності й реалістичності при виборі способів та засобів їх реалізації, що детермінується, насамперед, набуттям студентами значущого *соціального досвіду*. Також, результати дослідження свідчать про те, що школярі порівняно зі студентами більшою мірою впевнені у здійсненні власних планів на 50%, що зумовлене, ймовірно, сумнівами, побоюваннями внаслідок недостатньої соціальної практики.

Зокрема, у студентів чоловічої статі в порівнянні з школярами чоловічої статі збільшується впевненість у здійсненні життєвих планів на 90-99% (35,7 і 25,0), 60-69% (4,8 і 0,0), 30-39% (2,4 і 0,0). Крім того, порівнюючи з школярами чоловічої статі у студентів чоловічої статі зменшується імовірність здійснення життєвих планів у майбутньому на 70-79% (9,5 і 12,5), 50-59% (21,4 і 25,0), 20-29% (0,0 і 6,3), 10-19% (0,0 і 6,3).

Залишається стабільною вираженість впевненості у здійсненні життєвих планів у школярів і студентів чоловічої статі на 80-89% (25,0 і 26,2).

У студентів жіночої статі в порівнянні з школярками зростає впевненість у здійсненні життєвих планів на 70-79% (17,4 і 11,4), 60-69% (13,0 і 11,4), 20-29% (4,3 і 0,0). Разом з тим, у них в порівнянні з школярками знижується впевненість в особистому становленні планів на 90-99% (26,1 і 31,4), 80-89% (13,0 і 17,1), 30-39% (0,0 і 2,9). Залишається відносно незмінною впевненість школярок і студенток у здійсненні поставлених життєвих завдань на 50-59% (25,7 і 26,1).

За результатами дослідження максимально вираженими завадами при здійсненні життєвих планів школярами і студентами, загалом, прогнозуються *сімейні обставини* (56,9; 63,1), *економіка* (49; 53,8), *хвороба* (43,1; 53,8), *недоліки характеру* (49; 38,5) (див табл. 3.2.11; рис. 3.2.11). На другій позиції за вираженістю перебувають такі чинники - *внутрішня політика* (11,8; 12,3), *екологія* (9,8; 24,6), *зовнішня політика* (9,8; 4,6). Мінімально (2,0-6,0), як завади здісненню життєвих планів, передбачаються інші чинники - *смерть, фінансові проблеми, війна, кохання, лінощі, втручання ворогів* та ін.

Таблиця 3.2.11.

Розподіл чинників, які заважають здійсненню життєвих планів (%)

Завади		Школярі		Студенти	
		Загальні показники		Загальні показники	
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1.	Сімейні обставини	**0,569**		**0,631**	
		0,5	0,6	0,548	0,783
2.	Недоліки характеру	**0,49**		**0,385**	
		0,438	0,514	0,357	0,435
3.	Економіка	**0,49**		**0,538**	
		0,688	0,4	0,548	0,522
4.	Екологія	**0,098**		**0,246**	
		0,125	0,086	0,262	0,216
5.	Внутрішня політика	**0,118**		**0,123**	
		0,188	0,086	0,167	0,043
6.	Зовнішня політика	**0,098**		**0,046**	
		0,125	0,086	0,048	0,043
7.	Хвороба	**0,431**		**0,538**	
		0,313	0,486	0,405	0,783

8.	Смерть	**0,02**		**0,015**	
		0,063	–	0,024	–
9.	Фінансові проблеми	**0,039**		–	
		0,063	0,029	–	–
10.	Втручання ворогів	**0,02**		–	
		–	0,029	–	–
11.	Війна	**0,039**		**0,015**	
		–	0,057	0,024	–
12.	Кохання	**0,02**		–	
		–	0,029	–	–
13.	Лінощі	**0,02**		**0,015**	
		–	0,029	–	0,043
14.	Випадковість	–		**0,015**	
		–	–	0,024	–
15.	Нерозуміння оточуючих	–		**0,015**	
		–	–	0,024	–
16.	Розбіжності світогляду людей	–		**0,015**	
		–	–	0,024	–

Зокрема у школярів, загалом, виявлено таке рангування вказаних чинників за вираженістю: *сімейні обставини* (56,9); *недоліки характеру* (49,0); *економіка* (49,0); *хвороба* (43,1); *внутрішня політика* (11,8); *екологія* (9,8); *зовнішня політика* (9,8), *фінансові проблеми* (3,9); *війна* (3,9).

У студентів, загалом, частота вияву перешкод здійсненню життєвих планів інша: *сімейні обставини* (63,1); *економіка* (53,8); *хвороба* (53,8); *недоліки характеру* (38,5); *екологія* (24,6); *внутрішня політика* (12,3); *зовнішня політика* (4,6).

Зокрема, у школярів чоловічої статі більшою мірою виражені завади здійсненню життєвих планів – *економіка* (68,8), *сімейні обставини* (50,0), *недоліки характеру* (43,8). Другу позицію за вираженістю займають завади – *хвороба* (31,3), *внутрішня політика* (18,8). Мінімально виражені чинники, що заважають здійсненню життєвих планів – *екологія* (12,5), *зовнішня політика* (12,5), *смерть* (6,3), *фінансові проблеми* (6,3).

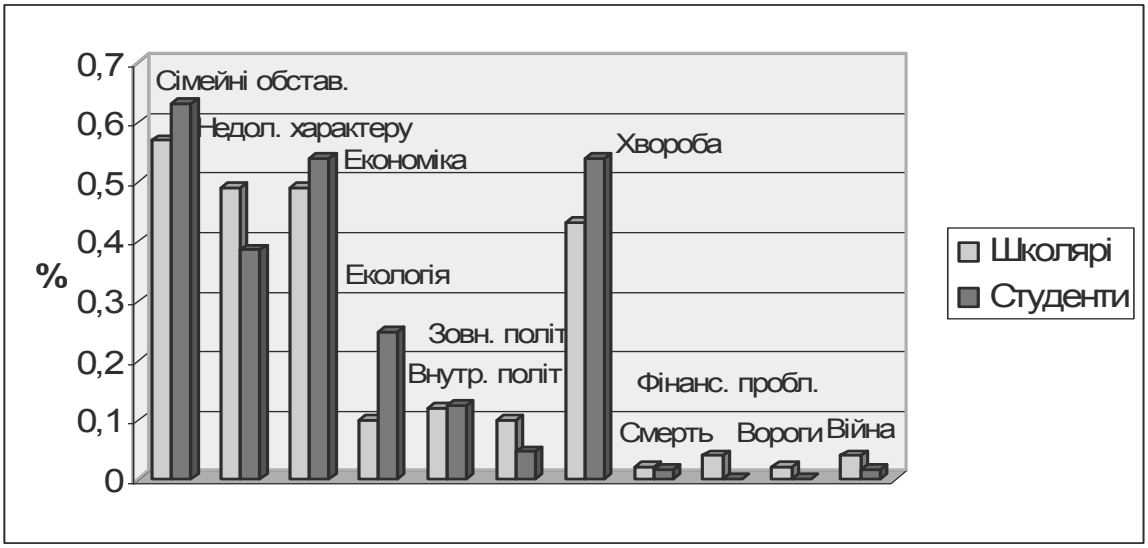

Рис. 3.2.11. Розподіл чинників, які заважають здійсненню життєвих планів респондентів

У свою чергу у школярок максимально виражені завади здійсненню життєвих планів – *сімейні обставини* (60,0), *недоліки характеру* (51,4), *хвороба* (48,6), *економіка* (40,0). Значно менше виражені чинники-завади – *екологія* (8,6), *внутрішня політика* (8,6), *зовнішня політика* (8,6), *війна* (5,7), *кохання* (2,9), *фінансові проблеми* (2,9).

У студентів чоловічої статі більшою мірою виражені завади здійсненню життєвих планів – *економіка* (54,8), *сімейні обставини* (54,8), *хвороба* (40,5). Другу позицію за вираженістю займають завади – *недоліки характеру* (35,7), *екологія* (26,2), *внутрішня політика* (16,7). Мінімально виражені чинники – *зовнішня політика* (4,8), *смерть* (2,4), *війна* (2,4).

Разом з тим, у студенток найвираженішими є чинники, які заважають здійсненню життєвих планів – *хвороба* (78,3), *сімейні обставини* (78,3), *економіка* (52,2), *недоліки характеру* (43,5). На другому місці за вираженістю розташована – *екологія* (21,7). Мінімально у студенток на перешкоді здійсненню життєвих планів знаходяться *внутрішня* (4,3) та *зовнішня політика* (4,3).

Що стосується динаміки вираженості чинників-завад здісненню життєвих планів, передбачених школярами і студентами, то результати дослідження свідчать про наступне.

У студентів у порівнянні з школярами, загалом, виявлені тенденції щодо збільшення вираженості чинників *сімейні обставини* (63,1 і 56,9), що узгоджується, на наш погляд з вищевиявленим вірогідним реалістичним розрахунком студентів *на батьків* при реалізації життєвих планів (див. табл. 9). Також, у студентів переважають за вираженістю такі завади як *економіка*

(53,8 і 49,0), *екологія* (24,6 і 9,8), *хвороба* (53,8 і 43,1), що також свідчать про більш безпосереднє, об'єктивне бачення того, що відбувається у їх житті.

Разом з тим, у студентів, загалом, зменшується вираженість завади – *недоліки характеру* (38,5 і 49,0), що поєднуються з переважанням у них розрахунку *лише на самого себе* при реалізації життєвих планів (див. табл. 9). Крім того, студентам менше заважають здійснювати життєві плани такі чинники, як *зовнішня політика* (4,6 і 9,8). Відносно стабільною залишається вираженість чинника – *внутрішня політика* (12,3 і 11,8).

Таким чином, згідно аналізу передбачуваних респондентами чинників-перешкод щодо реалізації власних життєвих планів виокремлюються дві тенденції. Змістовий характер завад у школярів відрізняється певною ірреальністю (*зовнішня політика*), що зумовлюється, за нашим припущенням, певною ілюзорністю, необ'єктивністю сприймання власного життєвого шляху. Відповідно у студентів характер перешкод більше спрямований у бік реалістичності (*хвороба, сімейні обставини*), що детермінується більш об'єктивним, цілісним, безпосереднім осмисленням власного життєвого шляху.

Друга тенденція стосується своєрідних змістових "внутрішності" та "зовнішності" наведених респондентами завад здійснення власних життєвих прагнень. Тобто, у школярів життєві перешкоди, за змістом, більше спрямовані в бік інтроекції, самозаглиблення, мають певною мірою психологічний, глибинний, "невротичний" характер (наприклад, *недоліки характеру*). У свою чергу у студентів життєві завади за характером набувають більше зовнішнього, соціального спрямування (наприклад, екологія, економіка, сімейні обставини). Це, на наш погляд, свідчить про розвиток у студентів впевненості у власних силах в контексті досягнення поставлених життєвих цілей, а також почуття "позитивності" при осмисленні минулого життєвого досвіду та прогнозуванні майбутнього з конструктивно-реалістичним урахуванням причинно-наслідкових зв'язків між подіями життя.

Серед студентів чоловічої статі в порівнянні з школярами чоловічої статі збільшується вираженість завад здійсненню власних життєвих планів – *екологія* (26,2 і 12,5), *хвороба* (40,5 і 31,3), *сімейні обставини* (54,8 і 50,0). Крім того, у студентів чоловічої статі зменшується вираженість завад – *недоліки характеру* (35,7 і 43,8), *економіка* (54,8 і 68,8), *зовнішня політика* (4,8 і 12,5), *смерть* (2,4 і 6,3). Відносно стабільною у студентів і школярів, загалом, залишається вираженість чинника-завади здійсненню власних життєвих планів – *внутрішня політика* (16,7 і 18,8).

У студенток в порівнянні з школярками збільшується вираженість завад здійсненню власних життєвих планів – *хвороба* (78,3 і 48,6), *сімейні обставини* (78,3 і 60,0), *економіка* (52,2 і 40,0), *екологія* (21,7 і 8,6). Разом з тим, у студенток зменшена вираженість чинників-завад здійсненню життєвих планів – *недоліки характеру* (43,5 і 51,4), *внутрішня політика* (4,3 і 8,6), *зовнішня політика* (4,3 і 8,6).

У цьому ж контексті ми дослідили розподіл чинників, від яких, на думку респондентів, крім самої людини, залежить здійснення життєвих планів (див. табл. 3.2.12; рис. 3.2.12).

Таблиця 3.2.12.

Розподіл чинників, від яких, крім самої людини, залежить здійснення життєвих планів (%)

Чинники		Школярі		Студенти	
		Загальні показники		Загальні показники	
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1.	Непередбачені обставини	**0,314**		**0,338**	
		0,313	0,314	0,286	0,435
2.	Випадок (випадкові зовнішні фактори)	**0,059**		**0,092**	
		0,063	0,057	0,095	0,087
3.	Везіння (фарт, вдача, фортуна, успіх)	**0,176**		**0,185**	
		0,188	0,171	0,214	0,13
4.	Доля	**0,157**		**0,062**	
		0,125	0,171	0,071	0,043
5.	Оточуючі люди	**0,078**		**0,123**	
		–	0,114	0,167	0,043
6.	Рідні, батьки	**0,02**		**0,015**	
		–	0,029	–	0,043
7.	Матеріальна забезпеченість (фінанси, економічні можливості)	**0,059**		**0,046**	
		–	0,086	0,024	0,087
8.	Сім’я	**0,039**		**0,031**	
		0,063	0,029	–	0,087
9.	Здоров’я	**0,039**		**0,015**	
		–	0,057	–	0,043
10.	Зв’язки з впливовими людьми	**0,02**		**0,015**	
		–	0,029	0,024	–

11.	Життєві погляди	–		**0,015**	
		–	–	–	0,043
12.	Виховання	–		**0,015**	
		–	–	–	0,043
13.	Потаємні сили	–		**0,015**	
		–	–	–	0,043
14.	Бог	–		**0,015**	
		–	–	0,024	–
15.	Кохана людина, друзі	**0,02**		**0,077**	
		0,063	–	0,071	0,087
16.	Вороги	**0,02**		**0,015**	
		–	0,029	0,024	–
17.	Соціальні умови	**0,039**		**0,031**	
		0,063	0,029	0,024	0,043

Загалом, у респондентів максимально вираженими є чинник – *непередбачені обставини* (31,4; 33,8). Другу позицію за вираженістю займають чинники, від яких, крім людини залежить здійснення життєвих планів – *везіння* (17,6; 18,5), *доля* (15,7; 6,2), *оточуючі люди* (7,8; 12,3). Найменше виражені решта чинників – *випадок* (5,9; 9,2), *матеріальна забезпеченість* (5,9; 4,6), *сім'я* (3,9; 3,1), *кохана людина (друзі)* (2,0; 7,7), *соціальні умови* (3,9; 3,1), *здоров'я* (3,9; 1,5), *зв'язки з впливовими людьми* (2,0; 1,5), *батьки (рідні)* (2,0; 1,5), *вороги* (2,0; 1,5), а також – *бог* (0,0; 1,5), *потаємні сили* (0,0; 1,5), *життєві погляди* (0,0; 1,5), *виховання* (0,0; 1,5).

Зокрема, школярі, загалом вважають, що здійснення життєвих планів, крім людини, в першу чергу залежить від *непередбачених обставин* (31,4). Далі за вираженістю слідують – *везіння* (17,6), *доля* (15,7). Третю за вираженістю позицію займають чинники – *оточуючі люди* (7,8), *випадок* (5,9), *матеріальна забезпеченість* (5,9). Мінімально вираженими є чинники - *сім'я* (3,9), *здоров'я* (3,9), *соціальні умови* (3,9), *кохана людина (друзі)* (2,0), *зв'язки з впливовими людьми* (2,0), *батьки (рідні)* (2,0), *вороги* (2,0).

У свою чергу студенти, загалом, вважають, що здійснення життєвих планів, крім людини, в першу чергу також залежить від *непередбачених обставин* (33,8). Другу позицію за вираженістю займають чинники – *везіння* (18,5), *оточуючі люди* (12,3), *випадок* (9,2). Далі за вираженістю розташовані чинники - *кохана людина (друзі)* (7,7), *доля* (6,2), *матеріальна забезпеченість* (4,6), *сім'я* (3,1). Решта чинників виражені мінімально (1,5).

У школярів чоловічої статі переважає за вираженістю чинник – *непередбачені обставини* (31,3). Другу позицію посідають *везіння* (18,8), *доля* (12,5). Найменше виражені чинники – *випадок* (6,3), *сім'я* (6,3).

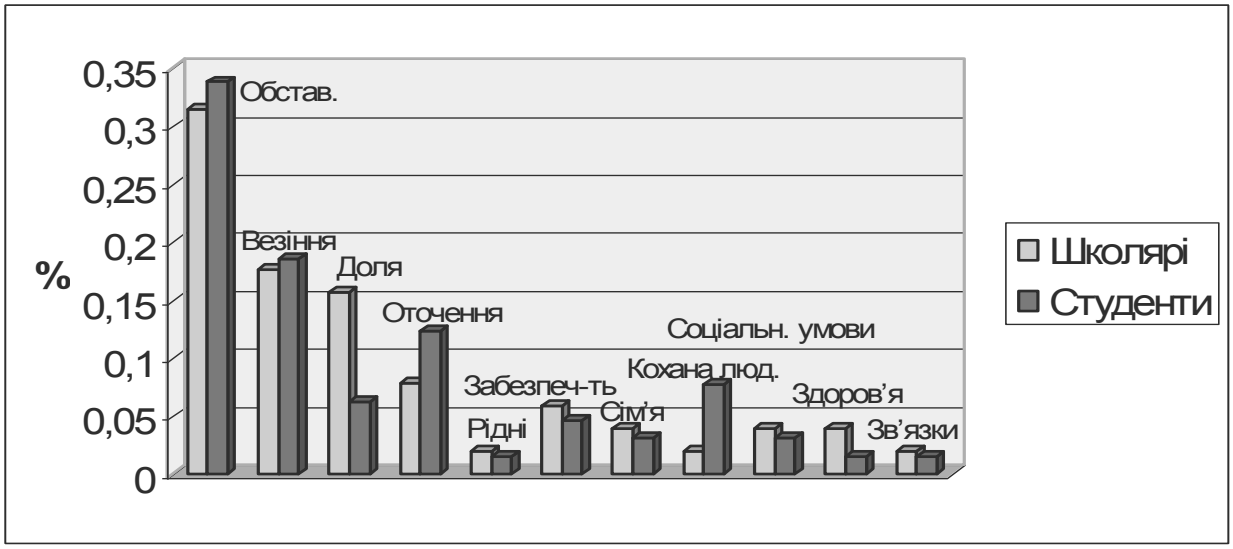

Рис. 3.2.12. Розподіл чинників, від яких залежить здійснення життєвих планів.

У свою чергу у школярок також максимально виражається фактор – *непередбачені обставини* (31,4). Однак, друге місце за вираженістю посідають поняття – *доля* (17,1), *везіння* (17,1), *оточуючі люди* (11,4), *матеріальна забезпеченість* (8,6). На третьому щаблі знаходяться – *випадок* (5,7), *здоров'я* (5,7). Решта чинників або відсутні, або виражені мінімально (0,0-2,9).

Студенти чоловічої статі вважають, що здійснення життєвих планів, крім людини, в першу чергу залежить від *непередбачених обставин* (28,6) і *везіння* (21,4). Другу позицію за вираженістю займає чинник – *оточуючі люди* (16,7). Далі за вираженістю розташовані чинники – *випадок* (9,5), *доля* (7,1), *кохана людина (друзі)* (7,1). Решта чинників не виражені або присутні мінімально (0,0-2,4).

Разом з тим, у студенток як значущий чинник виступають лише – *непередбачені обставини* (43,5), а такі фактори як – *везіння* (13,0), *випадок* (8,7), *матеріальна забезпеченість* (8,7), *сім'я* (8,7), *кохана людина (друзі)* (8,7) виражені слабше. Решта чинників відсутні або незначні (0,0-4,3).

Що стосується динаміки вираженості зазначених чинників при порівнянні школярів і студентів, від яких, крім людини, залежить здійснення їх життєвих планів – отримані такі дані.

У студентів у порівнянні з школярами, загалом, більшою мірою виражені чинники – *кохана людина (друзі)* (7,7 і 2,0), *оточуючі люди* (12,3 і 7,8), *випадок* (9,2 і 5,9). Разом з тим, у студентів, загалом, зменшується вираженість чинника – *доля* (6,2 і 15,7). Відносно стабільною при порівнянні студентів і школярів залишається вираженість решти чинників – *непередбачені обставини* (33,8 і 31,4), *везіння* (18,5 і 17,6), *матеріальна забезпеченість* (4,6 і 5,9), *сім'я* (3,1 і 3,9), *соціальні умови* (3,1 і 3,9) та інші.

Таким чином, вивчення, структурування чинників, від яких на думку респондентів залежить здійснення життєвих задумів, крім самої людини, дозволили виокремити такі тенденції.

У школярів вищевказані чинники мають більш ірреальний, містичний, можливо забобонний характер (*доля, везіння*), що свідчить, вірогідно, про більш ілюзорне, спонтанне, хаотичне, розрізнене, екстернальне сприймання ними власного життя. Разом з тим, у студентів ці фактори набувають більш "дійснісного", реалістичнішого, "соціоприхильного" характеру /*оточуючі люди, кохана людина (друзі)*/, що, ймовірно, детермінується більш аутентичним, адекватним, "справжнім" баченням ними власного життєвого шляху.

Зокрема, у студентів чоловічої статі в порівнянні з школярами чоловічої статі більшою мірою виражені чинники, від яких, крім людини, залежить здійснення їх життєвих планів – *оточуючі люди* (16,7 і 0,0), *везіння* (21,4 і 18,8), *випадок* (9,5 і 6,3). Разом з тим, у студентів чоловічої статі в меншій мірі виражені чинники – *доля* (7,1 і 12,5), *сім'я* (0,0 і 6,3), *соціальні умови* (2,4 і 6,3). Відносно стабільними за вираженістю при порівнянні студентів чоловічої статі зі школярами чоловічої статі залишаються чинники – *непередбачені обставини* (28,6 і 31,3), *кохана людина (друзі)* (7,1 і 6,3) та інші.

Крім того, у студенток у порівнянні з школярками більшою мірою виражені чинники, від яких, крім людини, залежить здійснення їх життєвих планів – *непередбачені обставини* (43,5 і 31,4), *випадок* (8,7 і 5,7), *сім'я* (8,7 і 2,9) *кохана людина (друзі)* (8,7 і 0,0). Разом з тим, у студенток зменшується вираженість чинників – *доля* (4,3 і 17,1), *везіння* (13,0 і 17,1), *оточуючі люди* (4,3 і 11,4). Відносно стабільними за вираженістю при порівнянні студенток і школярок залишаються чинники – *матеріальна забезпеченість* (8,7 і 8,6), *здоров'я* (4,3 і 5,7), *батьки (рідні)* (4,3 і 2,9), *соціальні умови* (4,3 і 2,9) та інші.

Гендерне порівняння результатів дослідження дало змогу структурувати важливі виявлення в контексті гіпотези роботи. Зокрема, заслуговує уваги зменшення інтенсивності міркування студенток у порівнянні з юнаками,

що везіння (13,0 і 21,4) і доля (4,3 і 7,1) – чинники, від яких залежить здіснення життєвих планів людини. Це, ймовірно, підтверджує наше припущення про формування у студентів за рахунок соціальної практики й професійного визначення інтернальних соціальних відреагувань, відповідальності за власне життєтворення, а також міжособистісної врівноваженості й поваги.

Щодо розподілу побоювань стосовно становища справ до 40 років життя ми отримали такі результати (див. табл. 3.2.13; рис. 3.2.13).

Таблиця 3.2.13.

Розподіл прогнозованого респондентами власного соціального стану до 40 років життя (%)

Соціальні стани		Школярі		Студенти	
		Загальні показники		Загальні показники	
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1.	Зі мною все буде гаразд	**0,706**		**0,708**	
		0,813	0,657	0,738	0,652
2.	Я буду самотнім	**0,373**		**0,277**	
		0,125	0,486	0,262	0,467
3.	Я буду безробітним	**0,235**		**0,138**	
		0,125	0,286	0,095	0,217
4.	Я буду без місця проживання	**0,098**		**0,092**	
		–	0,143	0,119	0,043
5.	Я буду інвалідом	**0,078**		**0,108**	
		0,063	0,086	0,143	0,043
6.	Я буду “за гратами”	**0,039**		**0,062**	
		0,063	0,029	0,071	0,062
7.	Я буду мертвим	**0,275**		**0,215**	
		0,188	0,314	0,214	0,217

Загалом, у респондентів домінує впевненість, що з ними *буде все добре* (70,6; 70,8). На другій позиції за вираженістю розташовані побоювання респондентів *самотності* (37,3; 27,7), *смерті* (27,5; 21,5), *безробіття* (23,5; 13,8). Мінімально виражені побоювання *інвалідності* (7,8; 10,8), *відсутності житла* (9,8; 9,2) і *перебування “за гратами”* (3,9; 6,2).

Зокрема, у школярів, загалом, домінує впевненість, що *все у них буде добре* (70,6). Другу позицію займають побоювання *самотності* (37,3), *смерті*

(27,5), *безробіття* (23,5). Найслабше виражені побоювання *відсутності місця постійного проживання* (9,8), *інвалідності* (7,8), *перебування "за гратами"* (3,9).

У студентів також переважає міркування, що *все у них буде гаразд* (70,8). Друге місце за вираженістю посідає побоювання *самотності* (27,7), *смерті* (21,5). Слабо виражені побоювання *безробіття* (13,8), *інвалідності* (10,8), *відсутності житла* (9,2), *перебування "за гратами"* (6,2).

У школярів чоловічої статі домінує міркування, що *все у них буде гаразд* (81,3). Значно менше виражені побоювання – *бути до 40 років мертвим* (18,8), *самотнім* (12,5), *безробітним* (12,5), *за "гратами"* (6,3), *інвалідом* (6,3).

Школярки, також, в більшій мірі переконані, що у них до 40 років *буде все добре* (65,7). Другу позицію за вираженістю займають побоювання *самотності* (48,6), *смерті* (31,4), *безробіття* (28,6). Найменше виражені побоювання *відсутності постійного місця проживання* (14,3), *інвалідності* (8,6), *перебування "за гратами"* (2,9).

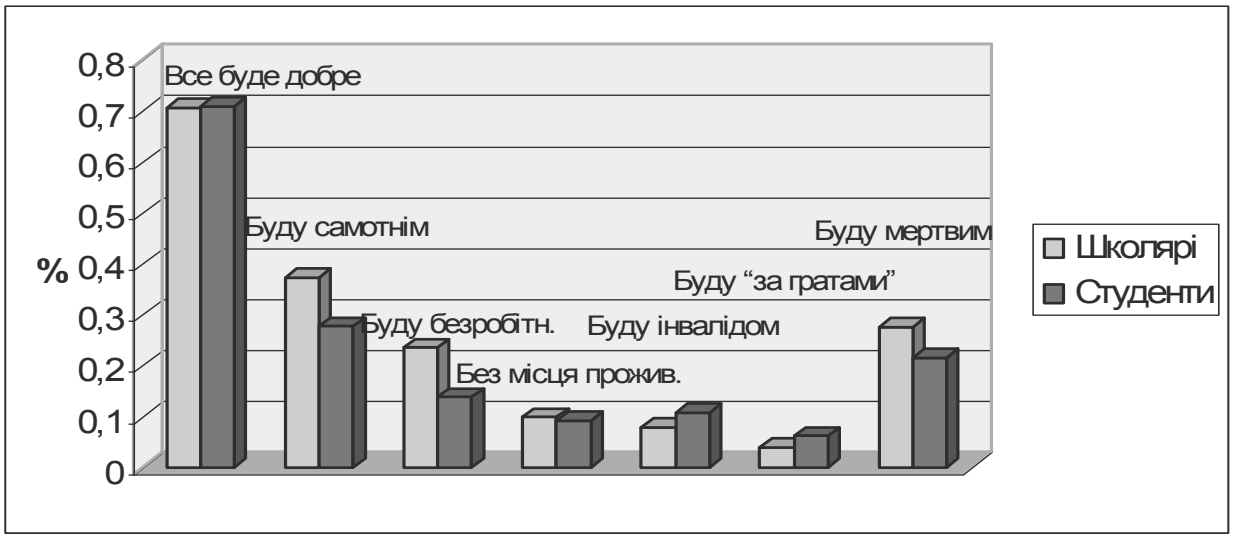

Рис. 3.2.13. Розподіл прогнозованого респондентами власного соціального стану до 40 років життя.

У студентів чоловічої статі домінує впевненість, що *все у них до 40 років буде добре* (73,8). Другу позицію за вираженістю займають побоювання *самотності* (26,2), *смерті* (21,4), *інвалідності* (14,3). Мінімально виражені побоювання *відсутності постійного місця проживання* (11,9), *безробіття* (9,5), *перебування "за гратами"* (7,1).

Студентки найбільше виявляють впевненість, що *все у них до 40 років буде гаразд* (65,2), а також побоювання *самотності* (30,4). Друге місце за вираженістю займають побоювання *смерті* (21,7) та *безробіття* (21,7). Мінімально виражені побоювання *перебування "за гратами"* (4,3), *інвалідності* (4,3), *відсутності постійного місця проживання* (4,3).

Стосовно динаміки вираженості зазначених побоювань при порівнянні школярів і студентів отримані такі результати.

Загалом, у студентів у порівнянні з школярами зменшується вираженість побоювань *самотності* (17,7 і 37,3), *смерті* (21,5 і 27,5), *безробіття* (13,8 і 23,5). Відносно стабільною залишається вираженість впевненості респондентів, що *все у них до 40 років буде добре* (70,8 і 70,6), а також побоювань *відсутності постійного місця проживання* (9,2 і 9,8), *перебування до 40 років "за гратами"* (6,2 і 3,73), *інвалідності* (10,8 і 7,8).

Таким чином, побоювання респондентів стосовно власного становища справ до 40 років життя можна диференціювати таким чином.

У школярів вказані острахи мають змістовий відтінок особистісної невпевненості, недосконалості, астенічності, неспроможності (*самотність, смерть, безробіття*), що, за нашим припущенням, в контексті теми даної роботи, зумовлюється спонтанним, диференційованим, дискретним сприйманням власного життя. У свою чергу в студентів побоювання більшою мірою набувають зовнішнього, реалістичного, практичного характеру (наприклад, *відсутність місця проживання*), що, за нашим міркуванням, в першу чергу, спричиняється переважанням у студентів рівня розвитку почуття реальності як компоненту цілісного, об'єктивного усвідомлення, осмислення власного життя.

Зокрема, у студентів чоловічої статі в порівнянні з школярами чоловічої статі збільшується вираженість побоювань *самотності* (26,2 і 12,5), *смерті* (21,4 і 18,8), *інвалідності* (14,3 і 6,3), *відсутності постійного місця проживання* (11,9 і 0). Разом з тим, у студентів чоловічої статі зменшується вираженість впевненості, що *все у них до 40 років буде добре* (73,8 і 81,3), занепокоєнь щодо *безробіття* (9,5 і 12,5). Відносно сталими щодо вираженості залишаються побоювання *опинитися до 40 років "за гратами"* (7,1 і 6,3).

У студенток в порівнянні з школярками вираженість жодної з наведених тенденцій не зростає. Разом з тим, у студенток зменшується вираженість побоювань *самотності* (30,4 і 48,6), *смерті* (21,7 і 31,4), *безробіття* (21,7 і 28,6), *інвалідності* (4,3 і 8,6), *відсутності постійного місця проживання* (4,3 і 14,3). Відносно стійкою залишається вираженість впевненості у

студенток і школярок, що *все у них до 40 років буде добре* (65,2 і 65,7) і побоювання *опинитися "за гратами"* (4,3 і 2,9).

У гендерному відношенні заслуговує уваги той факт, що у школярів при прогнозуванні власного соціального стану до 40 років дівчата значно інтенсивніше ніж юнаки прогнозують собі смерть (31,4 і 18,8). У студентів дані прогнози врівноважуються (21,7 і 21,4). Цей факт, на нашшу думку, відображає притаманну шкільній соціальній ситуації невизначеність перед майбутнім, невпевненість у власні сили, соціальну забобонність, залежність від обставин, емоційну неврівноваженість. Разом з тим, студентська стадія соціалізації за рахунок перших серйозних соціальних випробувань сприяє розвитку в особистості інтернальності, цілеспрямованості, реалістичності при життєвому самовизначенні, впевненості, об'єктивності, аутентичності.

Щодо розподілу вираженості термінів планування життя студентами і школярами на перспективу, виявлені такі результати (див. табл. 3.2.14; рис. 3.2.14).

Таблиця 3.2.14.

Розподіл часових інтервалів планування респондентами власного життя (%)

Часові інтервали		Школярі		Студенти	
		Загальні показники		Загальні показники	
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1.	Декілька днів (1 день)	**0,353**		**0,185**	
		0,375	0,343	0,214	0,13
2.	Декілька тижнів (1 тиждень)	**0,157**		**0,2**	
		0,188	0,143	0,167	0,261
3.	Декілька місяців (1 місяць)	**0,078**		**0,077**	
		–	0,114	0,071	0,087
4.	Декілька років (1 рік)	**0,137**		**0,262**	
		0,125	0,143	0,262	0,261
5.	Планування – зайва трата часу	**0,392**		**0,215**	
		0,438	0,371	0,190	0,261

Загалом, у респондентів домінує міркування, що *планування – зайва трата часу* (39,2; 21,5). Крім того, максимально виражений термін планування життя – *кілька днів (1 день)* (35,3; 18,5). Другу позицію за вираженістю займають терміни – *кілька років (1 рік)* (13,7; 26,2), *кілька тижнів (1*

тиждень) (15,7; 20,0). Мінімально виражений у респондентів термін планування – *кілька місяців (1 місяць)* (7,8; 7,7).

Зокрема, у школярів, загалом, за вираженістю переважає міркування, що *планування – зайва трата часу* (39,2), а також термін планування життя – *кілька днів (1 день)* (35,3). Другу позицію за вираженістю посідають терміни – *кілька тижнів (1 тиждень)* вперед (15,7) та *кілька років (1 рік)* вперед (13,7). Мінімально виражений термін планування життя – *кілька місяців (1 місяць)* (7,8).

У студентів, загалом, домінує термін планування життя – *кілька років (1 рік)* (26,2), *кілька тижнів (1 тиждень)* вперед (20,0), а також міркування, що *планування – зайва трата часу* (21,5). На другому місці за вираженістю розташований термін планування життя – *кілька днів (1 день)* вперед (18,5). Мінімально виражений термін – *кілька місяців (1 місяць)* (7,7).

У школярів чоловічої статі найвираженішим є міркування, що *планування – зайва трата часу* (43,8), а також термін планування життя – *кілька днів (1 день)* вперед (37,5). Другу позицію за вираженістю займають терміни – *кілька тижнів (1 тиждень)* вперед (18,8) та *кілька років (1 рік)* (12,5). У школярок також переважає за вираженістю міркування, що *планування – зайва трата часу* (37,1) а також термін планування життя – *кілька днів (1 день)* вперед (34,3). Значно слабше виражені терміни – *кілька тижнів (1 тиждень)* (14,3), *кілька років (1 рік)* (14,3) та *кілька місяців (1 місяць)* вперед (11,4).

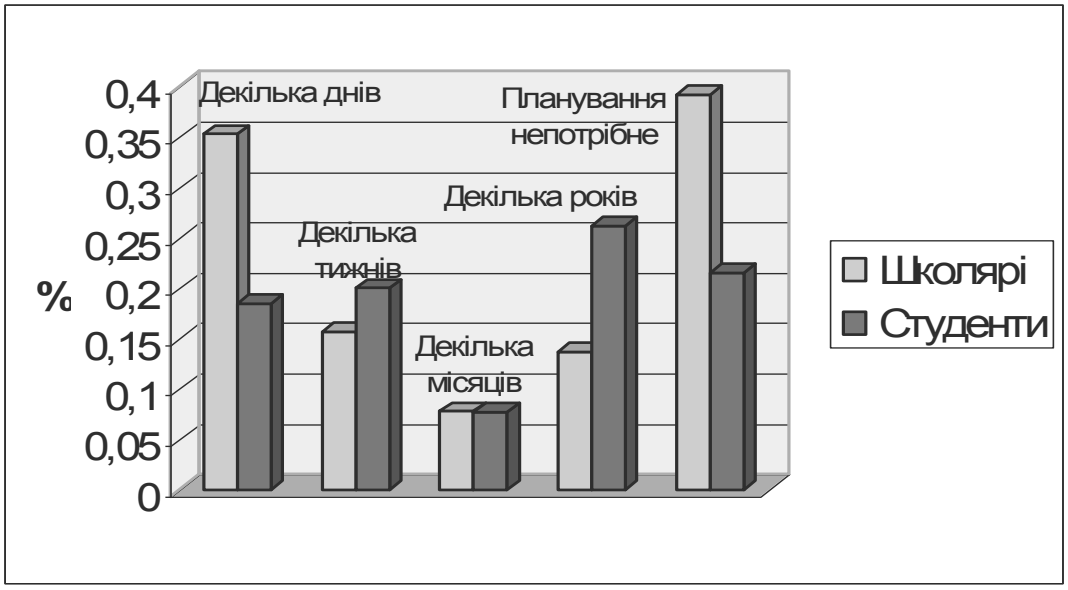

Рис. 3.2.14. Розподіл часових інтервалів планування респондентами власного життя.

У студентів чоловічої статі переважають терміни планування життя – *кілька років (1 рік)* (26,2), *кілька днів (1 день)* вперед (21,4). Другу позицію за вираженістю займають – міркування, що *планування – марна трата часу* (19,0) і термін – *кілька тижнів (1 тиждень)* вперед (16,7). Мінімально виражений термін планування життя – *кілька місяців (1 місяць)* вперед (7,1).

У студенток однакову вираженість виявляють терміни планування життя – *кілька тижнів (1 тиждень)* вперед (26,1), *кілька років (1 рік)* (26,1), а також судження, що *планування – зайва трата часу* (26,1). Значно менше виражені терміни планування життя – *кілька днів (1 день)* (13,0) і *кілька місяців (1 місяць)* вперед (8,7).

Що стосується динаміки вираженості термінів планування життя школярами і студентами – отримані такі результати.

Загалом, у студентів в порівнянні з школярами зростає вираженість термінів планування життя – *кілька тижнів (1 тиждень)* (20,0 і 15,7), *кілька років (1 рік)* вперед (26,2 і 13,7). Разом з тим, виявлена тенденція щодо значного зменшення термінів планування життя у студентів у порівнянні з школярами, загалом, – *кілька днів (1 день)* вперед (18,5 і 35,3), а також міркування, що *планування – зайва трата часу* (21,5 і 39,2). Відносно сталою залишається вираженість терміну планування життя – *кілька місяців (1 місяць)* вперед (7,8 і 7,7).

На наш погляд, зростання терміну планування життя у студентів свідчить про розвиток у них, в першу чергу, стратегічності, “далекоглядності”, впевненості при моделюванні власних життєвих перспектив. Тобто, у даному виявленні простежується певне відношення респондентів до власного життя, долі – більш гедоністичне, хаотичне, “інстинктивне”, “плинне” у школярів (*планування не потрібне)* і більшою мірою зпрогнозоване, осмислене, “приборкане”, “хазяйновите” у студентів (*планування на декілька років уперед*).

Зокрема, студенти чоловічої статі в порівнянні з школярами тієї ж статі частіше планують життя на – *кілька років (1 рік)* вперед (26,2 і 12,5), та на *кілька місяців (1 місяць)* вперед (7,1 і 0). Крім того, студенти чоловічої статі в порівнянні з школярами чоловічої статі рідше вважають, що *планування – зайва трата часу* (19,0 і 43,8), а також планують життя на – *кілька днів (1 день)* (21,4 і 37,5) і *кілька тижнів (1 тиждень)* вперед (16,7 і 18,8).

У свою чергу, серед студенток в порівнянні з школярками побутує думка, що планувати життя слід на – *кілька років (1 рік)* вперед (26,1 і 14,3), *кілька тижнів (1 тиждень)* вперед (26,1 і 14,3). Разом з тим, зменшується вираженість міркування, що *планування – зайва трата часу* (26,1 і 37,1), а також строків планування життя на – *кілька днів (1 день)* (13,0 і 34,3) і *кілька місяців (1 місяць)* вперед (8,7 і 11,4).

У результаті гендерного порівняння отриманих даних заслуговує уваги зростання вираженості у дівчат-студенток у порівнянні з юнаками міркування, що планування життя – зайва трата часу (26,1 і 19,0). На наш погляд, однією з детермінант даного виявлення є формування у студентів об'ємного, контекстуально-гнучкого мислення, відповідальності за власне життєтворення, почуття власної неповторності, самобутності, визначальності. Передумовами цих індивідуально-психологічних аспектів є реальний минулий і теперішній соціальний досвід успішності, адекватна самооцінка, впевненість у особистій ефективності та реалізації.

Крім того, результати дослідження дали змогу здійснити порівняльний аналіз школярів і студентів щодо прогнозування власного віку доживання.

Загалом, прогнозований середній вік доживання школярів становить 74,41 роки, студентів – 79,45 років (див. табл. 3.2.15; рис. 3.2.15).

Таблиця 3.2.15.

Роподіл середніх значень прогнозованої респондентами орієнтовної тривалості власного життя (роки)

Вік доживання		Школярі		Студенти	
		Загальні показники		Загальні показники	
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1.	Середній вік доживання	**74,41**		**79,45**	
		72,88	75,11	82,48	73,91
2.	Мінімальний вік доживання	**40,0**		**45,0**	
		43,0	40,0	60,0	45,0
3.	Максимальний вік доживання	**100,0**		**110,0**	
		100,0	100,0	110,0	90,0

Зокрема, прогнозований середній вік доживання школярів чоловічої статі становить 72,88 роки, жіночої статі – 75,11 років. Прогнозований середній вік доживання студентів чоловічої статі становить 82,48 роки, студенток – 73,91 роки.

Прогнозований мінімальний вік доживання у школярів, загалом, становить 40 років, зокрема, у школярів чоловічої статі – 43 роки, у школярок – 40 років.

Прогнозований максимальний вік доживання у школярів становить 100 років, зокрема у школярів чоловічої статі – 100 років, у школярок також 100 років.

Прогнозований мінімальний вік доживання у студентів, загалом, становить 45 років, зокрема, у студентів чоловічої статі – 60 років, у студенток – 45 років.

Прогнозований максимальний вік доживання у студентів, загалом, становить 110 років, зокрема у студентів чоловічої статі – 110 років, у студенток 90 років.

Що ж стосується порівняння в даному контексті школярів і студентів – у студентів в порівнянні з школярами, загалом, прогнозований середній вік доживання збільшується від 74,41 до 79,45 років. Зокрема, у студентів чоловічої статі в порівнянні з школярами чоловічої статі збільшується прогнозований середній вік доживання з 72,88 до 82,48 років. У студенток і школярок прогнозований середній вік доживання залишається відносно сталим, з незначною тенденцією до зменшення (73,91 і 75,11 років).

Разом з тим, спостерігається збільшення мінімального і максимального прогнозованих віків доживання у студентів в порівнянні з школярами, загалом, - з 40 до 45 років і з 100 до 110 років.

Зокрема, у студентів чоловічої статі в порівнянні з школярами чоловічої статі мінімальний і максимальний прогнозовані віки доживання збільшуються – з 43 до 60 років і з 100 до 110 років.

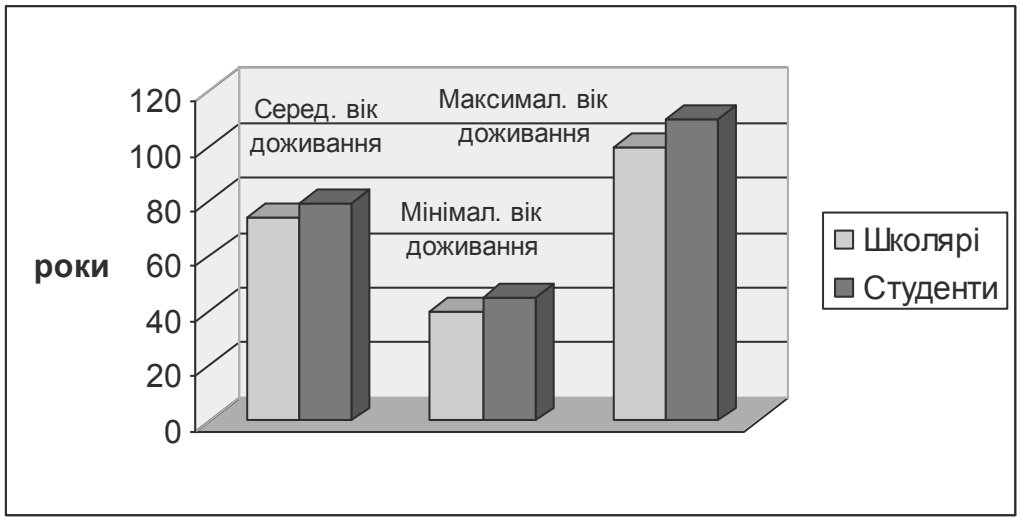

Рис. 3.2.15. Розподіл часових інтервалів планування респондентами власного життя.

Також, у студенток в порівнянні з школярками виявлено незначне збільшення мінімального прогнозованого віку доживання – з 40 до 45 років. Разом з тим, спостерігається зменшення максимального прогнозованого віку доживання у студенток в порівнянні з школярками – з 100 до 90 років.

Зростання прогнозованої орієнтовної тривалості життя у студентів у порівнянні з школярами свідчить, за нашим припущенням, про зменшення у них соціальної тривоги та занепокоєння, а також збільшення почуття впевненості у власних можливостях успішного життєздійснення.

Таким чином, резюмуючи матеріал даного параграфу можна структурувати такі висновки.

Соціальні успіхи та досягнення студентів (успішне закінчення школи, вступ до ВНЗ, зростання соціального статусу, самостійне життя) зумовлюють розвиток у них більш реалістичного, цілісного осмислення власного життєвого шляху, що стає передумовою переважання у них соціальної активності, розкутості, дієвості у тому числі, при формуванні майбутньої перспективи, матеріального та духовного вдосконалення.

Переважання у студентів порівняно з школярами цілісності, об’єктивності та почуття реальності при сприйманні власного життя у всій його багатогранності сприяє:

– більш реалістичному, “тверезому”, адекватному підходу при плануванні майбутньої практичної діяльності;

– зміщенню особистісного центру сприймання життєвого шляху у студентів у бік інтернальності, що, у свою чергу, може детермінувати у них соціальну врівноваженості, відповідальність за власне життєздійснення, самостійність, цілеспрямованість, і, відповідно, поглиблення почуттів впевненості у власних силах, власної винятковості, неповторності;

– розвитку особистісної гнучкості, креативності, утилізаційності при реалізації життєвих задумів, при переживанні соціальних депривацій та фрустрацій;

– зміщенню акценту в структурі соціальних відреагувань студентів у бік відкритості, комунікабельності, діловитості, співробітництва, що, у свою чергу, детермінує розвиток таких особистісних властивостей як стратегічність, масштабність формування життєвих перспектив, впевненість

у збутті власних задумів, послідовність й реалістичність при виборі способів та засобів їх здійснення;

– розвитку “позитивності” при осмисленні минулого життєвого досвіду та прогнозуванні майбутнього з конструктивно-реалістичним урахуванням причинно-наслідкових зв’язків між подіями життя;

– послабленню соціальних страхів, розвиток почуття впевненості у власні прагнення, можливості, здібності щодо успішного життєздійснення. Відображенням цього є зростання у студентів значення прогнозованої тривалості життя.

Крім того, *гендерні* співставлення емпіричних даних також підтверджують основне припущення роботи щодо впливу соціальних чинників (міжособистісно зумовлений досвід, самостійне прймання визначальних рішень, успіхи, досягнення) на спосіб життєтворення, формування життєвої перспективи у ранній юності. Зокрема, у студентів під впливом успішного доленосного соціального досвіду, професійного самовизначення зростає тенденція щодо:

- розвитку врівноваженості, послідовності, реалістичності, самореалізації у всіх сферах життя (наприклад, при формуванні сім’ї);

- трансформації невротично-компенсаторної моделі перцепції життєвого шляху в об’єктивно-реалістичну, гармонійну (наприклад, седатація надмірного прагнення авторитету у дівчат, стимуляція прагнення авторитету, репутації у юнаків і т. ін.);

- трансформації прихованості, потаємності, невпевненості в соціально ефективні якості: комунікабельність, відкритість, співробітництво;

- формування стійких навичок щодо інтернальних соціальних відреагувань, відповідальності за власне життєтворення, а також міжособистісної врівноваженості й поваги.

- трасформації невизначеності перед майбутнім, соціальної “забобонності”, залежності від обставин у цілеспрямованість, об’єктивність, аутентичність;

- формування адекватності саоооцінки, гармонізації, аутентизації соціальних поведінкових патернів; формування об’ємного, контекстуально-гнучкого креативного мислення, почуття власної неповторності, самобутності, визначальності.

На підставі виявлень у другому розділі структурована *цілісна системна характеристика* представників вікової категорії “рання юність” – школярів і студентів.

1. Базовими соціально зумовленими чинниками, які у багатьох випадках детермінують психологічні й соціально-психологічні життєтворчі

особливості школярів є *недостатня соціальна досвідченість* і *відсутність* кінцевого *професійного самовизначення.* Зокрема, у школярів як правило відсутній стійкий досвід життєво-визначальних соціальних успіхів і досягнень. Також, шкільний період життя передбачає лише мінімальні соціально-статусні зміни. Мінімальною є й практика самостійного прийняття визначальних доленосних рішень.

2. Зазначені чинники детермінують переважаючі *психологічні властивості школярів*. Зокрема, у юнаків даної соціальної категорії відсутні стійкі, грунтовні комунікативні навички. При тому, часто має місце однозначне, негнучке, максималістсько-конфліктне сприймання об'єктів комунікації. Взаємовідносини у багатьох випадках набувають підлітково-проективного характеру і відображають позасвідомі комплекси, прагнення впевненості, соціальної врівноваженості, визначеності.

Таким чином, у школярів більшою мірою переважають напрями самовдосконалення, що мають дещо невротично-компенсаторний відтінок – підвищення інтелектуального рівня, рівня матеріальної забезпеченості, міжособистісне домінування. Відповідно, превалюють такі базові цінності як – схвалення, визнання, слава, влада.

Недостатність соціальної практики зумовлює поширену невпевненість школярів у здійсненні власних життєвих планів, викликає сумніви, острахи, побоювання, що мають смисловий відтінок особистісної недосконалості, неспроможності.

Разом з тим, більшою мірою розвинена у школярів *екстернальна* соціально-реактивна позиція може спричиняти високий рівень ірреальності, містичності, забобонності при життєвому цілеформуванні.

Тобто, життєтворення у школярів доволі часто детермінується не реальним досвідом, а фантазіями, інфантильно-романтичними мріями, сподіваннями, що зумовлює певне відношення до власного життя, долі – більш гедоністичне, хаотичне, "інстинктивне", "плинне" невпорядковане. Відповідно, певною нелогічністю, неадекватністю вирізняється змістовий характер життєтворних перешкод.

З іншого боку, завади здійсненню життєвих прагнень у даної категорії юнаків переважно характеризуються смисловою "внутрішністю", "особистісністю", тобто за змістом вони більше спрямовані у бік інтроекції, мають певною мірою самозвинувачувальний, невротичний характер.

3. Зазначені індивідуально-психологічні характеристики школярів спричинили переважання у них необ'єктивного, нереального, дискретно-хаотичного сприймання власного життєвого шляху.

Це зумовлює перевагу у школярів *ілюзорного* способу життєвого самовизначення, а також – детермінує, як правило, неадекватно-спонтанне прогнозування майбутнього, імпульсивно-непослідовне формування життєвої перспективи.

4. Базовими соціально зумовленими чинниками, які детермінують психологічні й соціально-психологічні зрушення у студентів є *успішний соціальний досвід* і *професійне самовизначення* – а саме, перші значущі соціальні досягнення юнаків: успішне закінчення школи, успішне складання вступних іспитів до обраного ВНЗ, зростання соціального статусу, досвід самостійного приймання визначальних рішень і життя загалом.

5. Вказані чинники зумовлюють певні *індивідуально-психологічні властивості студентів*. Зокрема, їх більшою мірою характеризує внутрішньо-духовна особистісна спрямованість, тобто переважають цінності, пов'язані з задоволенням високих егоцентрично-духовних потреб – самореалізація, самоствердження, духовна досконалість, самодостатність.

При тім, у студентів, як правило, переважають більш реалістично-адекватні способи самовдосконалення, що пов'язані з удосконаленням і фізичним (здоров'я), і соціальним (компетентність, професіоналізм, наполегливість). Тобто, актуальними для них, також, є цінності – гармонія, врівноваженість, активність, цілеспрямованість, успішність.

Крім того, студенти більш адекватно, реально осмислюють власні прагнення, можливості, здібності – що є передумовою об'єктивності формування життєвої перспективи. Дане об'єктивно-реалістичне сприймання власного життєвого шляху, себе на ньому, формується на основі справжнього життєвого досвіду: успіхів, досягнень, а також помилок і невдач, утилізаційного відношення до них.

Зростання соціального статусу детермінує поглиблення соціально-психологічних характеристик студентів: соціальна аутентичність, відкритість, гнучкість.

Відповідно, у них у багатьох випадках відбувається зміна *референтного кола*, тобто епіцентр спілкування зміщується "назовні" – від батьків, "таємниць" – до колег, товаришів, однодумців, колективу, соціуму – набуває соціально-ділового, співробітницького характеру.

Індивідуально-психологічним еквівалентом вказаних змін є переважання у студентів інтернального способу соціальних відреагувань. Тобто, акцент відповідальності за власне життєздійснення з зовнішніх чинників (везіння, фарт, доля, обставини) переноситься на власну життєтворчу потенцію,

власні безмежні вітальні ресурси – вони більшою мірою розраховують на самих себе, свою спроможність і тому виявляють соціальну врівноваженість, послідовність, докладність, впевненість.

Крім того, у студентів порівняно меншим є рівень соціального занепокоєння, тривоги, що зумовлює пролонгованість прогнозованої тривалості життя. Відповідно, ймовірні прогнозовані перешкоди при життєвому цілеформуванні у студентів мають відтінок соціоприхильності, позитивності, корисності. Життєві сумніви, при тому, набувають більш практичного, утилізаційного характеру, формується зпрогнозоване, осмислене, "хазяйновите" відношення до власного життя й долі.

6. Таким чином, зазначені соціально-психологічні особливості студентів свідчать про інтенсивніше формування у них об'єктивного, цілісного сприймання власного життєвого шляху, реалістичного осмисленням власних прагнень, можливостей, здібностей.

Переважання соціально зумовлених особистісних якостей сприяє формуванню у студентів почуття реальності в осмисленні сенсу власного існування, що, у свою чергу, лежить в основі формування самостійності, цілеспрямованості, прагнення щодо самореалізації, самовизнання.

Більш виражена відповідальність за власне життєздійснення базується на почутті "позитивності" при осмисленні минулого життєвого досвіду та прогнозуванні майбутнього з конструктивно-утилізаційним урахуванням причинно-наслідкових зв'язків між подіями життя.

Монолітне, всегранне бачення життєвого шляху, формування адекватного його образу є передумовою стратегічності, "випуклості", "далекоглядності" при моделюванні власної життєвої перспективи, впевненості у збуття прагнень, розвиток послідовності й реалістичності при виборі способів та засобів їх реалізації.

Разом з тим, отримані результати зумовили акцентування дослідницької уваги на подійному, причинно-наслідковому (каузометричному) аналізі життєвого шляху респондентів.

3.3. Причинно-наслідкові міжподійні зв'язки у ранній юності.

3.3.1. Подійний зміст життєвого шляху школярів і студентів.

З метою поглиблення дослідницько-аналітичних процедур щодо вивчення життєвих перспектив школярів і студентів була проведена методика "Life-Line", як ефективний психологічний засіб розгляду цілісної карти життя та причинно-наслідкових міжподійних звязків у контексті формування індивідуального способу самовизначення особистості [357].

Що стосується загального розподілу 3-х найважливіших подій життя респондентів за життєвими сферами – отримані такі результати.

Школярі більшою мірою виокремлюють три найважливіші події життя за сферами – “Внутрішній світ” (29,4), “Робота-навчання” (23,2), “Сім’я” (18,8). Решта сфер виражені слабше – “Суспільство” (8,8), “Природа” (6,6), “Здоров’я” (1,4).

У свою чергу, у студентів три найзначущі події життя більшою мірою належать до сфер “Робота-навчання” (36,5), “Сім’я” (27,6), “Внутрішній світ” (22,8). Решта сфер виражені слабо – “Суспільство” (6,8), “Здоров’я” (3,6), “Дозвілля” (1,6), “Природа” (1,2) (див. табл. 3.3.1; рис. 3.3.1).

Таблиця 3.3.1.

Загальний розподіл **найзначущіших подій** життя респондентів за життєвими сферами та емоційним забарвленням (%)

Респонд.	**Життєві сфери Емоційне ставлення**																				
	Вн. світ			**Дозвілля**			**Суспіл-во**			**Здоров’я**			**Роб./Навч.**			**Сім’я**			**Природа**		
	Всього			Всього			Всього			Всього			Всього			Всього			Всього		
	+	=	–	+	=	–	+	=	–	+	=	–	+	=	–	+	=	–	+	=	–
Школярі	**0,294**			**0,116**			**0,088**			**0,014**			**0,232**			**0,188**			**0,066**		
	0,74	0,26	0,0	1,0	0,0	0,0	0,9	0,0	0,1	0,2	0,8	0,0	0,74	0,13	0,13	0,77	0,12	0,12	0,5	0,5	0,0
Студенти	**0,228**			**0,013**			**0,068**			**0,036**			**0,365**			**0,276**			**0,012**		
	0,8	0,13	0,07	0,0	0,0	1,0	0,33	0,67	0,0	1,0	0,0	0,0	0,52	0,44	0,04	0,83	0,11	0,06	1,0	0,0	0,0

При порівнянні студентів зі школярами у перших більшою мірою найважливіші події життя належать до сфер “Робота, навчання” (36,5 і 23,2), “Сім’я” (27,6 і 18,8) (див. табл.3.3.1). Крім того, у студентів менша кількість найважливіших подій стосується сфер “Внутрішній світ” (22,8 і 29,4), “Дозвілля” (1,3 і 11,6), “Природа” (1,2 і 6,6). За іншими сферами життя найважливіші події розподіляються відносно однаково: “Суспільство” (6,8 і 8,8), “Здоров’я” (3,6 і 1,4).

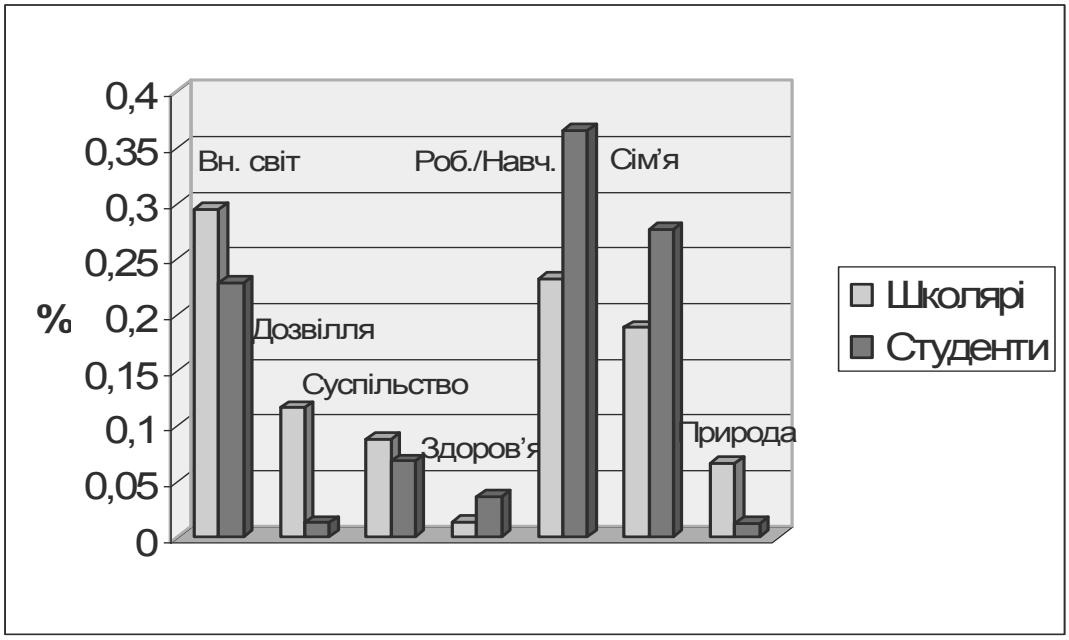

Рис. 3.3.1. Розподіл найзначущіших подій життя респондентів за життєвими сферами.

Менша кількість найважливіших подій, загалом, за сферою "Внутрішній світ" у студентів порівняно з школярами є свідченням, на нашу думку, зростання у них "зовнішніх", екстравертивних патернів, тенденцій поведінки, соціальності; зрушення у них акценту з підліткової інтроспекції, самоаналізу, самозаглиблення, закомплексованості – в сторону соціальної активності, розкріпаченості, комунікабельності.

Що ж стосується емоційного забарвлення 3-х найважливіших подій життя респондентів в межах окремої життєвої сфери – заслуговує уваги таке. Кількість позитивних і негативних подій за сферою "Робота-навчання" переважає у школярів порівняно зі студентами (74,0 і 52,0); (13,0 і 4,0). Це, на наш погляд, відображає, з одного боку, притаманне школярам старших класів переживання швидкого розлучення зі школою, передбачувану ностальгію за шкільними роками, а також – романтичну захопленість, ілюзорність довгоочікуваного навчання у ВНЗ, не позбавлене ілюзій прагнення підкорити світ – оволодіти хорошою професією, "зробити" кар'єру, заробити гроші, заслужити загальне визнання; з іншого боку – закономірні занепокоєння, тривоги, хвилювання з приводу власної неспроможності вступу у ВНЗ, успішного навчання, закінчення, професійної діяльності.

Разом з тим, більша кількість у студентів емоційно індиферентних найважливіших подій за сферою "Робота-навчання" (44,0 і 13,0) свідчить,

на наш погляд, про більш адекватну, виважену, реалістичну оцінку актуальної соціальної життєвої ситуації і власного місця в ній.

Що стосується розподілу 3-х найменш важливих подій життя за життєвими сферами, то у школярів переважають сфери – “Сім’я” (21,8), “Дозвілля” (18,4), “Внутрішній світ” (15,4), “Суспільство” (15,1), “Здоров’я” (14,1) (див. табл. 3.3.2 ; рис. 3.3.2). При тім, мінімально виражені сфери – “Робота-навчання” (10,3), “Природа” (4,7).

У свою чергу, у студентів при розподілі 3-х найменш важливих подій життя за життєвими сферами найактуальнішими є сфери - “Сім’я” (23,8), “Внутрішній світ” (19,0), “Суспільство” (15,9), “Здоров’я” (15,7), “Робота-навчання” (13,8). Найменш актуальними для студентів є сфери “Дозвілля” (8,5), “Природа” (3,3).

Таблиця 3.3.2.

Загальний розподіл найменш значущих подій життя респондентів за життєвими сферами та емоційним забарвленням (%)

Респонд.	**Життєві сфери Емоційне ставлення**																				
	Вн. світ			**Дозвілля**			**Суспіл-во**			**Здоров’я**			**Роб./Навч.**			**Сім’я**			**Природа**		
	Всього			Всього			Всього			Всього			Всього			Всього			Всього		
	+	=	–	+	=	–	+	=	–	+	=	–	+	=	–	+	=	–	+	=	–
Школярі	**0,154**			**0,184**			**0,151**			**0,141**			**0,103**			**0,218**			**0,047**		
	0,5	0,25	0,25	0,5	0,25	0,25	0,18	0,27	0,55	0,27	0,09	0,64	0,11	0,33	0,56	0,24	0,12	0,65	0,33	0,17	0,5
Студенти	**0,190**			**0,085**			**0,159**			**0,157**			**0,138**			**0,238**			**0,033**		
	0,42	0,25	0,33	0,55	0,36	0,09	0,5	0,4	0,1	0,25	0,0	0,75	0,33	0,33	0,33	0,27	0,27	0,47	0,25	0,25	0,5

Порівняльні тенденції, виявлені при розподілі 3-х найменш важливих подій з 15-ти виокремлених респондентами за життєвими сферами загалом узгоджуються з тенденціями, зазначеними вище, при аналізі 3-х найважливіших подій життя.

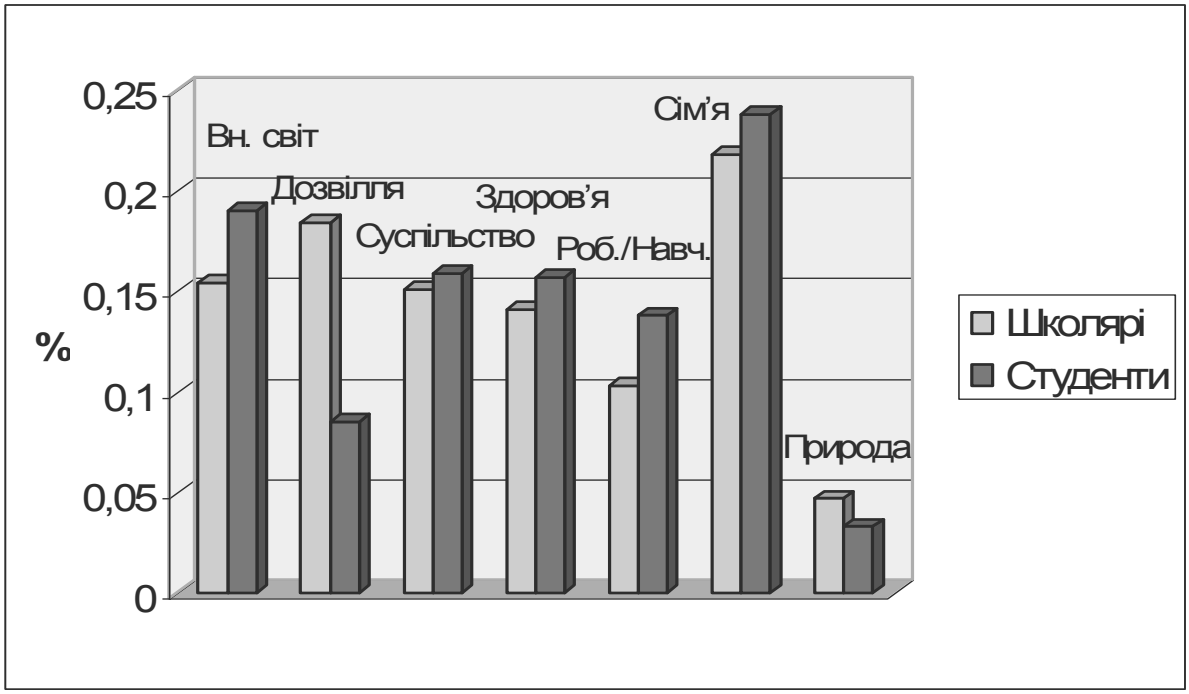

Рис. 3.3.2. Розподіл найменш значущих подій життя респондентів за життєвими сферами.

Стосовно розподілу респондентами найважливіших подій власного життя за емоційним забарвленням – отримані такі результати.

При розподілі респондентами усіх 15-ти найважливіших подій життя за емоційним забарвленням – у студентів порівняно зі школярами частка позитивних подій дещо зменшується (54,0 і 59,9), нейтральних – майже не змінюється (23,1 і 22,1) і негативних – дещо збільшується (22,9 і 18,0) (див. табл. 3.3.3; рис. 3.3.3).

Таблиця 3.3.3.

Загальний розподіл 15 найзначущіших подій життя респондентів за емоційним забарвленням (%)

Респонденти	Емоційне ставлення до подій		
	Позитивне (+)	Нейтральне (=)	Негативне (–)
Школярі	0,599	0,221	0,18
Студенти	0,540	0,231	0,229

Зменшення кількості позитивних і збільшення негативних серед усіх зазначених респондентами 15-ти найважливіших подій життя, на нашу думку, можна пояснити більш оптимістичним, можливо дещо “рожево”-ілюзорним характером загального емоційного фону у школярів (більша кількість позитивних подій), меншою кількістю в їх житті подій-випробувань (смерть рідних, соціальні фрустрації і депривації, інші втрати) (менша кількість негативних подій).

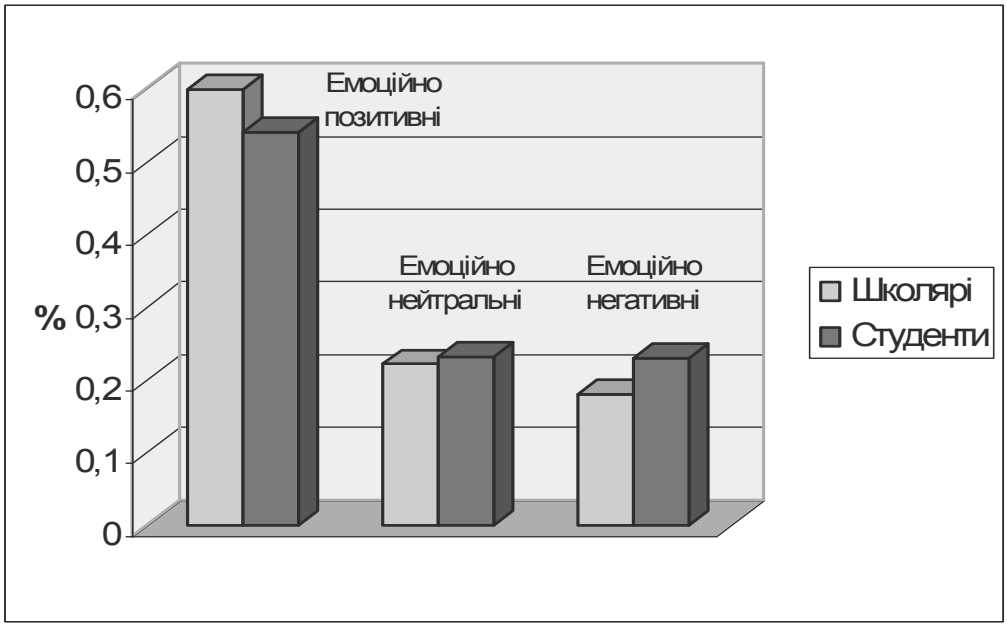

Рис. 3.3.3. Загальний розподіл 15 найзначущіших подій життя респондентів за емоційним забарвленням.

Крім того, результати дослідження дозволили проаналізувати розподіл майбутніх, перспективних подій життя респондентів за вираженістю (частотою, кількістю), значущістю, емоційним забарвленням.

За результатами дослідження у студентів у порівнянні з школярами виявлена тенденція щодо *зростання* загальної кількості майбутніх подій серед 15 виокремлених респондентами як найзначущих в житті (минулому, теперішньому і майбутньому). Відповідно, у студентів вищий середній показник кількості майбутніх подій на одного респондента (9,3 і 6,9) (див. табл. 3.3.4.).

Таблиця 3.3.4.

Розподіл між респондентами середніх показників кількості майбутніх найважливіших подій життя

Респонденти	Середній показник
Школярі	6,9
Студенти	9,3

Однак, разом з тим, при вивченні найважливіших і найменш важливих подій життя з наведених респондентами 15-ти згідно вимог методики Life-Line – у студентів порівняно з школярами виявлено тенденцію щодо *зменшення* кількості майбутніх в числі перших 3-х (51,0 і 77,0), а також, в числі останніх 3-х найзначущіших подій життя (30,1 і 59,7) (див. табл. 3.3.5.). Тобто, у студентів основна частина майбутніх подій (які, загалом, переважають за кількістю) за значущістю розташована на "середніх" позиціях континууму суб'єктивно важливих подій – з 4-ї по 12-ту.

Таблиця 3.3.5.

Кількість майбутніх подій серед 3-х найзначущіших і 3-х найменш значущих подій життя (%)

Респонденти	Майбутні події	
	Три найзначущіші події	Три найменш значущі події
Школярі	0,77	0,597
Студенти	0,51	0,301

Таким чином, зазначені тенденції свідчать, вірогідно, про те, що студенти, заохочені соціальними успіхами (вступ до ВНЗ, позитивна зміна соціального статусу, і, як наслідок, зростання почуття самоповаги, самовизнання, самооцінки) прагнуть нових досягнень у майбутньому (робота, кар'єра, визнання), тому частка майбутніх подій в переліку 15-ти найважливіших подій життя у них більша ніж у школярів, у яких щодо майбутніх соціальних змін власного життя мають місце певні побоювання, настороженість.

Проте, разом з тим, для школярів власні перспективи є довгоочікуваними, і тому – більш інтригуючими, бажаними. Іншими словами, невизначеність стосовно власного майбутнього, його непередбаченість та важкопрогнозованість зумовлюють зростання значущості зазначених ними майбутніх подій і переміщення їх до полюсу "найзначущості" на вказаному континуумі виокремлених 15-ти важливих подій життя.

Також, при осмисленні школярами майбутніх подій, імовірно, відіграє певну роль їх значна часова віддаленість і навіть певна недосяжність, з урахуванням вищезазначених соціальних страхів перед неминучими змінами в житті. Це, на наш погляд, зумовлює зростання кількості майбутніх подій у школярів у порівнянні з студентами на трьох останніх позиціях за суб'єктивною значущістю.

Що стосується загального розподілу майбутніх найважливіших подій життя за емоційним забарвленням, то в даному випадку кількість позитивних майбутніх подій у студентів у порівнянні з школярами збільшується (59,0 і 50,4), індиферентних майбутніх подій – зменшується (17,1 і 33,2) і негативних – також дещо збільшується (24,0 і 16,4) (див. табл. 3.3.6.; рис. 3.3.4).

Таблиця 3.3.6.

Загальний розподіл **майбутніх** подій життя респондентів за емоційним забарвленням (%)

Респонд.	Емоційне ставлення до подій		
	Позитивне (+)	Нейтральне (=)	Негативне (–)
Школярі	**0,504**	0,332	0,164
Студенти	**0,59**	0,171	0,24

Таким чином, виявлене збільшення у студентів порівняно зі школярами кількості позитивних майбутніх подій зумовлюється, на наш погляд, у першу чергу, зміною їх відношення до самих себе – підвищення самоповаги, самооцінки, самовпевненості, самовизнання (зростання омніпотентності (всесильності, всемогутності) [148]); а також послабленням соціальної тривоги, невизначеності – що в свою чергу спричинене певними соціальними досягненнями (позитивними змінами) – успішне закінчення школи, вступ у ВНЗ, самостійне життя.

Дане виявлення узгоджується з даними попереднього розділу, а саме з більш інтернальною, життєстверджувальною, активно-позитивною життєтворною позицією, що формується у студентів під впливом базальних *соціалізаційних* чинників – соціального досвіду й професійного самовизначення.

Більша кількість індиферентних майбутніх подій у школярів порівняно зі студентами зумовлюється, вірогідно, переживанням ними певної психологічної віддаленості, ілюзорності, "примарності" основних подій, які прогнозуються; невизначеністю, почуттям невідомого стосовно власного майбутнього і відповідно наявністю по відношенню до нього соціальних тривог і страхів – що утруднює його емоційне "фарбування".

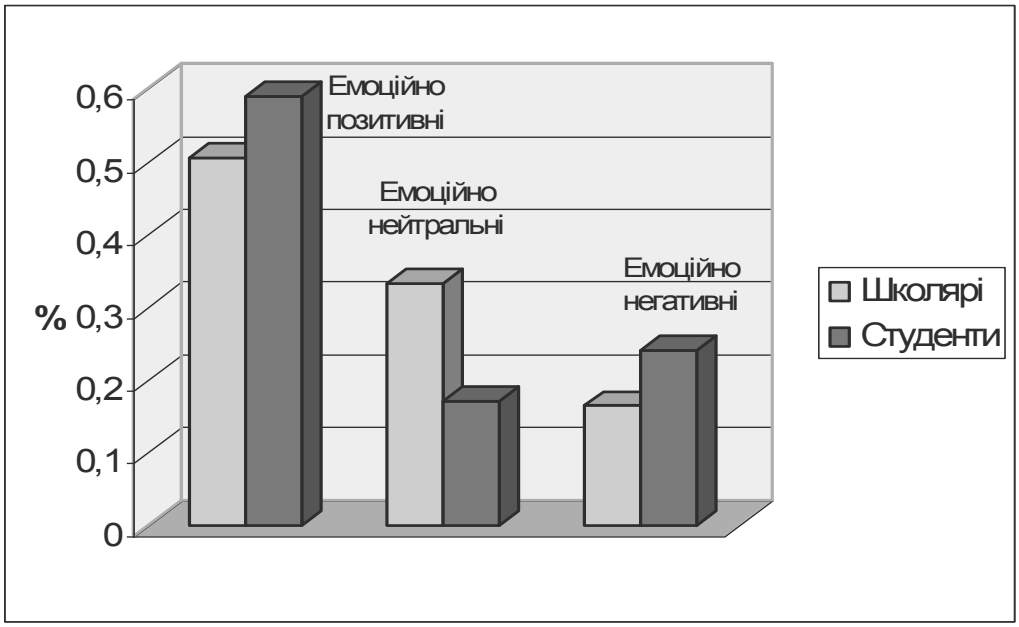

Рис. 3.3.4. Загальний розподіл **майбутніх** подій життя респондентів за емоційним забарвленням.

Разом з тим, збільшення у студентів кількості негативних майбутніх подій на нашу думку, свідчить про більш реалістичне, цілісне, об'єктивне сприймання ними життя із закономірними помилками, невдачами, фрустраціями, втратами.

У цьому ж контексті кількість позитивних серед 3-х найважливіших майбутніх подій у студентів більша ніж у школярів (63,1 і 59,8) (див. табл. 3.3.7.). Це також свідчить про більш "сміливе" відношення студентів до майбутнього життєвого шляху як до поля різноманітних досягнень і звершень, що, як зазначалося, зумовлюється певним позитивним досвідом у розрізі соціального становлення і, як наслідок, ціліснішим, реалістичнішим сприйманням життя. Зазначену закономірність підтверджує і більша

кількість у студентів позитивних серед 3-х найменш важливих майбутніх подій життя з 15-ти зазначених (45,1 і 32,7) (див. табл. 3.3.7; рис. 3.3.5).

Таблиця 3.3.7.

Розподіл 3-х найзначущіших майбутніх подій життя респондентів за емоційним забарвленням (%)

Респонденти	Емоційне ставлення до подій		
	Позитивне (+)	Нейтральне (=)	Негативне (–)
Школярі	0,598	0,317	0,085
Студенти	0,631	0,225	0,144

Крім того, серед 3-х найважливіших подій життя у студентів виявлена більша кількість і негативних майбутніх подій (14,4 і 8,5). На наш погляд, це також доводить припущення, про більш реалістичне, об'єктивне, аутентичне (безпосереднє), цілісніше бачення студентами власного майбутнього життєвого шляху.

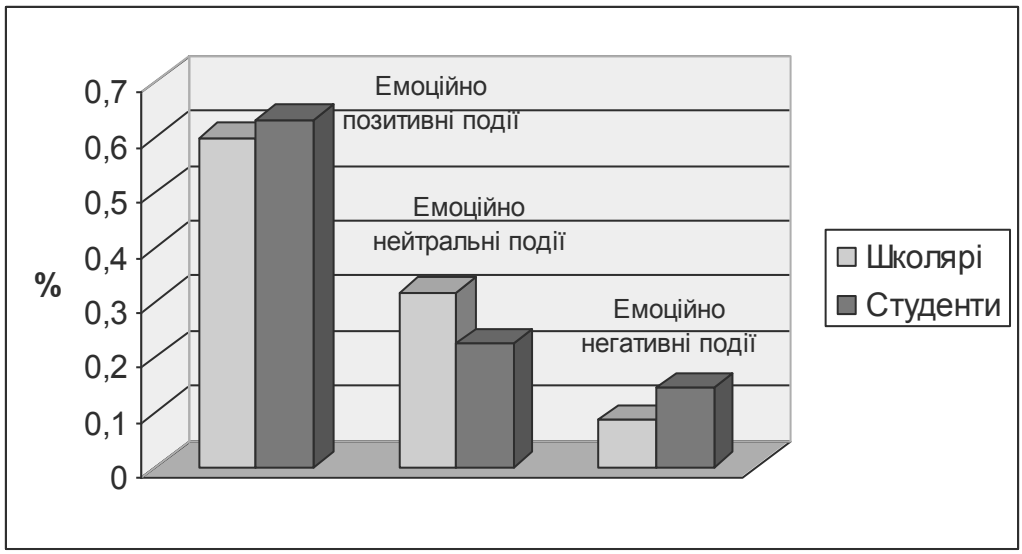

Рис. 3.3.5. Розподіл 3-х найзначущіших майбутніх подій життя респондентів за емоційним забарвленням.

Також у школярів виявлена тенденція розташовувати негативні майбутні події більшою мірою на останніх позиціях шкали суб'єктивної значущості найважливіших подій життя. В результаті у них порівняно із студентами спостерігається більша кількість негативних майбутніх подій серед 3-х найменш важливих подій життя (47,9 і 23,3) (див. табл. 3.3.8; рис. 3.3.6).

Це, на наш погляд, також свідчить про “райдужне”, “безхмарне” і відповідно нереалістично “рожеве” сприймання школярами життєвого шляху; пригнічення, витіснення, неприймання ними можливих життєвих “негативів”, помилок, втрат, фрустрацій.

Таблиця 3.3.8.

Розподіл 3-х найменш значущих **майбутніх** подій життя респондентів за емоційним забарвленням (%)

Респонденти	Емоційне ставлення до подій		
	Позитивне (+)	Нейтральне (=)	Негативне (–)
Школярі	0,327	0,194	0,479
Студенти	0,451	0,316	0,233

При розподілі 3-х найважливіших майбутніх подій життя респондентів за життєвими сферами виявлена така ієрархія їх за вираженістю. Школярі більшою мірою відносять найважливіші майбутні події до сфер - “Робота-навчання” (26,8), “Сім’я” (24,0) (див. табл. 3.3.9; рис. 3.3.7). Меншою мірою виражені сфери - “Внутрішній світ” (14,9), “Дозвілля” (13,0), “Суспільство” (8,5), “Здоров’я” (8,5), “Природа” (4,3).

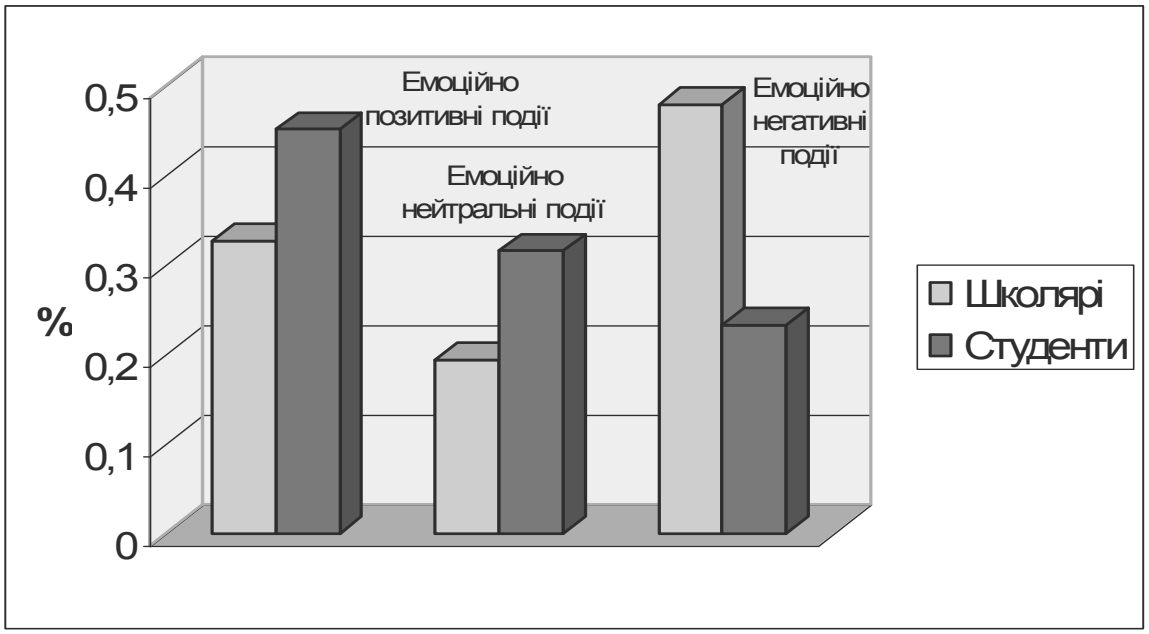

Рис. 3.3.6. Розподіл 3-х найменш значущих **майбутніх** подій життя респондентів за емоційним забарвленням.

У студентів за кількістю 3-х найважливіших майбутніх подій також переважають сфери - “Робота-навчання” (37,5), “Сім’я” (30,2), а також – “Внутрішній світ” (21,6). Решта сфер виражаються мінімально – “Суспільство” (6,3), “Здоров’я” (4,0), “Дозвілля” (3,0), “Природа” (2,0).

Таблиця 3.3.9.

Розподіл **найзначущіших майбутніх** подій життя респондентів за життєвими сферами та емоційним забарвленням (%)

Респонд.	**Життєві сфери Емоційне ставлення**																				
	Вн. Світ			**Дозвілля**			**Суспіл-во**			**Здоров’я**			**Роб./Навч.**			**Сім’я**			**Природа**		
	Всього			Всього			Всього			Всього			Всього			Всього			Всього		
	+	=	–	+	=	–	+	=	–	+	=	–	+	=	–	+	=	–	+	=	–
Школярі	**0,149**			**0,13**			**0,085**			**0,085**			**0,268**			**0,24**			**0,043**		
	0,57	0,43	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,79	0,07	0,14	0,75	0,13	0,13	0,5	0,5	0,0
Студенти	**0,216**			**0,03**			**0,063**			**0,042**			**0,375**			**0,302**			**0,02**		
	0,71	0,14	0,14	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,58	0,33	0,08	0,82	0,09	0,09	0,0	0,0	0,0

Таким чином, загалом, при розподілі респондентами 3-х найважливіших майбутніх подій життя за життєвими сферами повторюються тенденції, виявлені при аналізі розподілу усіх найважливіших подій життя. Тобто, у студентів у порівнянні зі школярами більшою мірою найважливіші майбутні події життя належать до сфер “Робота, навчання” (37,5 і 26,8), “Сім’я” (30,2 і 24,0). Однак, крім того, при розподілі найважливіших майбутніх подій у студентів переважає також сфера “Внутрішній світ” (21,6 і 14,9).

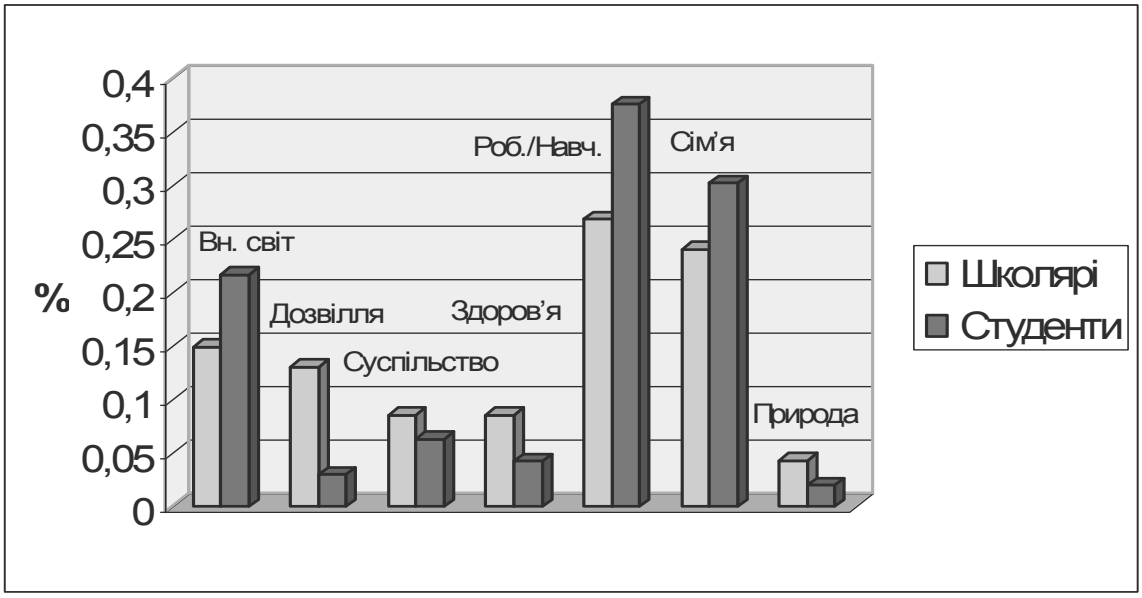

Рис. 3.3.7. Розподіл **найзначущіших майбутніх** подій життя респондентів за життєвими сферами.

Крім того, у студентів зафіксована менша кількість 3-х найважливіших майбутніх подій, які стосуються сфери "Дозвілля" (3,0 і 13,0), "Здоров'я" (4,0 і 8,5). За іншими сферами найважливіші майбутні події розподіляються відносно однаково – "Суспільство" (6,3 і 8,5), "Природа" (2,0 і 4,3).

Таблиця 3.3.10.

Розподіл **найменш значущих майбутніх** подій життя респондентів за життєвими сферами та емоційним забарвленням (%)

Респонд.	**Життєві сфери Емоційне ставлення**																				
	Вн. Світ			**Дозвілля**			**Суспіл-во**			**Здоров'я**			**Роб./Навч.**			**Сім'я**			**Природа**		
	Всього			Всього			Всього			Всього			Всього			Всього			Всього		
	+	=	–	+	=	–	+	=	–	+	=	–	+	=	–	+	=	–	+	=	–
Школярі	**0,097**			**0,226**			**0,161**			**0,129**			**0,097**			**0,161**			**0,129**		
	0,33	0,33	0,33	0,86	0,14	0,0	0,2	0,4	0,4	0,25	0,0	0,75	0,0	0,33	0,67	0,4	0,0	0,6	0,25	0,25	0,5

Студенти	0,102			0,216			0,108			0,211			0,15			0,158			0,055		
	1,0	0,0	0,0	0,33	0,5	0,17	0,5	0,5	0,0	0,25	0,0	0,75	0,0	0,0	0,0	0,67	0,33	0,0	0,0	0,5	0,5

Отже, в контексті вивчення життєвих перспектив респондентів перевага у студентів кількості 3-х найважливіших майбутніх подій за сферою “Робота-навчання” – закономірна, оскільки зумовлюється суттєвими змінами у їх соціальному статусі, специфікою актуальних соціальних обставин, що склалися, а також соціальними життєвими планами, які зумовлюються цими обставинами.

Перевага у студентів кількості найважливіших (також майбутніх) подій за сферою “Сім’я”, на наш погляд, також природна, оскільки вік студентів ближчий до модального віку вступу в шлюб і, відповідно, вони переживають певні вікові рольові очікування щодо досягнення відповідного сімейного статусу [61, с. 168]. В даному контексті, віково-рольові очікування, за твердженням Н.В.Паніної, – це норми та вимоги, що висуваються до індивідів, які досягнули меж певного віку. Вони відображаються в очікуванні включення в коло певних ролей, які співвідносяться з даним віком і соціальним статусом [210, с. 288].

Більша кількість найважливіших майбутніх подій життя за сферою “Внутрішній світ” у студентів зумовлюється, на наш погляд, прогнозованими ними бажаними і більш ймовірними змінами у їх сприйманні самих себе – самоствердженні, самореалізації, духовному самовдосконаленні, індивідуації.

У свою чергу, перевага у школярів кількості найважливіших (майбутніх) подій за сферами “Дозвілля”, “Природа” зумовлена, вірогідно, школярською загальною безпечністю, легковажністю, поверхневістю (“Дозвілля”) і, разом з тим, романтичністю, сенситивністю, містичністю (“Природа”).

При розподілі всього масиву майбутніх подій за сферами життя виявлено таке. У школярів більшою мірою виокремлюються значущі майбутні події за сферами – “Сім’я” (30,8), “Робота-навчання” (26,2) (див. табл. 3.3.11, рис. 3.3.8). Решта сфер життя виражені меншою мірою – “Внутрішній світ” (11,8), “Суспільство” (10,8), “Дозвілля” (8,7), “Здоров’я” (6,7), “Природа” (5,1).

У студентів за вираженістю, також переважають сфери життя - “Сім’я” (35,2), “Робота-навчання” (19,3), а також – “Внутрішній світ” (17,9). Решта сфер життя виражені слабше – “Суспільство” (9,0), “Дозвілля” (7,6), “Здоров’я” (5,5), “Природа” (5,5).

Таблиця 3.3.11.

Розподіл загальної кількості **майбутніх** подій життя респондентів за життєвими сферами (%)

Респонд.	Життєві сфери						
	Вн. світ	**Дозвілля**	**Суспіл-во**	**Здоров’я**	**Роб./Навч.**	**Сім’я**	**Природа**
Школярі	0,118	0,087	0,108	0,067	**0,262**	**0,308**	0,051
Студенти	**0,179**	0,076	0,09	0,055	**0,193**	**0,352**	0,055

У процесі порівняльного аналізу респондентів щодо кількісного розподілу всіх майбутніх подій за сферами життя виявлено таке. Загалом, у студентів кількість найзначущих майбутніх подій, приналежних до сфери “Робота-навчання” менша ніж у школярів (19,3 і 26,2). Виявлена більша кількість майбутніх подій життя за сферою “Робота-навчання” у школярів останніх класів відображає, за нашим припущенням, природну “надмірну” спрямованість школярів у майбутнє – прагнення щодо повноцінного дорослого існування, “втечу” від дитячої “неповноцінності” і “недосконалості” до реалізації себе як людини – досягнень, визнання, самоствердження.

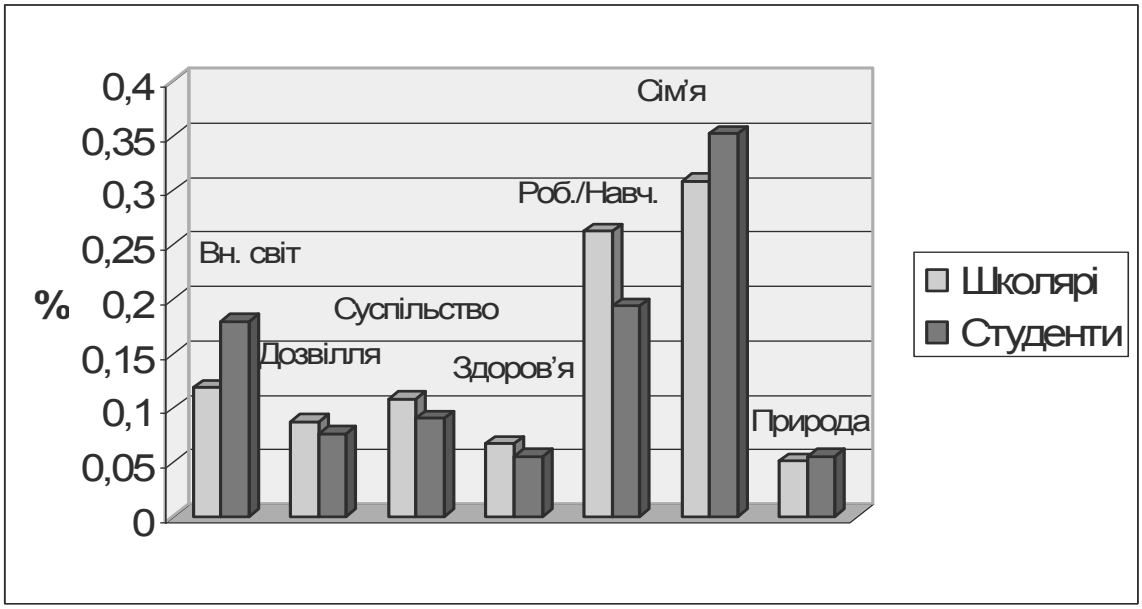

Рис. 3.3.8. Розподіл загальної кількості **майбутніх** подій життя респондентів за життєвими сферами.

Крім того, як аналізувалося вище, майбутні події за сферою життя "Робота-навчання" у студентів більшою мірою зосереджуються на полюсах (найважливіші – найменш важливі) континууму "15 найзначущих подій мого життя", що зумовлює їх переважання серед кількості 3-х найзначущих і 3-х найменш значущих майбутніх подій життя. Вказане зрушення майбутніх подій у студентів детермінується, вірогідно, їх реалістичністю, ймовірністю, наближеністю до здійснення. Навпаки, у школярів майбутні події концентруються в середній зоні вказаного континууму, що визначає меншу кількість їх серед найзначущих і найменш значущих майбутніх подій. Це, за нашим припущенням, пояснюється їх ілюзорністю, неправдоподібністю, віддаленістю щодо реалізованості.

Також, більша кількість загального масиву майбутніх подій життя за сферою "Внутрішній світ" у студентів (17,9 і 11,8) зумовлюється, як зазначалося, прогнозованими ними бажаними і реальними змінами у сприйманні самих себе – самоствердженні, самореалізації, духовному самовдосконаленні, індивідуації.

Крім того, перевага у студентів порівняно зі школярами загальної кількості майбутніх подій за сферою "Сім'я" (35,2 і 30,8) також узгоджується зі зазначеним вище припущенням щодо наявності певних віково-рольових очікувань щодо досягнення ними відповідного сімейного статусу.

Що ж стосується розподілу причинно-наслідкових міжподійних зв'язків та їх емоційного забарвлення між респондентами – отримані такі результати.

Кількість *актуальних* міжподійних зв'язків серед студентів у порівнянні зі школярами зростає (61,9 і 42,5), що, на нашу думку, зумовлюється сприйманням студентами актуальних подій (подій, пов'язаних з психологічним теперішнім) як більш значущих (див. табл. 3.3.12; рис. 3.3.9). Однак, разом з тим, у студентів порівняно з школярами спостерігається більша кількість негативних (21,8 і 11,1) і менша – позитивних актуальних міжподійних зв'язків (78,2 і 88,9). Зростання у студентів кількості негативних актуальних зв'язків свідчить, на наш погляд, про більш об'єктивне, осмислено-реалістичне відношення до власного життєвого шляху з можливими фрустраціями і депривацією.

Таблиця 3.3.12.

Розподіл причинно-наслідкових міжподійних зв'язків та їх емоційного забарвлення між респондентами (%)

Респонденти	Причинно-наслідкові міжподійні зв'язки					
	Актульні		Потенційні		**Загальна кількість**	
	Позит. (+)	Негат. (–)	Позит. (+)	Негат. (–)	Позит. (+)	Негат. (–)
Школярі	**42,5**		**47,46**		**125,96**	
	0,889	0,111	**0,857**	0,143	0,856	0,144
	0,286	*0,051*	*0,334*	*0,042*	-	-
Студенти	**61,9**		**38,29**		**147,0**	
	0,782	0,218	**0,935**	0,065	0,852	0,148
	0,346	*0,075*	*0,235*	*0,025*	-	-

Також згідно отриманих даних серед студентів у порівнянні зі школярами зменшується кількість *потенційних* міжподійних зв'язків, тобто зв'язків, пов'язаних з майбутніми, ще не реалізованими аспектами життя (38,29 і 47,46), що, вірогідно, є свідченням про більшу значущість в сприйманні школярами подій, пов'язаних з майбутніми аспектами життя. Однак, разом з тим, у студентів порівняно з школярами збільшується

кількість позитивних (93,5 і 85,7) і зменшується – негативних потенційних міжподійних зв'язків (6,5 і 14,3). Збільшення у студентів кількості позитивних потенційних зв'язків зумовлюється, на наш погляд, зростанням у них самоповаги, самооцінки, впевненості у власних силах в контексті певних соціальних досягнень – а саме, наприклад, вступу і навчання у ВНЗ.

Крім того, у студентів порівняно з школярами виявлений вищий середній показник, визначений від загальної кількості міжподійних зв'язків (147,0 і 125,96), що, вірогідно, зумовлюється у студентів цілеснішою перцептивною моделлю життєвого шляху. Співвідношення позитивних (85,2 і 85,6) і негативних міжподійних зв'язків (14,8 і 14,4), загалом, у студентів і школярів залишається незмінним.

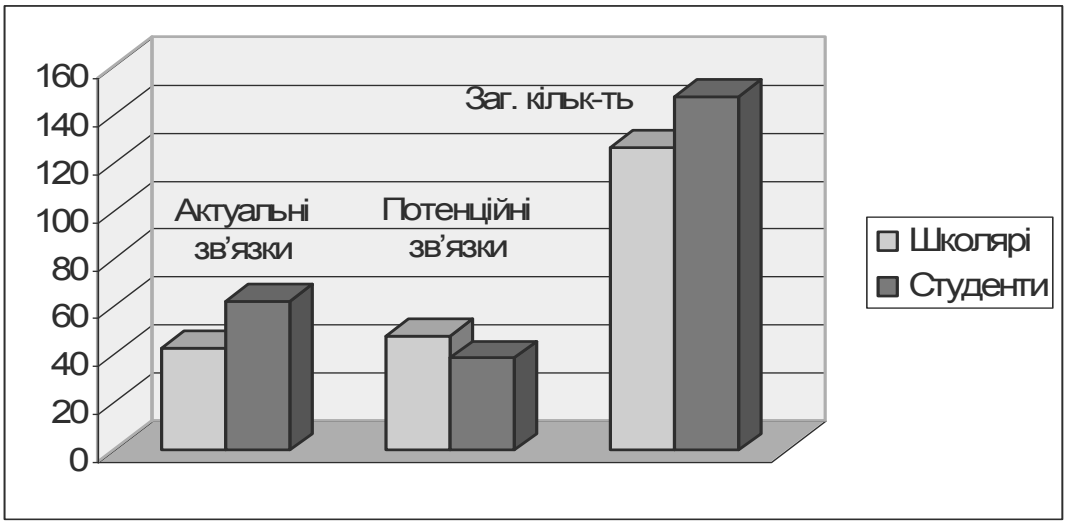

Рис. 3.3.9. Кількісний розподіл причинно-наслідкових міжподійних зв'язків.

Стосовно розподілу між студентами і школярами усіх зазначених підкласів міжподійних зв'язків з урахуванням їх емоційної полярності в контексті загальної кількості зв'язків – виявлено таке. Відсоток позитивних актуальних міжподійних зв'язків від загальної кількості міжподійних зв'язків у студентів в порівнянні з школярами зростає (34,6 і 28,6). Разом з тим, кількість позитивних потенційних зв'язків в загальному масиві у студентів порівняно з школярами збільшується (23,5 і 33,4).

3.3.2 Індивідуально-психологічні властивості як детермінанти формування життєвої перспективи.

Дані отримані при проведенні каузометричного обстеження дозволили проаналізувати індивідуально-психологічні якості респондентів.

Середній хронологічний вік респондентів-школярів становить 16,44 р., студентів – 18,68 р. (див. табл. 3.3.13; рис. 3.3.10).

Таблиця 3.3.13.

Розподіл середніх значень хронологічного та психологічного віку респондентів

Респонденти	Хронологічний вік	Психологічний вік
Школярі	16,44	12,70
Студенти	18,68	17,58

Заслуговує уваги виявлений факт, що у респондентів, загалом, середній психологічний вік менший хронологічного: у школярів – 12,7 р.; у студентів – 17,58р.

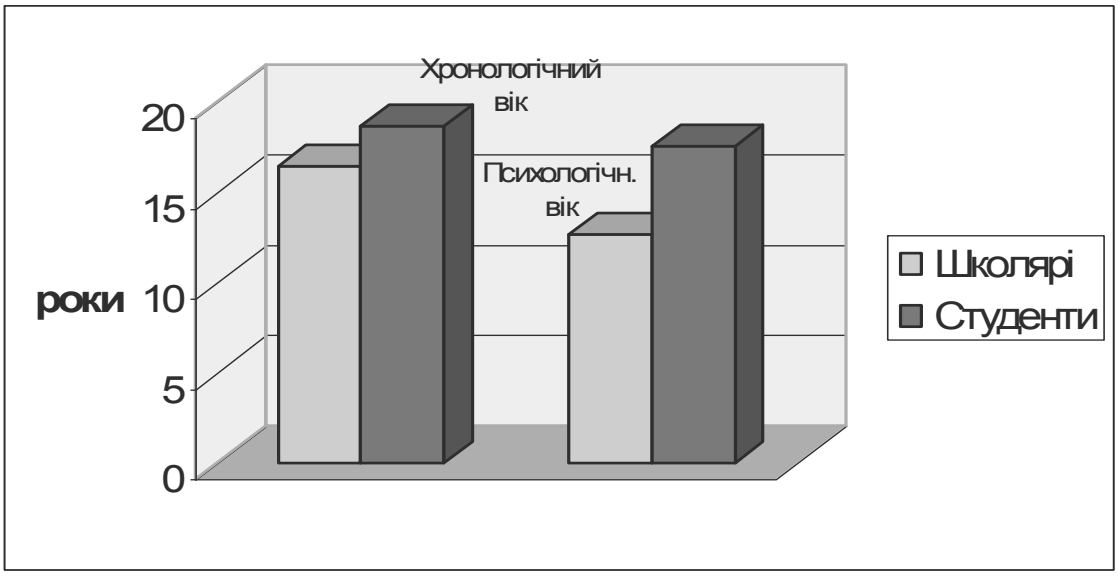

Рис. 3.3.10. Розподіл середніх значень хронологічного та психологічного віків респондентів.

При тому, значення співвідношення між хронологічним і психологічним віком становлять: у школярів – 1,29; у студентів – 1,06. (див. табл. 3.3.14).

Таблиця 3.3.14.

Значення пропорцій між хронологічним та психологічним віками респондентів

Респонденти	Хронологічний вік / Психологічний вік

Школярі	1,29
Студенти	1,06

Це свідчить про те, що школярі більшою мірою знецінюють власне минуле, а також гіперболізують власні майбутні “апетити”, перебільшують за масштабами власні мрії. Відповідно, студенти більш оптимістично, “насичено”, утилізаційно сприймають власне минуле і, крім того, більш об’єктивно, реалістично уявляють власне майбутнє. Іншими словами, у даному випадку спостерігається подолання інфантильно-“рожевого”, неадекватного сприймання юнаками власної карти життя.

У цьому ж контексті, коефіцієнт суб’єктивної реалізованості життя становить: у школярів – 0,18; у студентів – 0,22 (див. табл. 3.3.15). Переважаюча у школярів тенденція щодо нереалізованості життя також частково зумовлюється знеціненням ними наявних досягнень з власного минулого досвіду і, як наслідок, певним викривленням, деформацією панорами життя.

Таблиця 3.3.15.

Розподіл між респондентами середніх значень коефіцієнту суб’єктивної реалізації життя респондентів

Респонденти	Середні значення коефіцієнту суб’єктивної реалізації життя
Школярі	0,18
Студенти	0,22

Проведене дослідження дозволило дослідити і проаналізувати зв’язок особистісних властивостей респондентів за їх сприйманням життєвого шляху (життєвим стилем). Методика Life-Line дала змогу, базуючись на аналізі загальної структури всіх міжподійних зв’язків, а також структури *актуальних* і *потенційних* зв’язків (з урахуванням теми й мети дослідження *реалізовані* зв’язки не враховувались) виявити певні показники, які охарактеризовують респондентів в їх баченні, сприйманні власного життєвого шляху в цілому часовому континуумі або лише в його психологічному теперішньому та майбутньому психолого-часових аспектах.

Щодо *насиченості* картини життя респондентів міжподійними зв'язками виявлено, що у студентів порівняно з школярами цей показник вищий (39,7 і 29,4) (див. табл. 3.3.16; рис. 3.3.11). Переважання у студентів ступеня насиченості каузоматриці міжподійними зв'язками – свідчення про цілісне сприймання, осмисленість ними картини життя, глибше розуміння його "логіки".

Вищий показник *цілеспрямованості* серед студентів у порівнянні зі школярами (67,1 і 52,26) свідчить, що життєвий стиль перших є "прагненням до мети". У свою чергу, нижчий показник цілеспрямованості у школярів виявляє життєву тенденцію щодо спонтанності, "куди вітер віятиме" [357].

Крім того, в дослідженні виявлений середній показник *внутрішньої конфліктності* респондентів, який переважає у школярів (13,09 і 5,91), що зумовлюється більш "важким" сприйманням ними життя. Що ж стосується студентів, то за середнім показником конфліктності життя їм здається легшим, "з супутним вітром" [357].

Таблиця 3.3.16

Розподіл особистісних характеристик щодо сприймання респондентами власного життєвого шляху.

Фактори	Середні показники	
	Школярі	Студенти
Насиченість	29,35	39,73
Цілеспрямованість	52,26	67,1
Конфліктність	13,09	5,91
Раціональність	73,06	78,2
Стратегічність	1,75	5,77
Впевненість	73,37	75,77
Задоволеність	67,22	69,1
Емоційність	63,02	55,38
Почуття реальності	- 1,05	- 0,15

Вищий показник *раціональності* у студентів (78,2 і 73,06) свідчить про більш розвинене у них вміння “ловити супутний вітер” і “уникати зустрічного”, а також досягнення ними професійного покликання [357].

Також *стратегічність*, як особистісний показник, який також переважає у студентів (5,77 і 1,75), вказує на масштабність їх життєвих задумів, переконаність в їх здійсненні, на їх загальне більш відповідальне ставлення до життя як до довгого надійного безперервного шляху [357].

За показником *впевненості* респонденти виявляють відносно однакові показники з незначною тенденцію щодо переваги у студентів (75,77 і 73,37). Даний показник виявляє категоричність суджень респондентів стосовно власних життєвих перспектив і впевненість у них.

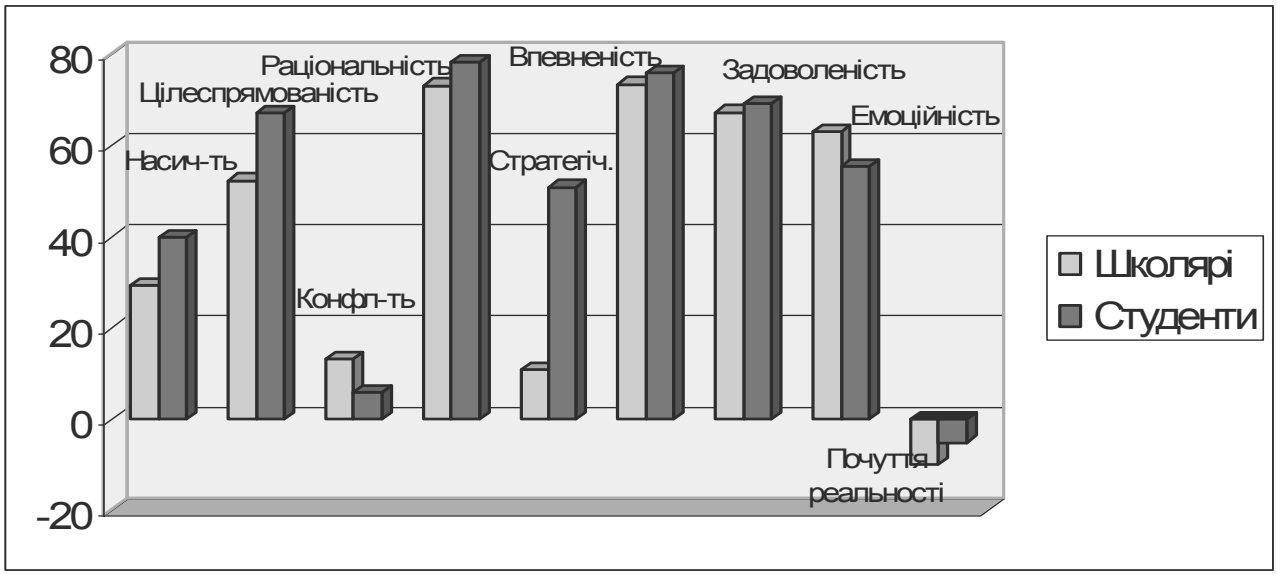

Рис. 3.3.11. Розподіл особистісних характеристик щодо сприймання респондентами власного життєвого шляху.

За показником *задоволеності* респонденти виявляють відносно однакові показники з незначною тенденцію щодо переваги у студентів (69,1 і 67,22). Цей показник виявляє міру “приємності”, “барвистості” у сприйманні респондентами власного життя.

Крім того, у школярів порівняно зі студентами переважає середній показник *емоційності*, що зумовлюється їх більш емоційно полярним, гнучким, амбівалентним сприйманням того, що з ними відбувається.

Тобто, в даному контексті, студенти виявляють більші врівноваженість, спокій, стриманість.

Вище значення показника *почуття реальності* у студентів (–0,15 і –1,05) свідчить про реалістичніше уявлення щодо власної суб'єктивної значущості в їх житті різних подій.

Таким чином, результати проведення каузометричного обстеження респондентів дозволяють структурувати певні стійкі тенденції й закономірності, які узгоджуються з попередньо отриманими результатами.

Зокрема, в результаті дослідження у **школярів** порівняно зі студентами частіше виявляється більш дискретне, вибіркове, ілюзорне сприймання власного життя, що може зумовлювати:

- спонтанність, поверхневість, непослідовність, а також містичність при плануванні майбутнього; романтичну спрямованість школярів у майбутнє – "сліпе", недієве прагнення щодо повноцінного дорослого існування, досягнень, визнання; необгрунтоване, хаотичне намагання "втекти" від дитячої "неповноцінності" і "недосконалості" до самореалізації, самоствердження;
- нереалістично "рожеве", "райдужне", "безхмарне" сприймання життєвого шляху, несприймання, уникнення можливих життєвих "негативів", помилок, депривацій, що загалом детермінується занепокоєним, тривожним ставленням до власних життєвих перспектив, побоюванням перед майбутніми соціальними змінами;
- емоційно неврівноважене, афективне, амбівалентне сприймання подій життя, що заважає об'єктивному його осмисленню та прогнозуванню;
- утруднення при емоційному "фарбуванні" школярами власного майбутнього, основними передумовами чого є певна "примарність", почуття невідомого стосовно основних подій, які прогнозуються; наповнення власних перспектив невизначеним, непередбаченим, важкопрогнозованим характером, що робить їх, з одного боку, бажаними, довгоочікуваними, а з другого – нереальними, недосяжними;
- знецінення, ігнорування власного минулого досвіду при плануванні майбутнього, формуванні життєвої перспективи;
- слабку вираженість *цілеспрямованості* при реалізації життєвих планів;
- більш "важке" сприймання школярами життя, що зумовлюється переважанням у них показників *конфліктності*.

Разом з тим, важливі зміни, що відбулися у житті **студентів** (закінчення школи, успішне складання вступних іспитів, вступ у ВНЗ, зміна соціального статусу, початок самостійного життя) зумовлюють розвиток у

них більш реалістичного, інтегрованого, цілісного сприймання власного життя, що у багатьох випадках стає передумовою:

- формування у них “зовнішніх”, екстравертивних патернів поведінки, соціальності; зрушення акценту з особистісної “підліткової” інтроспекції, самозаглиблення, самокопання, закомплексованості – у бік соціальної активності, розкутості, комунікабельності;
- глибшого розуміння “логіки” життя; адекватної, виваженої, реалістичної оцінки теперішньої життєвої ситуації і власного місця в ній; розвитку аутентичного, об’єктивнішого прогнозування власного майбутнього з утилізаційним урахуванням минулого досвіду;
- тенденції щодо зростання особистісних показників *впевненості, задоволеності* у сприйманні власного життя; підвищення у них самооцінки, самоповаги, самовизнання, послаблення соціальної тривоги, невизначеності і як наслідок – більш “сміливе”, відкрите відношення до майбутнього як до поля різноманітних досягнень і звершень;
- розвитку об’ємного, всегранного, утилізаційно-гнучкого сприймання власного життя з помилками, невдачами, фрустраціями, втратами; усвідомлення суб’єктивної значущості усіх життєвих подій; зростання тенденції щодо духовного самовдосконалення, індивідуації;
- формування стилю життя, пов’язаного з “прагненням мети”; планомірного досягнення професійного покликання; збільшення показників *цілеспрямованості, раціональності;* зменшення проявів внутрішньої та міжособистісної *конфліктності;*
- зростання особистісних проявів *стратегічності*, що є передумовою масштабності планування й реалізації життєвих задумів; збільшення переконаності у здійсненні життєвих очікувань;
- зменшення у студентів показників *емоційності,* імпульсивності, що спричиняє розвиток врівноваженості, стриманості, помисливості.

Виявлені психологічні й соціально-психологічні особливості різних представників віку “рання юність” – школярів і студентів – детермінується, за результатами дослідження, певними базовими, визначальними чинниками. Порівняно недостатня *соціальна досвідченість* у більшості випадків зумовлює у школярів вищезазначене необ’єктивне, спонтанне, епізодичне сприймання життєвого шляху і загалом, як правило, визначає *ілюзорний* спосіб формування життєвої перспективи й особистісного самовизначення.

З іншого боку, наявність вагомого, “доленосного” *соціального досвіду* у студентів, перші успіхи, досягнення, статусні зміни, самостійні рішення і,

головне, *професійне самовизначення,* детермінують переважно більш об’єктивне, цілісне, інтегроване осмислення життя і сприяють *реалістичному* способу формування життєвої перспективи й особистісного самоздійснення.

З метою поглиблення й уточнення окремих дослідницьких виявлень виникла доцільність проведення концентричного графічного тесту Коттла, а також аналізу кореляційних зв’язків між актуальними, в контексті теми дослідження, ознаками-характеристиками респондентів.

3.4. Графічно-малюнкові репрезентації основних етапів життя у ранній юності (на прикладі тесту часу Т.Коттла)

В контексті мети, завдань і гіпотези дослідження було застосовано концентричний графічний тест Коттла [335, 336]. В результаті отримані такі дані.

Загалом, з урахуванням розмірів колових зображень минулого, теперішнього і майбутнього, а також їх розташування в горизонтальній площині у школярів кількісно переважає комбінація (S17) (див. табл. 3.4.1.) з роз’єднаних (не сполучених між собою) кіл, розміри яких збільшуються в бік майбутнього (21,5) (див. табл. 3.4.2.). Це, на нашу думку, є, з одного боку, підтвердженням припущення щодо переважання у школярів уривчатого дискретного (не симультанного) сприймання власного життєвого шляху. З другого боку, збільшення розмірів колових репрезентацій часових аспектів життя в бік майбутнього свідчить, ймовірно, про оптимістичне, обнадійливе (можливо дещо ілюзорне) бачення власних життєвих перспектив.

Таблиця 3.4.1.

Розподіл умовних найменувань комбінацій кіл з урахуванням їх розмірів та взаємного розташування при проведенні з респондентами концентричного тесту Коттла

Розміри / Розташуван.									
	S1	S2	S3	S4	S5	S6	S7	S8	S9
	S10	S11	S12	S13	S14	S15	**S16**	S17	S18

	S19	S20	S21	S22	S23	S24	S25	S26	S27
	S28	S29	S30	S31	S32	S33	S34	S35	S36
	S37	S38	S39	S40	S41	S42	S43	S44	S45

На другій позиції за вираженістю розташована комбінація кіл (S33), у якій репрезентація теперішнього домінує за розміром, сполучена з меншим минулим, а майбутнє відокремлене від минулого і теперішнього (8,9). На наш погляд, дещо виражена тенденція щодо зображення збільшеного теперішнього зумовлюється акцентом уваги школярів більшою мірою на теперішніх, не віддалених у часі подіях, керуванням у сприйманні ними життя переважно дійсними й минулими враженнями, подіями, досвідом. Певну роль у диференційованому розташуванні майбутнього, вірогідно, відіграє і побоювання перед майбутнім як результат його невизначеності, що в свою чергу і робить його загрозливим.

Таблиця 3.4.2.

Результати дослідження за методикою концентричного тесту Коттла зі **школярами** з урахуванням статей респондентів (%)

Розміри / Розташуван.	○○○		○○○		○○○		○○○		○○○		○○○		○○○		○○○		○○○		Загалом за розташ.	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж		
○○○	-		0,13		0,025		-		0,013		0,038		0,025		0,025		-		0,139	
	-	-	0,04	0,0	0,0	0,04	-	-	0,0	0,02	0,0	0,06	0,04	0,02	0,08	0,0	-	-	0,16	0,13
○○○	0,038		0,013		0,025		0,013		0,025		0,038		***0,051***		**0,215**		0,025		**0,443**	
	0,0	0,06	0,0	0,02	0,04	0,02	0,0	0,02	0,0	0,04	0,04	0,04	***0,12***	***0,02***	**0,24**	**0,20**	0,04	0,02	0,48	0,43
○○○	-		0,038		0,013		-		0,013		0,013		0,013		0,025		0,013		0,127	
	-	-	0,08	0,2	0,0	0,02	-	-	0,0	0,02	0,04	0,0	0,04	0,0	0,04	0,02	0,04	0,0	0,24	0,07
○○ ○	0,013		-		0,013		-		0,013		***0,089***		0,038		***0,051***		-		***0,215***	
	0,0	0,02	-	-	0,04	0,0	-	-	0,0	0,02	***0,04***	***0,11***	0,04	0,04	***0,0***	***0,07***	-	-	***0,12***	***0,26***

◯ ◯◯	-		0,025		-		-		-		0,013		-		0,038		-		0,076	
	-	-	0,0	0,04	-	-	-	-	-	-	0,0	0,02	-	-	0,0	0,06	-	-	0,0	0,11
Загалом за розмірами	0,051		0,089		0,076		0,013		0,063		***0,19***		***0,127***		**0,354**		0,038			
	0,0	0,07	0,12	0,07	0,08	0,07	0,0	0,02	0,0	0,09	***0,12***	***0,22***	***0,24***	***0,07***	0,36	0,35	0,08	0,02		

В контексті лише розташування кіл у школярів домінують повністю диференційовані, дискретні репрезентації часових аспектів життя (44,3), що також доводить наше припущення стосовно фрагментарного (нецілісного) сприймання життя школярами. Другу позицію за вираженістю займають комбінації кіл, при яких майбутнє відокремлене від з’єднаних між собою теперішнього й минулого (21,5). Це, з нашого погляду, природно в контексті диференційованого сприймання життя, неможливості повного, цілісного (випуклого), симультанного його бачення й осмислення. Крім того, відокремлення майбутнього, ймовірно, зумовлюється певною мірою острахом, побоюванням перед його невизначеністю й важкопрогнозованістю.

Разом з тим, щодо розташування колових графічних репрезентацій часових аспектів життя у школярів найменшою мірою виражені комбінації, у яких минуле відокремлене від сполучених між собою теперішнього і майбутнього (7,6). Це, на нашу думку, зумовлюється тим, що школярі більшою мірою живуть сучасним і минулим, отримують задоволення, позитивний досвід безтурботного, дитячого, домашнього минулого, до якого приєднують і теперішнє, дивлячись на нього крізь призму мрійливого солодкого минулого, сприймаючи його симультанно з минулим, у контексті минулого. Майбутнє ж поки що стоїть осторонь, сприймається сформованою дорослістю, відповідальністю, невизначеністю – тому бентежить, насторожує, напружує і відлякує.

В контексті розмірів графічних колових репрезентацій основних часових модусів життя у школярів переважають комбінації, у яких розміри кіл збільшуються у напрямку майбутнього (35,4). Це, вірогідно, зумовлюється загально-людською глибинною інстинктивною тенденцією до життя, самореалізації, самоактуалізації. Це – тенденція до значного, яскравого, насиченого, визнаного майбутнього через цікаве сьогодення і мрійливе минуле.

Другу позицію за вираженістю щодо розмірів займають комбінації кіл, де теперішній аспект життя переважає над минулим і майбутнім (19,0).

Ймовірно, це свідчення тенденції школярів останніх класів фіксувати життєві переживання на тому, що є зараз, тепер. Однак, ця особистісна перцептивна включеність в те, що відбувається, напевно не є реалізацією гармонійного гештальтистського принципу “тут і зараз”. Віддання переваги (в даному випадку за розмірами) теперішньому часовому аспекту, частково зумовлюється реальними соціальними обставинами. Фіксація на сучасному – це, з одного боку, відволікання (“відривання”) уваги від ностальгічного сонячного минулого, яке, разом з тим, дедалі стає все казковішим, примарнішим, неактуальним. Крім того, акцент на теперішньому, як головне, – це несвідома тенденція затримати наявну комфортну дорослу дитячість, якомога довше призупинити, відхилити майбутнє, з його стурбованістю, заклопотаністю і, в першу чергу, кінцевістю. Можливо, в цих тенденціях і приховується одна з детермінант розмежованого, “розірваного”, дискретного сприймання життя школярами.

Також у школярів за розмірами кіл дещо переважають комбінації, де майбутнє переважає над теперішнім і минулим (12,7). За нашим міркуванням, таке рангування часових представлень життя зумовлюється зазначеними вище природними вітальними, еросними спонуками щодо самозбуття, самоактуалізації, індивідуації. У даному, розмірному контексті, з урахуванням вищезазначеного, на наш погляд, закономірною у школярів є найслабша вираженість комбінацій кіл, у яких минуле й теперішнє переважають за розмірами майбутнє (1,3).

У свою чергу, серед студентів з урахуванням розмірів і взаємного розташування в горизонтальній площині колових відображень основних часових аспектів життя переважає за вираженістю комбінація з’єднаних між собою кіл (S26), що збільшуються за діаметром в сторону майбутнього (16,5) (див. табл. 3.4.3.). Сполучення, злиття кіл, на наш погляд, є свідченням цілісніщого, об’єктивнішого (випуклішого) у порівнянні з школярами бачення, сприймання власного життя з урахуванням взаємозв’язків (причинно-цільових) між подіями життя, що складають його логіку й унікальність.

Таблиця 3.4.3.

Результати дослідження за методикою концентричного тесту Коттла зі **студентами** з урахуванням статі респондентів (%)

	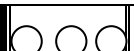	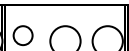	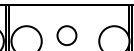	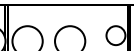	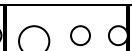	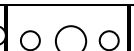	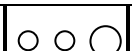			Загало

Розміри Розташуван.	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	м за розташ.	
	0,018		0,009		-		-		-		0,028		0,018		0,046		0,009		0,128	
	0,02	0,02	0,02	0,0	-	-	-	-	-	-	0,03	0,02	0,02	0,02	0,04	0,05	0,02	0,0	0,13	0,12
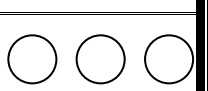	-		0,018		0,009		-		-		0,037		0,028		**0,11**		-		**0,257**	
	-	-	0,03	0,0	0,0	0,02	-	-	-	-	0,03	0,05	0,03	0,02	0,10	0,12	-	-	0,28	0,22
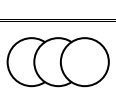	0,037		0,055		0,037		0,028		-		0,028		***0,064***		**0,165**		0,009		**0,367**	
	0,03	0,05	0,07	0,02	0,04	0,02	0,04	0,0	-	-	0,04	0,0	0,07	0,05	**0,19**	**0,12**	0,02	0,0	**0,43**	**0,27**
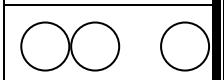	0,009		-		-		0,009		-		0,009		-		-		-		0,028	
	0,0	0,02	-	-	-	-	0,02	0,0	-	-	0,0	0,02	-	-	-	-	-	-	0,02	0,05
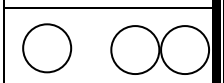	0,018		0,018		***0,055***		0,009		0,018		0,028		***0,055***		0,018		-		***0,22***	
	0,0	0,05	0,02	0,02	***0,03***	***0,10***	0,02	0,0	0,02	0,02	0,04	0,0	***0,02***	***0,12***	0,02	0,02	-	-	***0,15***	***0,34***
Загалом за розмірами	0,083		0,10		0,10		0,046		0,018		***0,13***		***0,17***		**0,34**		0,018			
	0,04	0,15	0,13	0,05	0,07	0,15	0,07	0,0	0,02	0,02	***0,15***	***0,10***	***0,13***	***0,22***	0,35	0,32	0,03	0,0		

Другу позицію за вираженістю у студентів з урахуванням розмірів і взаємного розташування займає комбінація кіл (S17), у якій роз’єднані між собою кола збільшуються у розмірі в сторону майбутнього (11,0). Це – свідчення того, що навіть при певних значних соціальних і, як похідна від них, особистісних змінах (зрушеннях) у студентів мають місце прояви розмежованого, нецілісного, спонтанного, ілюзорного сприймання життєвого шляху, що може мати генетичні, типологічні, суто психологічні (невротичні) детермінанти. Разом з тим, закономірним є прагнення студентів до “великого” власного майбутнього, яке в першу чергу підкріплюється досягнутими успіхами (вступ у ВНЗ, зміна соціального статусу, зростання самостійності у прийманні рішень), що й репрезентується у збільшеному за розмірами модусі майбутнього.

В цьому ж контексті дещо вираженою є комбінація колових графічних репрезентацій основних аспектів часу (S25), в якій майбутнє переважає за розмірами однакові теперішнє і минуле (6,4). Даний факт ще раз підкреслює

значущість для студентів майбутнього модусу часу, їх спрямованість у майбутнє, впевненість перед ним.

Разом з тим, у студентів відносно вираженою також є комбінація кіл (S43), де більше за розміром майбутнє разом з меншим теперішнім відокремлені від минулого (5,5). На наш погляд, злиття майбутнього з теперішнім є досить показовим. Це узгоджується з міркуванням, що без теперішнього не може бути майбутнього (принцип включеності), майбутнє починається, формується тепер, в дійсності, детермінується, програмується теперішнім, що зумовлює їх невід'ємність, симультанність, злитість.

В контексті лише взаємного розташування кіл у студентів переважають комбінації, в яких кругові графічні умовні представлення основних часових модусів подаються з'єднаними між собою (36,7). Як зазначалося, тенденція графічно репрезентувати основні часові модуси – минуле, теперішнє і майбутнє – з'єднаними, сполученими між собою зумовлюється цілісним, монолітним, реалістичним, об'єктивним осмисленням індивідом власного життя з урахуванням його логіки детермінованої причинно-цільовими міжподійними зв'язками.

Другу позицію за вираженістю щодо розташування у студентів займають комбінації кіл, у яких умовні часові аспекти представлені роз'єднано (25,7). Це виявлення, за нашим міркуванням, зумовлюється декількома причинами: малою віковою різницею між двома основними групами респондентів (школярі і студенти); певними типологічними особливостями респондентів, які розуміють у своїй структурі астенічне ілюзорне фрагментарне бачення життя поза віковою чи соціальною диференціацією (наприклад, психастенічна, астено-невротична, сенситивна, шизоїдна акцентуації за типологією А.Є.Лічка).

Третю позицію за вираженістю посідає розташування кіл, при якому минулий модус часу відокремлений від з'єднаних між собою теперішнього і майбутнього (22,0). Цей факт підтверджує зазначене вище міркування, що студенти більшою мірою небезпідставно живуть теперішнім і майбутнім. Респонденти репрезентують теперішнє й майбутнє з'єднано, оскільки прямують у власну життєву перспективу з дійсності, формують успішне власне майбутнє в успішному теперішньому. Показовою в даному контексті є мінімальна вираженість за розташуванням графічних репрезентацій у студентів комбінацій, у яких майбутнє "відірване" від з'єднаних між собою теперішнього і минулого (2,8). Вірогідно, соціально зумовлений перехід до відповідального самостійного моделювання власного майбутнього неможливий без урахування теперішнього, тобто без розривання дихотомії теперішнє-минуле (яка досить закономірно виражена у школярів).

Що ж стосується розмірів умовних графічних представлень часових модусів – у студентів переважають комбінації, у яких кола збільшуються у напрямку майбутнього (34,0). Другу позицію посідають комбінації, де майбутнє переважає за розміром теперішній і минулий аспекти часу (17,0). Третю позицію займають комбінації кіл, у яких теперішнє переважає за розміром минуле і майбутнє (13,0). В загальному ці дані підтверджують вищезазначені міркування. Домінування у студентів майбутнього і теперішнього часових модусів зумовлюється підвищенням у них цілеспрямованості (як своєрідного "азарту" після пережитих соціальних успіхів) і розвитком практичності, цілісності, реалістичності, сприймання власного життєвого шляху (як свого роду стереоскопічного, об'ємного, голографічного осмислення сутності існування).

Співставлення результатів циклічного тесту за критерієм гендеру зумовило такі висновки. У студентів чоловічої статі частіше ніж у студенток повторюється комбінація "сплетених" між собою трьох кілець, які збільшуються у напрямку "майбутнього" (S 26) (19,0 і 12,0). При тім, у школярів дана комбінація майже не диференціюється у гендерному відношенні. Це виявлення свідчить про поглиблення адекватних статево-закономірних індивідуальних диференціацій сприймання життєвого шляху з його часовими модусами, що на наш погляд детермінується набуттям соціальної практики, досвіду самореалізації й самоздійснення і спричиняє розвиток реалістичності, об'єктивності, соціальної стенічності й відкритості.

Цікавою у гендерному відношенні також є перевага у студенток порівняно з юнаками комбінацій кілець, де "минуле" відокремлюється від з'єднаних між собою "теперішнього" і "майбутнього" (12,0 і 2,0); (34,0 і 15,0), що на гіпотетичному рівні є презентацією своєрідного "очищення" від старого способу світосприймання, який як правило переважає в астенічно-навіюваних школярок.

З даними висновками узгоджується також зростання у студенток в порівнянні з юнаками вираженості комбінацій кілець із збільшеним "майбутнім". Соціальні зміни, зумовлені студентською ситуацією спричинили формування у більшою мірою соціально забобонних екстернальних дівчат віри у власне значне, успішне майбутнє, створене їх руками, що сприяло розвитку активності, цілеспрямованості, дієвості.

Крім того, доцільним є розгляд у гендерному відношенні такого емпіричного факту. Якщо у школярів спостерігається чітка гендерна відмінність /дівчата значно переважають юнаків (26,0 і 12,0)/ при циклічному зображенні життєвого шляху як відірваного "майбутнього" від з'єднаних

“теперішнього” і “минулого”, то у студентів крім стирання гендерних відмінностей має місце мінімізація вираженості. Даний факт, на наш погляд, відображає механізм перцепції життєвого шляху у школярів – як ігнорування, нехтування минулим і теперішнім аспектами життя, як основи, бази майбутнього соціального досвіду; ілюзорна, неадекватна фіксація на “рожевому”, “яскравому” майбутньому.

Разом з цим, “стирання” гендерних відмінностей у студентів при зображенні власного життєвого шляху у вигляді з’єднаних між собою кілець (27,0 і 43,0) (на відміну від школярів (7,0 і 24,0) ще раз переконує про вплив “студентських” соціальних обставин (набуття соціального досвіду, самостійності, відповідальності, професійного самовизначення) на формування ментального образу власного життя – симультанного, цілісного, завершеного, гармонійного, досконалого.

Таким чином, отримані в результаті дослідження дані зумовлюють підтвердження вихідної гіпотези щодо наявності відмінностей у сприйманні й осмисленні власного життєвого шляху представниками вікової категорії “рання юність” – школярами і студентами.

Зокрема, дані графічної репрезентації респондентами основних часових модусів життя і кореляційного аналізу їх основних каузометричних характеристик, а також характеристик пов’язаних з формуванням життєвих перспектив свідчать про наступне: у **школярів** порівняно зі студентами превалює фрагментарне, дискретне, хаотичне, вибіркове сприймання власного життя (відокремлені один від одного кола), що, у свою чергу, переважно детермінує:

- тенденція щодо прагнення школярів до значного, визнаного, насиченого майбутнього через цікаве теперішнє і мрійливе минуле (кола збільшуються у напрямку майбутнього);
- переважання у школярів побоювань перед невизначеністю й важкопрогнозованістю майбутнього (відокремлення кола-майбутнього від з’єднаних між собою теперішнього й минулого);
- більш виражену фіксацію переживань школярів на теперішньому – відволікання уваги від примарного, неактуального минулого, а також – відсторонення, затримка майбутнього, з його заклопотаністю, кінцевістю (переважання (за розмірами) кола-теперішнього).

Разом з тим, за результатами проведення концентричного тесту, а також кореляційного аналізу індивідуально-психологічних властивостей респондентів виявлено, що у **студентів** вираженішим є цілісне, об’єктивне, інтегроване сприймання власного життя (сполучені між собою кола), що у свою чергу доволі часто зумовлює:

- формування масштабності, стратегічності життєвого цілеформування, осмислення логіки життя у його всегранності, цілісності й гармонійності; сприймання часових аспектів минулого і теперішнього невід'ємно від майбутнього, як базисів, "джерел", еквівалентів успішної життєвої перспективи ("сплетені" кола збільшуються за діаметром в сторону майбутнього);
- формування усвідомлення власної доленосності, визначальності, відповідальності за майбутнє, що базується на реальному досвіді: успіхах, досягненнях, перемогах (вступ у ВНЗ, зміна соціального статусу, зростання самостійності у прийманні рішень) (збільшене коло-теперішнє);
- формування інтернальності при соціальних відреагуваннях (розвиток врівноваженості, виваженості в умовах досягнення намічених планів, впевненості у власні сили, у власну спроможність і компетентність);
- зростання у студентів психологічної зрілості, поглиблення самоорганізованості, рівня усвідомлення власних бажань, можливостей, здібностей (позитивний кореляційний зв'язок між психологічним віком студентів і значенням суб'єктивно очікуваної тривалості життя).

Врахування статевих (гендерних) розбіжностей за результатами проведення циклічного тесту й кореляційного аналізу даних зумовило такі висновки:

- процес перцепції життєвого шляху у школярів – це ігнорування, нехтування минулим і теперішнім аспектами життя, як основи, стержня майбутнього соціального досвіду; ілюзорна, неадекватна фіксація на "рожевому", "яскравому" майбутньому;
- студентська соціальна ситуація зумовлює своєрідне "очищення" від старого (закріпаченого, вибіркового, жорсткого, однозначного, тривожного) способу світосприймання (що більшою мірою переважає в астенічно-навіюваних школярок);
- у студентській соціальній ситуації триває поглиблення адекватних статево-закономірних індивідуальних диференціацій сприймання життєвого шляху з його часовими модусами, що детермінується набуттям соціальної практики, досвіду самореалізації й самоздійснення і спричиняє розвиток реалістичності, об'єктивності, соціальної стенічності й відкритості.
- соціальні зміни, зумовлені "студентськими" обставинами спричиняють формування у юнаків (більшою мірою соціально "забобонних" екстернальних дівчат) віри у власне значне, успішне майбутнє, створене їх руками, що сприяє розвитку активності, цілеспрямованості, дієвості;
- "студентські" соціальні обставини (набуття соціального досвіду, самостійності, відповідальності, професійного самовизначення) впливають

на формування ментального образу власного життя – симультанного, цілісного, завершеного, гармонійного, досконалого.

РОЗДІЛ 4. ПРОЕКТУВАННЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ОСОБИСТІСТЮ

4.1. Структура проектування життєвого шляху особистістю

Як переконує нас велика кількість досліджень, життєвий шлях особистості розгортається на основі її свідомої, цілеспрямованої діяльності - життєтворчості. Останню розуміють як спеціфічний вид людської діяльності предметом якої є власний життєвий шлях, “траекторія життя”, доля. Інтегральним елементом життєтворчості людини є її життєва програма як цілісна модель життєвого шляху, яка відображає магістральні життєві цілі, ідеальні та бажані, і способи їх досягнення. Цілеспрямовуюча діяльність впливає на всі форми життєдіяльності особистості - і на її соціальну поведінку, і на перебіг її психічних процесів, навіть на здоров’я. Доведено, що чим більше особистість живе інтересами майбутнього, тим більшої уваги вона надає розвиткові своїх фізичних кондицій, психічним функціям, та якостям своєї особистості. Чим більші вимоги до себе, тим більш досконалими можуть виявитись механізми сприйняття, пам'яті і мислення, фізичні можливості, більш розвинутими можуть бути риси і якості особистості. Головне, що .у процесі самовдосконалення особистість набуває унікальних, неповторних якостей, рис і властивостей, перетворюється в індивідуальність.

Програмування життєвого шляху має динамічний характер і залежить від тих етапів і життєвих циклів, які особистість проходить впродовж життя, і які характеризуються різними рівнями соціальної, психологічної та моральної її зрілості. Досягнутий рівень розвитку на кожному з цих рівнів визначає характер цілеспрямовуючої діяльності, вибору життєвих цілей і засобів, корекцію життєвих планів і програм.

У процесі розгляду життєвої програми корисним виявляється поняття життєвої перспективи. Це сукупність потенційних можливостей у розвитку особистості, можливі або неминучі зміни в майбутньому, які настануть рано чи пізно, під впливом певних зусиль або випадково. Це те, що скоріш за все відбудеться, якщо докласти певних зусиль. Часом життєва перспектива жорстко обумовлюється соціальним або природним оточенням, індивідуальними якостями людини і не вимагає від неї ніяких зусиль. Але у багатьох випадках життєва перспектива залежить від зусиль і власної волі особистості. У цьому розумінні людина виступає творцем власної долі. Людина може мати кілька життєвих перспектив, але реалізовувати в життя вона може тільки одну у вигляді життєвої програми.

Корисним є також поняття життєвих намірів, які виникають на основі життєвих перспектив. Розмиті і скоріше емоційні, ніж конкретно-логічні, життєві наміри служать основою для винайдення життєвих перспектив. Це поняття може бути корисним, наприклад, тоді, коли людина має життєві перспективи, які запропоновані їй середовищем, але крім того, вона може мати ще й свої життєві наміри, які не співпадають із ними. В загальному випадку і життєві перспективи, і життєвий шлях, можуть нав'язуватись людині. Що стосується життєвих намірів, то можна вважати, що людина обирає їх сама, тобто без зовнішнього тиску. Проте це не виключає того тиску, який визначається вихованням, освітою, оточенням і засобами масової інформації. Людина може також мати не зовсім усвідомлювані наміри, які відповідають її прихованому потенціалу, про які вона не має часу здогадатися, але вони дають про себе взнаки тим, що в неї часом з'являються незрозумілі почуття, невдоволення і навіть депресія.

Вихід за власні межі - часові і просторові - стає однією із основних потреб людини, як тільки вона стає здатною передбачати наслідки своїх дій, що надає їй можливість планувати їх, забезпечуючи свій розвиток, зміни на краще в своєму житті і діяльності. Якщо тварина орієнтується у часі тільки з метою задовольняння своїх миттєвих, поточних, буденних потреб, то здібності людини забезпечують їй можливість усвідомлювати більш довгі інтервали часу, які можуть сягати навіть за межі її власного життя (див. рис. 4.1.).

Хоча людина живе одночасно в біологічному, соціальному а також історичному часі, лише біологічний час для неї є обмеженим, а історичний час і час соціуму можуть бути необмеженими, тобто вона може певною мірою перейматися подіями і мотивами, які існували багато років тому або можуть існувати в подальшому.

При цьому як майбутнє, так і минуле людині достовірно не відомі і мову можна вести лише про те, що зверненням до майбутнього або минулого особистість намагається краще з'ясувати та виразити свої життєві наміри. Навіть в тому випадку, коли людина пригадує факти з власного життя, вона редагує свої спогади, виходячи з власних поточних потреб. Вона зображає своє минуле у потрібному їй світлі або шляхом вбору позитивних спогадів, або навпаки, шляхом вибору негативних, утворюючи картину, яка або надихає її на нові звершення, або заставляє вести себе пасивно. Так само, навіть спеціалісту в певній царині історичного знання доводиться напружувати всі свої сили, щоб відтворити в уяві дійсний стан речей у

минулому. Цього не можна сказати про пересічну людину, яка маючи картину минулого, якою вона керується, часом не усвідомлює відносності і приблизності її. Мандрівка у минуле для багатьох є просто засобом оформлення своїх сьогочасних уподобань, планів, намагань тощо. Те ж саме можна сказати про намагання "жити" у майбутньому історичному або соціальному часі.

В усіх випадках ці намагання є просто намаганнями розширити коло своїх інтересів, включити до розгляду більше знань, фактів, аналогій, ідей тощо, щоб спираючись на них будувати більш розмаїтий план на майбутнє, який включає більше варіантів, рахується з більшою кількістю даних, дозволяє виразити те, що не можна інакше виразити звичайними засобами і звичайною мовою під час планування своїх дій, які забезпечують зміни у майбутньому. Усе соціальне буття людини є спрямованістю на цілі з майбутнього.

В цьому відношенні цікавим є оцінювання психоаналізу з точки зору його зосередженості на минулому, яке начебто повністю визначає майбутнє. Але існують більш переконливі твердження, що навіть в цьому випадку можливе таке відношення до психоаналітичної практики, за яким погляду у майбутнє надається першорядна увага. Воно більше рахується з тим, що пророкування певних станів або залежностей від минулого не є нейтральними, вони формують відношення до майбутнього, наближуючи чи віддаляючи ті чи інші події.

Але при цьому постає питання, на основі чого людина робить свій вибір у кожному випадку, що впливає на цей вибір, як можна допомогти їй у тому, щоб вона не пропустила ці основні моменти свого життя, зробивши найбільш правильний, адекватний своїм здібностям, можливостям і умовам існування вибір. На думку Л.В.Сохань [269,270] ця форма соціальної діяльності людини, в якій вона виступає як творець власного життя, досліджена все ще недостатньо і дослідження питань утворення життєвих цілей лишається актуальним.

Свідоме ставлення до свого життєвого шляху як до можливості його будувати вимагає наявності відповідних вмінь і бажань. Насамперед, людина повинна збагнути, що життя надає багато можливостей, які можна використати в тому разі, коли існує певний життєвий замисел. Наявність життєвого замислу, певного плану надає значні переваги людині. Це робить її цілеспрямованою, вимагає від неї напруженого життя, допомагає більш повно і цілеспрямовано використовувати час. Життєвий шлях може надавати

час від часу можливості розгалуження, певні варіанти, які слід вчасно помітити і оцінити, щоб скористатися ними. Зробити це можливо тільки тоді, коли людина має відповідні і бажання, і вміння, коли вона орієнтується і в самих можливостях, і в наслідках використання цих наданих можливостей.

Уміння виплекати свій життєвий задум і втілити його в життя, реалізувати його в життєвому шляху ніколи не дається відразу. Людина повинна заплатити за це ціною випробувань, практичної перевірки незрілих рішень, іноді гірких випробувань. Людина мусить втілювати свій задум в життя, якщо вона його має, шляхом напруження всіх душевних і фізичних сил і великої внутрішньої зосередженості, навіть в тому випадку, коли потім виявиться, що його треба змінити.

При цьому життєвий задум майже ніколи не тільки не відомий остаточно, але й не усвідомлюється до кінця. Натомість людина може мати лише певні бажання або мотиви, які дозволяють їй орієнтуватись в наданих можливих варіантах свого подальшого розвитку. Життєві плани і сценарії повинні весь час уточнюватись і вдосконалюватись під впливом цих бажань і мотивів. Ці бажання можуть виникати як внаслідок довготривалого виховання, так і спонтанно під впливом комунікації з найближчим оточенням, а також під впливом культурних традицій, літературних творів, а останнім часом в багатьох випадках слід брати до уваги впливи засобів масової інформації. Причому впливи мас-медіа, які слід дослідити в цьому відношенні більш детально, можуть бути неусвідомлюваними.

Перші плани відносно подальшого життя виникають під впливом батьківського виховання, потім в процесі ігрового життя. Вважається, що в юнацтві основні моменти сценарію свого життя вже з'ясовуються. Але при потрібно враховувати те, що сам задум може бути неусвідомленим, нестійким і нез'ясованим до кінця. Нажаль, життя, надаючи значні переваги тим, хто здатний конкретизувати свої життєві плани, вимагає наявності конкретного сценарію вже в юнацькому віці, коли відбувається остаточна соціалізація людини, визначається її професійна орієнтація, розпочинається кар'єра.

В той же час життєвий задум є тим утворенням, під впливом якого уточнюється життєвий сценарій, але сам задум, відповідаючи більш глибинним чинникам людського існування, мабуть не здатний змінюватись швидко. Тому навіть повільно конкретизуючись, змінюючись і уточнюючись, він може послужити побудові непродуманого сценарію, який доводиться суттєво переструктуровувати в подальшому.

Під впливом випадкових причин людина в юнацькому віці може розпочати виконання сценарію, який в подальшому буде розцінено як незадовільний. Тому так важливо віднестися до конкретизації і конструювання життєвого замислу вже в юнацькому віці, щоб сценарії побудовані на його основі були свідомими і відповідали основним вимогам людини, насамперед, його здатності до рефлексії свого життя.

Л.В.Сохань [269], яка запропонувала користуватись поняттям "життєва програма особистості", вважає, що окремі етапи життєвого шляху відрізняються можливостями вибору у вузлових точках, тобто прийняттям особистістю рішень по основним, кардинальним проблемам свого життя, серед яких основними є вибір навчального закладу, вибір професії, місця роботи, шляхів і темпів професійного просування, форм суспільно-політичної і культурної активності (в тому числі книжок, журналів, газет), кола спілкування (в тому числі друзів і товаришів), вибір форм використання вільного часу, самовизначення в сімейному плані тощо.

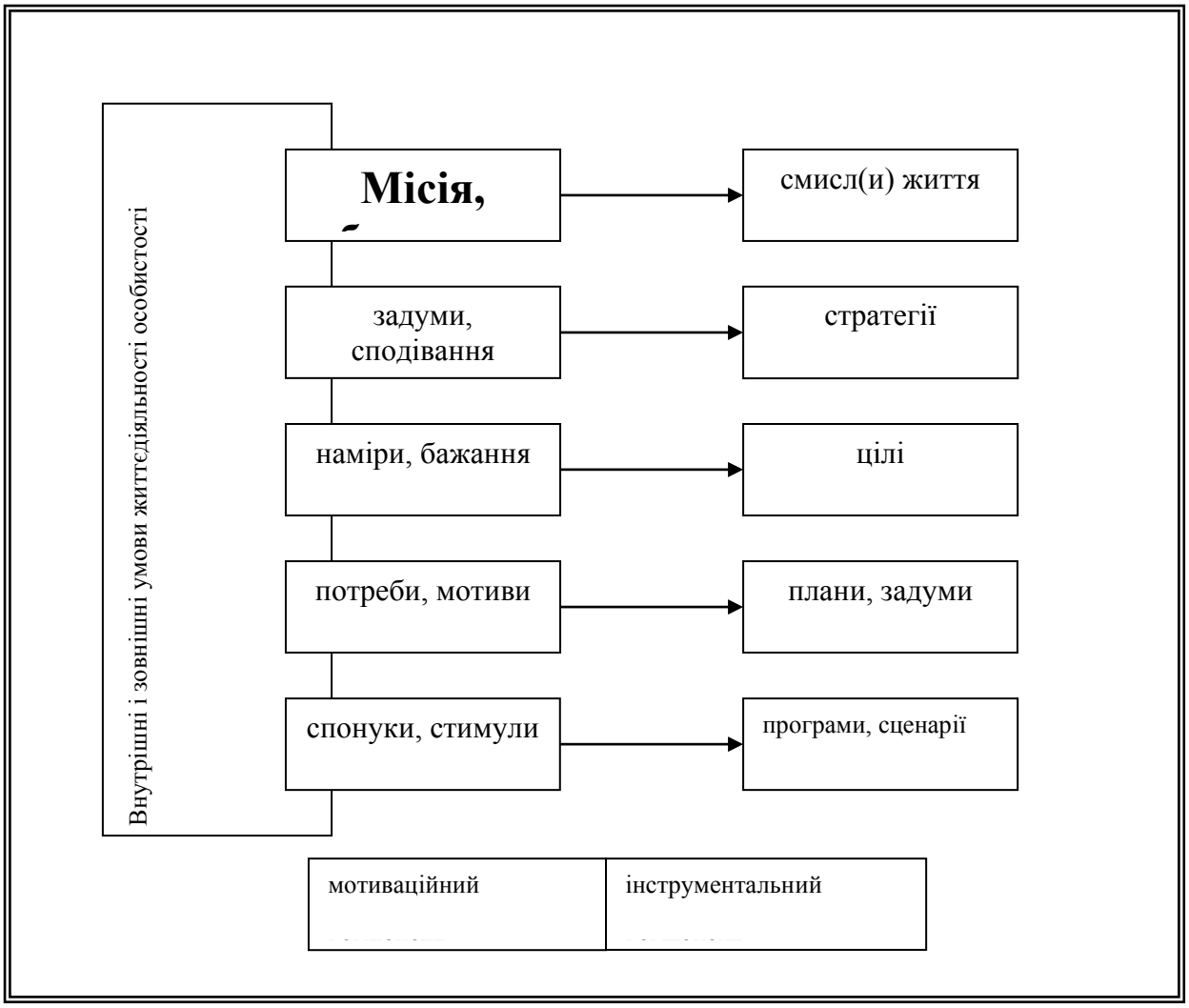

Рисунок 4.1. Загальна структура проектування життєвого шляху

особистістю.

Таким чином, власний розвиток можна розглядати як процес, який вимагає прийняття відповідальних рішень у найбільш значущих видах діяльності особистості: самоосвіта; самовиховання, тобто вдосконалення свого характеру, емоційної і моральної сфери; вибір галузі освіти і професії; вибір місця роботи; вибір групи друзів, товаришів, колег; участь у певних громадських організаціях; вибір пари до шлюбу і планування сім'ї; нарешті, вибір серйозних завдань на професійному рівні, а також засобів їх досягнення. Всі ці рішення стають фактом людського життя і свідомості та впливають на подальше розгортання життєвого шляху, здатності робити і в подальшому правильний вибір у наступних його вузлових точках.

4.2. Свобода і активність особистості як суб'єкта життєвого проектування

Переживання людиною свого власного життя може бути не тільки усвідомлюваним, відрефлексованим, але й неусвідомлюваним, або усвідомлюваним фрагментарно, неповно. Вибір між усвідомлюваним і неусвідомлюваним способом переживання людиною свого життя може відбуватися весь час по мірі вирішення проблем, що стосуються життєвих подій і вчинків. Цей вибір створює постійні взаємопереходи від одного стилю до іншого. Наприклад, стиль поведінки певною мірою, фрагментарно, тимчасово або частково невідрефлексований є характерним для багатьох людей і становить для них певну спокусу, якщо стає в певних умовах "фізично" допустимим, матеріально виправданим або стає таким з інших, негативних причин, наприклад, як результат свідомого зловмисного вибору.

В свою чергу, усвідомлюваний, відрефлексований спосіб переживання життя час від часу припиняє його безперервний плин, робить його ритмічним з огляду на періодичну можливість побачити своє життя ніби ззовні, створюючи умови і можливості для того, щоб відбувся вибір конкретної стратегії поведінки, певний вчинок, здатний привести до нових, глибинних і відповідальних перетворень у власній долі. Якщо ж рефлексія значущих подій власного життя стає постійною практикою, то набуває значущості зацікавлене і пристрасне ставлення до оточуючих, збільшення цінності життя іншої людини, яке стає співмірним із власним життям [165].

Намагання самоствердити себе у житті, самореалізуватися, і успіхи на цьому шляху допомагають людині краще зрозуміти що робить цілісним її життєвий шлях, який тягнеться з першого дня життя людини, але не зводиться ані до простої суми життєвих подій, ані до біологічних періодів.

Самоствердження - це може бути намагання особистості завоювати соціальну позицію у своєму оточенні або суспільстві в цілому, спрямованість на задоволення найбільш фундаментальних потреб - у праці, творчості, повазі, які розглядаються у єдності із реалізацією потенцій власного "Я" [165].

Подібні намагання найбільш характерні для юності, протягом якої вони виступають як внутрішня особистісна потреба. У цей період закладаються фундаментальні уявлення, що виявляються потім як ціннісні орієнтації, як регулятори практичної діяльності, поведінки. Ці намагання залишаються на все життя лише у видатних людей, для яких характерним є постійний пошук, цілеспрямоване прагнення реалізувати свою індивідуальність, наявність віддалених цілей, які підкоряють всі інші. Тобто не домінанта "діяти, щоб існувати", яка характерна для початкових стадій життя, а домінанта "існувати, щоб діяти", яка характерна для найбільш пізніх періодів життя.

Самоствердження може виглядати як самореалізація, тобто як прагнення реалізувати себе в об'єктивному світі, розкрити свої сили і здібності у суспільному застосуванні. Це переважно соціальна творчість, але не інакше як через прагнення реалізувати себе. Близькими до поняття самореалізації є поняття самокерування, саморегуляції, які характеризують психологічний механізм життєвого панування, самовпливу, виявляються елементами самоконтролю у процесах самовиховання, самопереконання, самоопанування, "самоконструювання", самоорганізації.

Власне активність особистості виявляється, по-перше, в тому, як саме особистість визначає себе, тобто тим образом "Я", який поступово нею усвідомлюється. По-друге, активність виявляється в тому, як саме особистість формує образ свого життєвого шляху, поєднуючи воєдино всі життєві цикли, події, плани і обставини життєдіяльності. Способи такого утворення образу життєвого шляху можуть бути усвідомлюваними або неусвідомлюваними, раціональними або інтуїтивними.

Поняття активності суб'єкта, точніше суб'єкта як носія активності стає необхідним в разі розгляду всіх понять, які стосуються самореалізації, тобто самовизначення, самовираження, самоствердження. Самовизначення є найважливішим аспектом самореалізації, завдяки якому особистість, роблячи вибір серед доступних варіантів, включається в ті чи інші структури суспільного життя, фактично самообмежуючись, тобто усвідомлюючи певні реальні межі, в яких доводиться існувати. Принагідно зазначимо, що саме

названі поняття і процеси (механізми) якраз і характеризують особистість як індивідуальність, як деяку цілісність і неповторність, як унікальне сполучення рис, якостей, смислів і т.п.

Проблема самовизначення виникає у зв'язку із проблемами особистісної свободи, оскільки психологічні механізми самовизначення складають основу свободи людини. Ця проблема має більш широкий світоглядний характер, узагальнюючи проблему самовиявлення. Особистість, яка стає вільною і відповідальною, стає стійкою до дисгармоній і викривлень у свідомості і поведінці, наближаючись до самоактуалізованої особистості [169,170], або до повністю функціонуючої особистості [236]. На жаль, в цій галузі психології не вистачає емпіричних досліджень, а неорганізовані спостереження породжують твердження на рівні інтуїтивних вражень [16,17].

Свобода в загальному смислі - це сукупність внутрішніх і зовнішніх умов, які сприяють усуненню перешкод і гармонічному розгортанню різнобічних можливостей особистості [17]. Індивідуально-психологічні складові особистісної свободи виділяються у відповідності до таких аспектів: а) найважливіші напрямки активності, б) основні компоненти структури особистості, в) соціально-психологічні складові. С.Л.Рубінштейн виокремив такі три аспекти свободи - свобода як самовизначення; свобода як поведінка в суспільному житті; і свобода в спінозовському смислі - як контроль свідомості над стихією власних потягів і хтивостей [254,258,265,277,294].

З психологічної точки зору поняття "свободи", яке описує переживання контролю за своєю поведінкою, наближається до поняття "самодетермінації", яке застосовується для пояснення на психологічному рівні механізмів свободи. Останнє слід відрізняти від понять "саморегуляції"або "самоконтролю", які визначаються тим, що людина самостійно стежить за тим, щоб слідувати певним зовнішнім нормам і впливам, будучи контролером своєї поведінки, але не будучи її автором.

Натомість, позитивна свобода, "свобода для", вважається починаючи з Е.Фрома [295] головною умовою зростання людини, коли вона розглядає своє середовище як таке, яке викликає поведінку на основі раціоналізму, для якої характерними є спонтанність, цілісність, креативність, любов до життя, а також невизначеність і амбівалентність. Останнє означає здатність відмовитись від свободи разом із тягарем проблем, які вона породжує. Він також зауважив, що бути вільним означає не тільки діяти на основі розуму, але й мати можливість діяти саме так, або відмовитись від цього. Отже

людина повинна ще вибирати свободу і у цьому відношенні вона вже має бути вільною і розумною.

У свою чергу, В.Франкл вважає, що людина має свободу знайти і реалізувати сенс свого життя, навіть якщо воно має об'єктивні обмеження. Свобода людини полягає в тому, що вона може обрати певні відношення 1) до спадковості, займаючи позицію до неї як до матеріалу, 2) до зовнішніх обставин, опосередковуючи їх вплив своїм відношенням до них, і 3) до потягів і нахилів, маючи можливість сказати їм "Ні" [288,289].

Тісно пов'язаними виявляються також поняття самовизначення і самоусвідомлення. Дякуючи самоусвідомленню, людина може зупинити послідовність стимулів і типових реакцій і здійснити свідомий вибір своїх реакцій. Чим менше розвинуто в людини самоусвідомлення, тим більше вона виявляється залежною від зовнішніх смислів, умовних рефлексів, підсвідомих звичок, тим менший діапазон її вибору, тим менше вона вільна.

Р.Мей звертає увагу на те, що наша свідомість знаходиться у стані постійних коливань між крайніми ролями, з одного боку, активного суб'єкта, а з другого, пасивного об'єкта. Простір свободи знаходиться між цими полюсами. Свобода - це здатність керувати своїм розвитком, будучи гнучким, відкритим і здатним до змін. Але не можна погодитись з його думкою про те, що доля визначається лише обмеженнями і даностями. Адже крім їх усвідомлення можливий ще й певний їх вибір, а також і певною мірою вплив з боку людини на них.

Розрізняють три рівні самовизначеності: інтраіндивідний, на якому виникає прагматичне самовизначення, унаочнюються егоїстичні мотиви життєтворчості; інтеріндивідний, якому відповідають соціальногрупові аспекти самовизначення; і, нарешті, метаіндивідний рівень, на якому визначається професійне і громадське самовизначення, усвідомлення себе в суспільстві. Досягнення гармонії всіх трьох рівнів варте того, щоб бути метою як виховання і навчання для сфери освіти, так і для особистісного усвідомлення.

Що стосується структури особистості з точки зору індивідуально-психологічних характеристик особистісної свободи, то в ній можна виділити два аспекти, які щоправда можна виділити в структурі любої особистості. По-перше, це мотиваційний аспект, який включає в свою сферу цінності, смисли і цілі, і по-друге, інструментальний, до складу якого входять засоби реалізації цієї спрямованості, в тому числі, фізичні, емоційні і вольові якості, стиль поведінки, здібності, знання, способи дії, нарешті, стратегія поведінки.

Основна відмінність дійсно вільної особистості полягає у свідомому застосуванні нєю власних інструментальних можливостей для реалізації своєї спрямованості, а також у подоланні тих із них, які цій реалізації заважають [17].

Спираючись на концепції А.Маслоу та В.Франкла, можна, як запропоновано Г.О.Баллом, виокремити такі дві мотиваційні риси внутрішньо вільної особистості:

- домінуючу роль потреби в самоактуалізації, наявність "справи всього життя", що є вищою формою егоїзму, яка знімається альтруїзмом і безкорисливістю, які також наявні при цьому;

- провідна роль вищих буттєвих цінностей - добра, істини, справедливості, красоти тощо, серед ієрархії яких знаходить своє місце і така цінність, як сенс життя.

Серед моментів інструментального аспекту структури психологічно вільної особистості у першу чергу слід вказати на вміння саморегуляції діяльності, які засновуються на рефлексивних механізмах мислення. Далі, слід вказати на:

- надання першорядного значення не знанням, а компетентності, тобто вмінню справлятися із задачами в певній області знань, або ширше в житті взагалі. Це вміння переплетено із вмінням вчитися, отримувати нові знання;

- реалістичне і неупереджене сприйняття світу, відкритість новому досвіду, направленість на пошук істини, здатність враховувати різні точки зору, розширюючи сферу бачення проблеми, здатність, якщо існує для цього основа, змінювати свої погляди.

- характерні риси особистості, які сприяють її самореалізації, такі як невимушеність поведінки, позитивний образ "Я", здатність відчувати радість і задоволення навіть від найпростіших проявів життя, позитивне або хоча б нейтральне, неупереджене відношення до нового, неочікуваного, таємничого, а також наявність відчуття гумору і здатність відносити його на власний рахунок, що захищає від зазнайства. Крім того, слід вказати на мужність, наполегливість і вольову активність [157].

Проблема самовизначення, або самодетермінації особистості виявляється тісно переплетеною також із проблемою самовиявлення або самореалізації.

Однією із причин активності особистості є її потреба в самореалізації, тобто в побудові свого образу "Я", який відповідає глибинним потребам

особистості, найбільш адекватно відбиває її ціннісне ядро. Тільки після того, як людина, як правило це відбувається ще в дитячому віці, виявить своє "Я", пізнає себе, її активність стає здатною привести до самореалізації, до побудови адекватних відносин із зовнішнім світом, до свого самовираження. Самовираження може виявлятися у різних формах - від явних до неявних. Чим слабкішою є здатність людини опонувати своєму внутрішньому "Я", чим слабкіша самооцінка, тим більш значущим для неї виявляється зовнішня виразність, а зміна останньої в підлітковий період здатна внести суттєві корективи в самооцінку образу "Я". Якщо ж потребу в самовираженні було зневажено оточенням або зовсім придушено, то самовираження перетворюється в той чи інший комплекс нереалізованого "Я" - хворобливого себелюбства, неповноцінності або ж неадекватності самооцінки [173-175].

Образ "Я" накладає відбиток на весь процес життєвого планування. Він виникає, по-перше, внаслідок виховання, під впливом найближчого оточення, референтної групи або людей, які стають для нас авторитетними. Тобто в залежності від людей, за допомогою яких дитина сприймає середовище, в якому живе, і себе в ньому. Ці причини слід віднести до зовнішніх. По-друге, образ "Я" виникає під впливом внутрішніх причин - досвіду, набутому у житті та діяльності, а також в залежності від рівня активності особистості.

Вирізняють три різновиди образу "Я" - негативний, ідеалізований та реалістичний.

Люди, які мають негативний образ, зосереджують свою увагу на власних недоліках, сприймаючи за належне невдачі та помилки.

Ідеалізовано-завищений образ може бути або засобом захисту від травмуючих оцінок інших, намаганням ідеалізувати себе в очах інших, з метою захистити себе, або наслідком дійсно завищеного відношення до себе. В останньому випадку це може бути наслідком впливу оточення, яке надає найбільше значення успіху, кар'єрі, досягненням, престижу тощо, або такого середовища, яке має на увазі досягнення, які забезпечуються високими посадами, зв'язками, а сьогодні і капіталами, набутими засновниками таких родин, тощо, а не намагання досягти чогось за рахунок праці, інноваційної діяльності тощо. Діти видатних людей виявляються в несприятливому стані, сприймаючи великі очікування з боку життєвого середовища і не маючи внутрішньої необхідності у їх досягненні.

Але мабуть не варто забувати і про більш регулярні випадки, коли

людина має завищений образ себе через свою необізнаність, відсутність досвіду, або тому, що не встигла стати дорослою, залишившись недостатньою мірою соціалізованою, або вимагаючи до себе такого ж відношення, як до малої дитини, постійного схвалення своєї поведінки, запевнень у своєї виключності тощо. Такий ідеалізовано завищений образ мало відрізняється від негативного по своїм травмуючим впливам на здатність людини до критики своєї поведінки, сприяє появі таких рис характеру, як зарозумілість, самозадоволення, нездатність до гармонійних міжособистісних стосунків. Для одних власників такого образу "Я" характерним є підвищена мрійливість, схильність до створення різних фантазій. Для інших - презирство до слабших від себе і менш вдалих.

І негативний і завищений образ "Я" вимагають свого усвідомлення, рефлексії, мета якого, насамперед, полягає в тому, щоб правильно оцінити всі позиції цього образу, тобто виявити, які з них не відображають справжні глибинні почуття і вимоги особистості, а виникли внаслідок тиску середовища, отже є поверховими, формальними, зовнішніми. Але більш загальна точка зору на якість цих позицій мабуть повинна враховувати і глибинні почуття, відноситись до них як до таких що також можуть підлягати переробці, переосмисленню після їх більш адекватної оцінки в процесі внутрішнього життя, яке повинне полягати саме в цьому. Іншими словами, нема підстав вважати, що певні почуття не повинні підлягати рефлексії, якщо це можливо.

Реалістичний образ виникає у людини, яка здатна до рефлексії, тобто здатна адекватно оцінити свій досвід, а якщо вона його ще не має, здатна до навчання на основі своїх і чужих помилках і прикладах, яка на основі набутого досвіду здатна правильно усвідомити не тільки свої переваги, але й недоліки, не тільки можливості, але й обмеження. Така людина сміливо дивиться в очі правді, вона не схильна до того, щоб занадто захоплюватись власним фантазіями і мріями, не помічаючи різниці між реальним і фантастичним, між можливим і бажаним. Вона не проходить мимо свого щастя, але вона також не відмовляється від випробувань, від того, щоб докласти необхідних зусиль, якщо іншого шляху немає. Серед іншого, вона здатна до рефлексії всіх своїх доступних рефлексії почуттів, уподобань, переконань тощо.

Потреба в самовиявленні для особистості може виявитись як не з'ясованою, так і вираженою у такій крайній формі як самолюбство. Вона залишається невиявленою тим більшою мірою, чим менше в людини

присутня здатність до внутрішнього діалогу із своїм внутрішнім опонентом, чим менше вона здатна оцінити сама себе. Тим більшого значення набуває при цьому зовнішня, показова виразність. Незріла форма самовиявлення має характер всіляких демонстрацій. В той же час, адекватність самовиявлення людини виражається безпосередньо у відчутті особистісної значущості, в наявності потреби у адекватному і сутнісному виявленні свого вже сформованого "Я", у намаганні виразити своє "Я" у вчинках, ділах і всіх інших проявах життєтворчості.

Наслідком несформованості образу "Я" є неспівпадання внутрішніх і зовнішніх ролей людини, її нездатність оцінити себе і вибрати той спосіб самореалізації, який би надавав їй задоволення і впевненості [3-7,252,294,370]. Тільки співпадання, з одного боку, тієї соціально-психологічної ролі, яку обрала для себе особистість, а з другого боку, образу свого "Я", своєї внутрішньої позиції, яка реалізується на основі адекватної самооцінки своїх здібностей, нахилів, мотивів і можливостей, може служити джерелом задоволення, натхнення, бажання діяти в цьому ж напрямку, підвищуючи і далі свою активність. В більш конкретному випадку, тільки співпадання цілей і можливостей людини з характером того життєвого моменту, того етапу життя, який переживається людиною, здатне забезпечити самовиявлення особистості.

Труднощі самореалізації можуть виявлятися у більш простих випадках - у невпевненій поведінці, тобто у сором'язливості, незграбності або, навпаки, в навмисній грубості, а в більш складних - у відношенні до життя в цілому, до своєї справи, у нездатності чітко визначитись, поводити себе у відповідності до певної логіки. Наприклад, людина може виявитись не на своєму місці, зраджуючи себе, награючи роль, яку не може грати, не маючи можливості повністю виявити себе, що має наслідком зниження активності і роздвоєння особистості між глибинними відчуттями, які все одно певним чином проявляються і дають про себе взнаки, і актуалізованою ролью. Часом людина попадає в таке положення тому, що ставить перед собою занадто великі задачі, які нездатна вирішити за допустимий час, нехтуючи тими реальними проблемами, вирішення яких надавало б їй можливість існувати, поступово поліпшуючи її життєву ситуацію.

Ідеалізовано-викривлений образ "Я" із заниженою активністю може виникати у дитини також внаслідок того, що діти з загостреним відчуттям поваги і любові до себе, з високою дратливістю, оцінюються в таких негативних умовах несправедливо. Вони починають самі оцінювати себе і

інших неадекватно, будуючи ідеалізовано-завищений або негативний образ "Я". Стаючи дорослими, вони компенсують свої почуття за допомогою неадекватної поведінки або діяльності, вгамовуючи своє самолюбство замість того, щоб піклуватись про збільшення своєї активності в бік більш реалістичних і продуманих цілей. Все це не сприяє підвищенню активності людини.

Порівняння дітей, які мають викривлений образ "Я", з тими, чиї можливості в дитинстві оцінювались більш адекватно, а таке не можливо також без існування атмосфери, яка сприяє розвиткові дитини і в інших відношеннях, не на користь перших. Останні ж, стаючи дорослими, демонструють адекватну оцінку не тільки свого "Я", але й можливості інших людей. Однак наявність адекватної самооцінки і здатності для оцінки інших дуже важлива для того, щоб особистість правильно визначила своє місце у житті і свою життєву позицію, без чого не можлива її активна реалізація.

Причини нездатності правильно оцінити свої життєві можливості слід розглянути більш уважно тому, що людина часто попадає в певні пастки, тобто такі психологічні стани і положення, в яких її дії стають неадекватними реальній дійсності. Але насамперед слід відмітити, що збіг зовнішніх і внутрішніх ролей людини ще не означає, що ці ролі збігаються з тими умовами, які утворюються в реальній дійсності.

Співпадання самоактуалізації і самореалізації забезпечується успішною діяльністю в тих же двох напрямках, в яких виявляється активність людини, про які мова була вище. Це по-перше, успішна побудова образу свого "Я", а по-друге, успішна самореалізація, тобто ще й готовність особи відтворити всі необхідні зовнішні умови для самореалізації, що залежить від здатності людини до наполегливої і можливо довготривалої праці в цьому напрямку, в здатності до постійного виявлення і уточнення не тільки цінностей, але й життєвих можливостей. Слід також погодитись з К.Абульхановою-Славською, щодо думки С.Л.Рубінштейна, який вказував на те, що людина є те, що вона хоче, те, що вона може і те, чим вона є насправді, слід додати: і те, що вона повинна робити, які в неї виникають обов'язки в зв'язку з тією життєвою ситуацією, в якій вона опинилась, тобто з вимогами суспільства, часу і оточення.

4.3. Умови життєтворчості особистості

4.3.1. Культурно-історичні чинники життєвого планування.

Дотримання певної життєвої стратегії вимагає подолання низки перешкод, які стають на життєвому шляху людини і визначаються

нестійкістю її бажань і намірів, дефіцитом часу, незнання своїх можливостей, невміння організувати свій час і наявні можливості, відсутність психологічної підтримки, наявність негативних психологічних та інших впливів, життєві проблеми, заклопотаність, міжособистісні проблеми, відсутність побутових цінностей, нудьга, самотність, почуття безвиході, розчарування тощо. Людина, яка потрапляє у важкий психологічний стан часом потребує допомоги інших людей, якщо в неї ще лишились сили і вона не знайшла собі "вихід" у таких "надбаннях" цивілізації як алкоголізм, девіантна поведінка тощо.

Отримання конкретної допомоги в умовах подальшої урбанізації стає дедалі все більше проблематичним, якщо суспільство не створює спеціальні заклади для такої допомоги. За цих умов системі освіти слід основну увагу звернути на виховання людини, яка була б здатна допомогти собі сама. Крім того, підвищення загального культурного рівня суспільства, яке також є метою освіти, так само сприяє отриманню такої допомоги. Життєвий шлях особистості розгортається в певному соціокультурному середовищі, яке, з одного боку, постійно відтворюється внаслідок життєдіяльності кожної особистості, а з іншого боку, створює культуру в межах безперервного історичного процесу, виробляючи структури духовного порядку. Це середовище часто описують за допомогою системи показників і критеріїв таких, як економічні, політичні, соціально-психологічні, морально-духовні тощо.

Економічні показники відображають, насамперед, досягнутий рівень матеріального добробуту людини і суспільства, який визначає рівень економічної свободи особистості, і належить до одного з найважливіших зовнішніх чинників, що визначають можливості структурування людиною свого життєвого шляху. Проте ці показники слід розглядати у сукупності з іншими, оскільки споживання товарів, наприклад, можна розглядати як процес соціального обміну, а останній може мати різні характеристики, що залежать не тільки від економічних показників, а й від решти інших. Крім того, економічні показники відображають, з одного боку, характер праці, значення висококваліфікованої праці в суспільстві, а з другого боку, відношення людини до праці, задоволеність працею і продуктивність праці, тобто відображають внутрішні чинники, які знаходяться під контролем людини і безпосередньо стосуються характеристик, насамперед зовнішніх, життєвого шляху людини.

Політичні критерії культури відображають ступінь політичних свобод, прав і обов'язків людини, міру їх участі в управлінні суспільством. Важливою обставиною при цьому може виявитись той факт, що наявність

соціального досвіду в управлінні ділами сім'ї, суспільства і держави породжує звички і навички, які здатні інтеріоризуватись і ставати основою для управління також і власним життям.

Морально-духовні критерії, що визначають культуру життя особистості, відображають наявність в людини моральних і світоглядних позицій і принципів, які можуть базуватись на певних ідеологічних, наукових або релігійних засадах. Наявність цілісного світогляду допомагає людині духовно піднятись над повсякденними і корисними інтересами, а це, в свою чергу, сприяє підвищенню його можливостей у плануванні і реалізації свого життєвого шляху.

Під цілісністю світогляду можна розуміти такий зв'язок між окремими його елементами, який забезпечує його здатність до саморозвитку. Іншими словами, цілісність світогляду досягається тоді, коли рівень розвитку діяльнісної структури особистості надає їй можливість стати самокерованою. Основою для формування такої цілісності є як вдосконалення внутрішньої системи потреб особистості, так і створення зовнішніх умов для їх реалізації.

Цілісність системи життєвих цілей виникає внаслідок того, що людина, сприймаючи нові цілі, намагається їх співвіднести з раніше засвоєними, щоб уникнути стомлюючих ситуацій невизначеності. Людина інтуїтивно відчуває, що чітка ціль має свої переваги, і тому намагається мати систему цілей, які б були узгоджені між собою. Скориставшись нагодою, можна зробити зауваження відносно того, що природа ситуації невизначеності може бути різною, тому не завжди можна схвально віднестися до того, що в цій ситуації людина робить остаточний вибір. Людина, наскільки вона стає все більше розумнішою, змушена жити з проблемами, яких стає дедалі все більше, оскільки вона намагається заглянути все далі вглиб подій, розглянути все більше зв'язків і залежностей. Але для того, щоб тримати постійно в увазі певні протиріччя, треба весь час дотримуватись одних і тих же цілей, які таким чином повинні бути більш вивіреними, здаватися переконливими, щоб забезпечити можливість такої поведінки людини. Цілі, таким чином, стають узгодженими і перевіреними, поступово утворюючи систему [265].

Відомо, що цілісність певної системи, яка виникає внаслідок тісного зв'язку між її елементами, забезпечує її саморозвиток. В свою чергу, цілісність системи життєвих цілей забезпечує такий розвиток психологічної структури особистості, коли вона стає самостійною, тобто самокерованою і саморегульованою. Це те, чого прагне система освіти і виховання. Що ж забезпечує цілісність і повноцінність системи життєвих цілей? Система життєвих цілей і цінностей, як вже відмічалося, насамперед, визначається

досягнутим рівнем соціального, психологічного і морального розвитку, і для її описання можна застосувати поняття культурного розвитку, тобто рівень життєвих цілей і цінностей визначається рівнем культури особистості, її світоглядними установками і позиціями, певною ідеологією.

Стосовно ідеології слід зауважити, що одним із важливих надбань української соціології останніх років було досягнення розуміння того, що усяка ідеологія не може бути науковою в тому розумінні, що вона може бути тільки системою тверджень, традиційних або ймовірних, а скоріше системою вірувань, почуттів, уподобань тощо, які можуть лише досліджуватись науковими методами. Зробивши це зауваження, слід звернути увагу на результати досліджень системи потреб особистості, яка значною мірою визначає систему її цілей. Культура життя особистості має нерівноцінні складові і система потреб є однією з основних.

Донедавна актуальною вважалось створення оптимальної системи потреб, які б могли задовольнити низку "розумних потреб" особистості, які здатні забезпечити оптимальну для даних умов існування людини організацію його життя. Серед тих життєвих виборів, які весь час робить людина, вибір першорядних матеріальних потреб серед низки загальних становить один із найбільш важливих і регулярних виборів, який залежить від рівня розвитку в соціальному, психологічному і моральному плані.

Водночас, поняття “культура” особистості невіддільне від поняття “психологічна культура” особистості. Зокрема В.В.Рибалка зазначає, що психологічна культура на своєму вищому рівні становлення виступає як здатність особистості свідомо формувати, засвоювати, зберігати, примножувати і вчасно актуалізувати основні психологічні якості як незаперечні людські сутнісні сили, ресурси, потенціали, як власне психологічні цінності, котрі необхідно враховувати як першочергові при оптимізації, підвищенні ефективності життєдіяльності та професійної діяльності сучасного працівника [226].

Це надає можливість звернути увагу також і на задовольняння певних духовних потреб, на їх значення в житті людини. Проблема, яка все ж таки залишається невирішеною, полягає в тому, які саме потреби вважати розумними. Ще недавно дослідникові пропонувалось вважати, що загальні потреби суспільства диктують певну низку потреб, які визначались можливостями суспільства і принципами рівномірного розподілу матеріальних благ. Але сьогодні вважається, що кожна особистість повинна самостійно визначати свої потреби. За цих умов важливо відмітити, що проблема розумних потреб може бути більш розумно врегульована особистістю самостійно в разі наявності в неї духовних потреб, які в умовах

ускладнення взаємозалежностей зовнішніх і внутрішніх чинників грають, серед іншого, роль регулятора різноманітних потреб, очікувань і можливостей. Розумні потреби визначають регуляторну функцію людини по самообмеженню цілей, направлених на досягнення лише необхідних умов і засобів життя. Слід також зауважити, що межі необхідного при цьому не залишаються стабільними.

4.3.2. Зовнішні і внутрішні чинники життєтворчості особистості

В загальному випадку внутрішні і зовнішні умови і обставини встановлюють межі, в яких відбувається життєтворчість особистості. З психологічної точки зору до зовнішніх обставин слід віднести, насамперед, такі характеристики індивідуального розвитку, як певні філогенетичні програми, які визначають онтогенез людини, неминучу послідовність у зміні основних стадій життя, певні життєві цикли, від народження до старості, а також нормальну тривалість життя, певні закономірності. На протязі цих вікових стадій людина певним чином послідовно виконує сімейні, батьківські і професійні ролі.

Але проектування і планування життєвого шляху особистості визначається не тільки зовнішніми чинниками, воно ускладнюється ще й тим, що мабуть більшість людей знаходиться не тільки в несприятливих зовнішніх, але й в несприятливих психологічних умовах, які зменшують її активність. Ця діяльність відбувається в умовах дефіциту активності і можливостей людини, дефіциту часу, необхідності вчасного вирішення поточних проблем, можливостей правильного призначення своїх завжди обмежених сил і здібностей, а також здійснення контролю за всім цим з точки зору власних мотивів і цілей.

За внутрішні обставини, від яких залежить перебіг життєвого шляху особистості, на перший погляд, особистість несе персональну відповідальність. В певних межах людина, дійсно, може планувати, формувати, видозмінювати, тобто програмувати не тільки свій життєвий шлях, але й свій внутрішній світ. Але зовнішні обставини можуть впливати також і на нього, покращуючи або погіршуючи внутрішні обставини. Особливо слід нагадати, що зовнішні впливи в цьому випадку можуть бути штучними, цілеспрямованими, маючи на меті привчити особистість до самостійного покращення внутрішніх умов. Саме для цього існує і система освіти і виховання, і система психологічної допомоги. Таким чином, внутрішні обставини певним чином залежать від зовнішніх.

Межі, в яких людина може планувати своє життя також визначаються зовнішніми обставинами, але так само залежать від внутрішніх обставин,

тобто тих зусиль, які прикладає людина, від того, як влучно вона використовує ті зовнішні можливості і ситуації, які припадають на її долю, від того, наскільки вона здатна до довготривалого зосередження своєї уваги на переслідування певних цілей, а також від того, чи має взагалі вона відповідні цілі, щоб мати можливість правильно скористатись тими зовнішніми сприятливими обставинами, які зрідка можуть ставати для неї навіть дуже сприятливими.

На жаль, багато людей не усвідомлює ці внутрішні можливості. Для багатьох прозріння настає занадто пізно. Лише тоді, коли певні можливості прогаяні, а час упущений, людина починає краще усвідомлювати їх. В цьому випадку їй хочеться переписати власну історію, розпочати життя спочатку. Проте інколи вона цілком задоволена своїм життєвим шляхом, і не висловлює щодо раніше прийнятих рішень щонайменших сумнівів. Але в цьому випадку можна висунути припущення, що в основі такого відношення до власного життя лежить небажання або нездатність "подивитись правді у вічі", віднестися до свого життя більш творчо хоча б наприкінці його.

Лише в тому разі, коли людина набуває певного досвіду, стає мудрішою, коли вона певною мірою звільняється від неусвідомлених пристрастей і стає в змозі розібратись в своїх схильностях, певним чином відрефлексувати свій внутрішній світ, вона стає здатною до усвідомлення власної ролі у побудові свого життя, стає відповідальнішою і більш зрілою. В цьому полягає одна із трагедій людського буття, яку в багатьох випадків неможливо обминути. Людина все більше цінує той час, що їй залишається, тому, що має можливість наповнити його більш інтенсивними переживаннями і не тільки елементарними. Але все ж таки часто людина стає розумнішою, здатною до рефлексії свого життєвого шляху, занадто пізно, тоді, коли це вже не може бути використаним повною мірою.

В загальному ж випадку негативні внутрішні психологічні чинники і умови визначаються також певними вадами і недоліками їх внутрішнього світу. Усвідомлення цих недоліків здатне забезпечити покращення можливостей людини в прогнозуванні і плануванні свого життєвого шляху, підказати вчителю або психологу можливості корекції цього внутрішнього світу.

Важливо також вказати на причини, що породжують подібні недоліки. На думку К.Абульханової-Славської [5-7], насамперед, слід вказати на причини, які виникають внаслідок дефіциту спілкування в дитячому віці. Якщо дитина ізольована від матері, то це має наслідком нерозвиненість її активності, що гальмує розвиток і у більш пізньому віці, сприяє виникненню хворого самолюбства тощо. Далі, негативні наслідки спостерігаються в тому

разі, коли дитина виховується в сім'ї, в якій батьки поводять себе деспотично, щільно контролюючи поведінку дитини. Відсутність нормального спілкування із своїми однолітками та з дітьми різного віку також сприяє негативним наслідкам.

Нажаль, швидка урбанізація, яка привела до руйнації старих мікросвітів, які існували у маленьких селах, містечках, дворах і вулицях, з їх дружними колективами і командами, де люди знали один одного і яким було притаманне відчуття взаємодопомоги і доброзичливості. Атмосфера в таких спільнотах, хоча її і не завжди можна було оцінювати як позитивну, частіше забезпечувала все ж таки певний рівень спілкування і соціалізації. Широка урбанізація, що спостерігалася протягом останньої половини сторіччя, що минає, не супроводжується утворенням нових мікроколективів, які б могли відігравати стару соціалізуючу роль. Натомість, негативним наслідком її стало те, що відношення до ігор стало менш безпосереднім, гра в багатьох випадках втратила свій розвиваючий характер. Те ж саме можна сказати про заняття спортом, ставлення до якого стало таким, як до певної професії, а не як до способу життя. Відносини між людьми стали більш формалізованими, менш безпосередніми, анонімними, короткотривалими, такими, що тяжіють до відношень, характерним для зустрічі у дорозі, не обов'язково негативними, але поверховими, такими, що ні до чого не зобов’язують.

Сприяє зменшенню позитивної активності дитини, породжуючи і дефіцит спілкування, також атмосфера вседозволеності, відсутність авторитету в сім'ї, або те, що приводить до цього - конфлікти в сім'ї, відсутність домашнього тепла, нездатність або неспроможність батьків приділити дітям достатню увагу в нових урбанізованих умовах, а особливо в теперішніх умовах ринку, тобто в умовах занадто рішучої нестабільності, невлаштованості у житті, що часто можна спостерігати під час швидких змін і кризових станів у суспільстві, тощо.

Посилення негативних умов, в яких відбувається виховання, як можна припустити, і як свідчить вітчизняний і іноземний досвід, сприяє тому, що дитячі колективи, що виникають спонтанно в умовах відсутності контролю з боку батьків і школи, в умовах анонімності і безконтрольності, стають колективами, в яких встановлюються жорсткі відношення, які вимагають від своїх членів, а членства в них уникнути важко, виконання певних "вуличних" норм і принципів. Це відбувається внаслідок також того, що діти розуміючи в житті і в конкретних відношеннях дорослих набагато більше, ніж здається на перший погляд, особливо діти з неблагополучних сімей, починають оцінювати суспільство в цілому як таке, що не варто поваги.

В той же час існує досвід того, як певні організаційні форми,

наприклад, форми організації дозвілля, спільноти по інтересам, спортивні і музичні команди, клуби, що організуються за допомогою досвідчених дорослих, а також новітні молодіжні рухи, які об'єднують меншу частину молоді, здатної до такої самоорганізації, поступово перетворюються на організації із більш значущим впливом на її учасників. Такий досвід не можна обминути в зусиллях організувати молодь, щоб забезпечити її адекватне сучасності виховання.

Іншими словами, доводиться прикладати свідомі організаційні зусилля з метою утворення нових колективів, спільнот і організацій, щоб забезпечити не тільки виховання молоді, але й появу умов, які раніше виникали невимушено, забезпечуючи утворення допоміжного виховного середовища. Без таких зусиль самостійне виникнення мікроколективів, здатних виховувати дитину в більш вільних, більш безвідповідальних, більш байдужих умовах сучасного міста, здається малоймовірним. Таке середовище повинне не тільки поліпшувати кризовий стан у суспільстві, але й бути здатним сприяти вихованню людини, яка б у майбутньому була в змозі самостійно виводити суспільство із такого стану.

У більш вузькому психологічному плані до несприятливих зовнішніх умов можна віднести і більш деструктивні негативні впливи на психіку дитини в ранньому віці, починаючи з травми народження. Так Ст.Гроф підтверджуючи передбачення учня З.Фрейда О.Ранка, уточнює їх надаючи схему базових перинатальних матриць, згідно якої існує чотири стадії процесу біологічного народження дитини: союз з матір'ю, або "рай"; безвихідність, або "пекло"; боротьба смерті і відродження, або "вигнання з раю"; і нарешті, звільнення, відродження, свобода. Кожний із цих етапів має свою специфіку емоційного і психосоматичного впливу на життя. Дослідження Ст.Грофа свідчать, що пологи із біологічними ускладненнями та відхиленнями від середньої норми, травми, які отримує дитина на одному із етапів, мають наслідком народження індивіда з травмованим досвідом, для якого значущими стають сюжети виживання, боротьби, смерті, насильства або самогубства, визначають специфіку її подальшої долі. Іншими словам, в цьому разі реалізується підхід, згідно якому життєвий шлях людини формується в результаті негативного досвіду перших часів життя. Проте в загальному випадку це важливо і цікаво тільки в тому разі, коли отримані травми, дійсно, залишаються не все життя, тобто в небагатьох клінічних випадках.

В більш регулярних загальних випадках існує можливість виховання в особистості образу "Я", який здатний весь час удосконалюватись, слугуючи їй основою для прояву надситуативної активності, організуючи її досвід і

правильні реакції на ситуації і можливості, що виникають, на пошук інших можливостей і ситуацій. Це особливо важливо в нових непередбачуваних умовах, в яких молодь все частіше мусить будувати своє життя самостійно, спираючись на власний розсуд, на власні бажання і ті можливості, які має кожна людина особисто.

Основи образу "Я" легше за все сформувати в ранньому віці. Для процесу формування образу "Я", тобто потреби в самовиявленні, характерним є те, що цей процес на ранніх стадіях виявляється дуже чутливим щодо зовнішніх, позитивних і негативних, оцінок з боку оточення а також щодо того, який досвід набувається в цей час. В загальному випадку, слід визнати, зовнішнє середовище не відноситься схвально до дитини, яка намагається реалізувати себе творчо, додаючи зайвих клопотів дорослим, які вже пройшли цей етап і не мають подібних проблем. Таким чином, вже від дитини життя вимагає активності у побудові і постійному уточненні образу свого "Я" і в намаганнях самореалізації, шляхом слідування відповідним цілям і їх все більш точного співвідношення з реальністю.

На цьому етапі велике значення мають первісні відчуття, які виникають в зв'язку із постійним вирішенням поточних проблем, які можуть бути поміченими оточенням. Зовнішнє середовище, яке може впливати негативно на такі відчуття, утворюючи всілякі психологічні забобони, вимагаючи від дитини рішучості і зрозумілості її поведінки, узгодженості із зовнішніми занадто прискіпливими вимогами, здатне заглушити процес самовизначення саме на цих первісних, чутливих до зовнішніх впливів стадіях. В цьому випадку слід підходити до дитини, яка, наприклад, стає дещо неслухняною або неуважною, із певним розумінням, не вимагаючи від неї, щоб вона швидко вирішила досить складні навіть для дорослих проблеми свого ставлення до себе і до життя. Мабуть слід визнати, що такі моменти в житті дитини є найбільш сприятливими до виховних впливів і вимагають до себе більшої уваги і гнучких, ненабридливих методів керівництва з боку дорослих. Серед останніх не можна не згадати такі, які базуються на організації справжнього діалогу, тобто можливості висловити своє враження для обох сторін.

Важливе значення при цьому має і дитяче середовище в цілому, в якому перебуває дитина. В процесі виховання дитини слід враховувати, що основний час вона проводить разом із іншими дітьми, а тому впливи і взаємовпливи всередині дитячих колективів повинні враховуватись як найважливіші. Діти не тільки переносять на свої відношення досвід дорослих, який вони хоча і в обмеженому вигляді, але здатні сприйняти. Вони утворюють середовище, яке не є занадто складним, і нагадує за

складністю таку організацію, яка може виникати в натовпі, тобто засновану на найпростіших принципах, емоціях, здатності до показової рішучості [233].

Більш складні і позитивні чинники відразу можуть майже не проявлятися. Вже в момент виникнення дитячого колективу набувають значення чинники другорядні. Наприклад, даються прізвиська, які мають рольове значення, розподіляються ролі, як в подальшому можуть впливати, скоріше за все, негативно, тому що вони, як правило, випадкові. Ініціаторами таких первісних колективів стають діти, які мають лише ту перевагу, що вони більш рішучі і здатні до певних вчинків. Діти із спрощеною поведінкою, в тому числі і з квазі-кримінальною, а також демонстративні, ображені в минулому, які намагаються виділитись, щоб показати своє "Я", в цей період набувають переваги. Лише поступово відбувається організація більш вузьких колективів, учасники яких намагаються протистояти спрощенню, відстояти свої порушені права, створити серед себе більш сприятливе середовище, щоб грати в ньому ролі, які їм більш до вподоби.

Таким чином, педагогічні впливи в цей час повинні будуватись із врахуванням того факту, що в частини дітей, які здатні до виконання більш складних квазі-соціальних ролей, відбувається складна внутрішня праця. Вона може приймати форму внутрішнього діалогу між образом "Я", що знаходиться в процесі становлення і вимагає всілякої підтримки, і тією роллю, яку доводиться відігравати дитині в дитячому колективі, і який далеко не завжди відіграє позитивну роль з вищезгаданих причин. Дуже важливо підтримати дитину в цей момент, не дати зникнути позитивним паросткам і думкам. Боротьба дитини за таку роль в дитячому середовищі, яка б найкращим чином відображала потреби образу власного "Я", саморозвиток цього образу в конструктивному напрямку виявляється дуже важливим моментом в процесі розвитку особистості [213-215].

Якщо ж дитині не вдається вирішити відповідні проблеми в дитячому віці, якщо вона замість того, щоб набути досвіду існування і боротьби за своє "Я" в таких несприятливих але штучних умовах зазнає поразки, то у більш дорослої людини виявляються проблеми, які їй все одно доводиться вирішувати, але вже у більш складних умовах, оскільки вона набуває певних звичок, в неї може бути неправильно сформованим образ "Я", вона може не навчитись вести правильний внутрішній діалог у зв'язку з тим, що її внутрішнього опонента задавлено несприятливими умовами на попередньому етапі. Проте навіть в такому несприятливому випадку залишається можливість корекції структури особистості шляхом дооформлення образу "Я", а головно шляхом набуття вмінь вести внутрішній діалог, вирішуючи проблеми, що вникають внаслідок тих ролей, що

доводиться грати у житті, і тих ролей, які є бажаними для образу "Я", що продовжує становитись.

Ще більшу проблему становлять діти, які внаслідок несприятливих зовнішніх умов знайшли вихід у спрощенні своєї поведінки, набули певних переваг у дитячому колективі і схильні "нарощувати успіх", не враховуючи ті поради і впливи, які йдуть від дорослих. Вони вимагають більшої уваги, яка їм було недодана, нестандартних підходів і діалогічних відносин [16,276].

Адекватна самооцінка і визначення свого місця в житті на її основі так само важливі, як і активна реалізація цієї позиції. Але вона не можлива без постійної уваги до себе і широкого, всеохоплюючого зацікавлення до своєї персони, без потреби в самопізнанні, без здатності до сумнівів щодо своєї поведінки. З цієї причини саме здатність до ведення внутрішнього діалогу, здатність виховувати в собі внутрішнього опонента, виявляється найважливішим вмінням, яке забезпечує здатність до самовиявлення і самовизначення.

Таким чином, комплексний підхід до проблем виховання в дитячому віці на основі поняття життєвого шляху і ролі самовиявлення, як однієї із категорій, за допомогою яких він досліджується, забезпечує виявлення найважливіших загальних педагогічних чинників і впливів, пропонує шляхи дослідження.

Отже, накопичений досвід дослідження життєвого шляху особистості дозволяє зробити висновок, що найбільш адекватним засобом застосування у практичній психології є використання психотехнік життєтворчості, зробивши їх більш ефективними, а ставлення - більш свідомими.

4.4. Стратегії і техніки життєтворчості особистості

У зв'язку із проблемами проектування життєвого шляху особистості привертають увагу праці представників гуманістичної орієнтації, які намагалися реалізувати свої світоглядні уявлення на всіх рівнях наукової діяльності, починаючи з методів дослідження. Вони вважають, що монотетичні методи дослідження нівелюють особистісне, в той час як ідеографічні методи дозволяють наповнювати набуті узагальнення індивідуальним змістом. З цією метою вони користуються психобіографічним методом в межах теорії особистості, в якому поєднуються ці два підходи.

Основним методом дослідження при цьому виявляється напівструктуроване інтерв'ю, яким доповнюються біографічні розповіді. Наслідком намагання ствердити безоцінковий підхід до дослідження особистості навіть на рівні результату є те, що вони не розглядають

психотерапевтичні цілі як першорядні, відносяться до досліджуваних як до партнерів по дослідженню, а не як до пацієнтів. Такі самообмеження все ж таки не заважають їм дійти нетривіальних висновків, наприклад, щодо того, що конкретно-історичні умови буття суттєво визначають спосіб переживання і вирішення життєвих проблем, а також щодо того, що велике значення має безпередумовна активність особистості, яка здатна, використовуючи завжди наявні параметри свободи, певні варіативні можливості, вирватись в безмежний простір свободи.

Для цілей дослідження цікавим буде розглянути вихідні твердження і вихідні поняття теорії особистості, заснованої на біографічному підході. Основними постулатами є наступні. По-перше, особистість знаходиться у постійній взаємодії із навколишнім середовищем, насамперед, соціальним. Вона дещо творить у цьому світі і у відповідності до цього і в собі. По-друге, поведінка особистості залежить, насамперед, від того, як вона сприймає дійсність, як вона її тлумачить, а не від самої об'єктивної ситуації, особливості сприйняття якої визначаються значною мірою його "темами", тобто його основними намірами, домінуючими значущостями і цінностями. Нарешті, пристосування до нової ситуації визначається балансом когнітивної і мотиваційної систем.

Щодо основних понять цієї теорії, то це такі поняття, як життєвий світ особистості, когнітивна репрезентація світу і особистості, тематичне структурування світу особистістю і, нарешті, техніки життя - способи реагування на життєві проблеми.

Стосовно технік життєтворчості найцікавішою виглядає технологія когнітивної репрезентації. Визначаючи ці репрезентації, тобто визначаючи ціннісно насичені теми свого життя - інтереси, цінності, обов'язки і надії, особистість має за мету, насамперед, вирішити численні проблеми своєї повсякденності. Людина визначає дії, які здатні змінити і життєві ситуації, і її саму, і навіть напрямок її власних думок. Ці інструментальні форми активності Х.Томе ще в 1951 році назвав "техніками" буття особистості. Смисл кожної техніки при цьому визначається тією темою, якій вона служить. Він вважає, що таке відношення до людського характеру є продовженням ідей Теофраста, який в своїх "Характерах" вперше виокремив різні типи людей у відповідності до домінуючої технології життєдіяльності. Далі цю ідею підтримали Шопенгауер і Ніцше.

До ситуативно-специфічної системи технік Х.Томе відносить такі техніки або реакції, як "скористатись шансом", "шукати соціальну підтримку", "чинити спротив", "приймати цілі і долю інших людей", "не губити надію", "корегувати свої очікування", "покладатися на інших людей,

довіряти їм", "самоутверджуватися", "проявляти агресію у формі дії або критики", "відстрочувати задовольняння своїх потреб" тощо. Він також виділяє групу неадаптивних реакцій на труднощі: покірливість, задавленість, депресія, уникнення тяжких ситуацій, придушення думок, що стосуються джерела труднощів, використання механізмів психологічного захисту тощо. Крім того, в працях його школи розглядаються техніки специфічних прошарків суспільства, наприклад, кримінального світу.

Для цілей нашого дослідження найважливішим є той момент, що уважний розгляд всіх цих технік надає Х.Томе можливість дати загальну їх характеристику. Він твердить, що хоча серед них існують свідомі, спеціально створювані стратегії поведінки, але більшість із них виникає мимовільно, не усвідомлюються людиною, а часом мають нераціональні моменти. Більш того, в останньому випадку визначаючим є їх ефективність, тобто вірність у психологічному відношенні, а не логічність відповідних аргументів, яка не має вирішальної ролі.

Слід при цьому згадати також думки С.Московічі [193] щодо соціальних уявлень. Він звертає увагу на те, що люди дуже часто схильні надавати перебільшене значення пересічним і популярним ідеям, думкам, міфам, пліткам, а не науковим і логічним думкам і умовиводам, спотворюючи інформацію, що доходить до них. Під впливом соціальних причин, відстоюючи свої інтереси, вони здатні піддаватись ілюзіям, знецінюючи свої знання про світ. Більш того, психологія з самого початку підкреслює здатність до зниження мислительних здібностей в разі колективного мислення, яке часто розглядається просто як патологія. З іншого боку, більш уважний розгляд цих явищ дозволяє припустити, що суспільство, організуючи певний процес соціального мислення, здатне висувати певні вимоги і умови, які дозволяють людині спиратися на більш складні когнітивні соціальні утворення, такі як мова, її використання, певні об’єднуючі соціальні уявлення, імпульси до діяльності тощо.

Перші стадії обдумування життєвих намірів і перспектив відбуваються шляхом переживань і спогадів, побудови в уяві варіантів подальшого життя. Особистість, у відповідності до своїх технік життєтворчості прислухаючись до свого передчуття, а також до своїх мрій, очікувань, надій і фантазій, виходить таким чином за межі сьогодення, і здійснює певну попередню роботу щодо побудови життєвої програми. Ці психологічні стани по-різному забезпечують таку роботу. Мрія - це наочний образ бажаного майбутнього; очікування - тривожить і підштовхує; передчуття - зменшує невизначеність, пророкує; надія допомагає пережити негативні стани сьогодення; нарешті, фантазія допомагає пошуку виходу із

самих скрутних становищ, побудові в уяві найбільш бажаного світу, який може слугувати взірцем.

Крім того, сучасне життя, для якого характерним є збільшення інтенсивності соціальних зв'язків і впливів, підштовхує людину під час прийняття рішень до встановлення все більшого зв'язку з іншим людьми і їх думками та ідеями. Це сприяє оживленню в її уяві внутрішнього діалогу, який в усіх випадках є інтеріоризованим зовнішнім, хай навіть уявним. Оцінка того чи іншого варіанту життєвого плану відбувається в умовах такого діалогу (див. наприклад, Додаток 3).

Таким чином, цілі на майбутнє, які ставить собі людина, не завжди є ясно сформульованими, не завжди людина їх ясно і чітко усвідомлює, а часто замість цілей вона має певні неясні образи, які піддаються поверховим і випадковим впливам. Ці образи таким чином можуть бути невідрефлексованими, підсвідомими, випадковими, груповими, навіюваними засобами масової інформації тощо. Крім того, намагаючись визначити свою долю, людина з цієї причини часто не може втриматись від того, щоб не втішити себе чимось на зразок значного виграшу у лотерею.

Більшість людей нездатна утриматись від того, щоб не покласти в проект свого життя невизначені або двозначні ідеї і плани. Багато людей навіть тих, хто теоретично погоджується із тим, що ворожба, гадання, астрологія тощо не можуть бути науково обґрунтованими, користуються послугами ворожок, гадалок, астрологів тощо, або вірять "на всяк випадок" у всілякі забобони. Крім того, багато людей допускають, щоб їхнє мислення частково не задовольняло науковим вимогам, хоча б таким, як чіткість висловлювань, здатність висунутих тверджень, протистояти критичному аналізу тощо.

Можна висунути припущення, що, незважаючи на їх наукову безпідставність, існує певна користь від застосування цих донаукових утворень. Наприклад, певною мірою позитивним може виявитись той факт, що в умовах крайньої невизначеності, несформованості чіткого образу, що грає роль керуючого, або відповідної звички до дотримання однієї цілі або ідеї стає дуже важливою здатність триматись довготривалих цілей, яка часом може з'явитись внаслідок влучного і вчасного присуду ворожки, сеансу астролога тощо. Це може бути наслідком правила, що в умовах крайньої невизначеності краще мати будь-яку стратегію, ніж не мати ніякої. Важко засуджувати людину, яка повірила ворожці, що правильно вгадала ті узагальнені слова, які клієнт може тлумачити так, як йому потрібно, і після цього вже ніколи не ворожить, щоб не псувати прогноз. Але тут необхідна значна доля обережності. Адже не завжди такий "прогноз" виявляється

влучним, не те що вірним. Крім того, сама звичка покладатись на іншу людину в найважливіших питаннях не може вважатись схвальною і позитивною.

Ту ж саму роль в житті можуть грати ті слова, з якими хтось авторитетний із старшого покоління виряджає молодь у самостійне життя. Саме в цей момент можна навіяти впевненість у майбутніх успіхах, засіяти в душі те саме зернятко, яке в майбутньому виявиться здатним до саморозвитку. Можна висунути також припущення, що зацікавленість дитини певною професією часом виникає внаслідок випадкових обставин, а не як результат довготривалих порівнянь різних професій. За цих умов допустимим є знайомство молодої людини з певними особистостями, які здатні до захоплення своєю справою і до зараження цією захопленістю інших. Отже не слід відмовлятись від механізмів навіювання, хоча мабуть все ж таки необхідно сполучати їх з можливістю перевірити свої сили і бажання на практиці, щоб вони не залишалися лише в уяві.

Намаганням зробити образи для наслідування більш чіткими слід вітати, тому що при цьому з'являється певна можливість зафіксувати свої наміри і піддати їх більш конкретному розгляду. Цьому може сприяти, наприклад, розширення меж існування в історичному і соціальному часі, засвоєння певних життєвих ідеалів, ідеальних стилів життя тощо. Проте не завжди відповідні утворення відіграють позитивну і однозначну роль.

Для сучасного історичного періоду характерними є настрої постмодернізму із його твердженнями про розпредмечування суспільства, що супроводжується зростанням ролі засобів масової комунікації і їх можливостей маніпуляції свідомістю, симуляції реальної дійсності і заміні її віртуальною дійсністю, а також театралізацією дійсності, яка супроводжується втіленням в уяву більшості певних образів, які починають бути більш вагомими в порівнянні навіть із тим, що раніше вважалось первісним - влада, гроші, політика тощо. При цьому в умовах загальної втрати багатьох орієнтирів відбувається заміщення старих ідеалів новими. Але невизначеність цих нових ідеалів має наслідком те, що старі ідеали заміщуються менш цінними. Наприклад, в багатьох випадках образ фахівця, спеціаліста, знавця своєї справи заміщується образом людини, що намагається жити за прикладом і нормами "американця", "новоруса", менеджера тощо, внаслідок чого особистість свою професію розглядає тільки як засіб для досягнення відповідних споживчих норм.

Розвиток в професійному або соціальному аспектах можливий тільки в тому разі, коли людина має відповідні цілі, які визначаються мотивами, і у відповідності до них сформованими образами певних героїв, серед яких

можна виділити ідеальний образ професіонала, а також образ людини, яка має авторитет, або служить взірцем для наслідування в інших соціальних аспектах. Характер процесу розвитку, а також наявність того чи іншого авторитетного героя залежать, насамперед, від того, якого з двох способів життя дотримується людина, а також від рівня його соціально-психологічного розвитку.

Образ професіонала, наприклад, у відповідності до якого будує свою цільову сферу людина, може бути або відповідним певним знайомим людям, або навіяним певною літературою, наприклад, образ вченого, засобами масової інформації або точкою зору на цю проблему, яка притаманна певному мікросоціуму, в певному розумінні сучасним фольклором. Вибір в якості нормативного певного життєвого ідеалу, "ідеального стилю життя" може виявитись частинним випадком більш загальної тенденції подальшого зростання ролі міфів у свідомості, на противагу її раціоналізації. Таке відбувається в тому разі, коли в якості таких ідеалів вибираються примітивні або неадекватні. Уява вільно конструює із елементів правди то образ "нового русского", який своєю здатністю до сучасних вимог досяг найвищого рівня життя, то образ людини Заходу, яка нічого більше не робить, як тільки споживає, тощо. Такі ідеали, які утворюються на основі певних міфів, можуть формувати відношення молодої людини до життя і праці і формувати в неї відповідний до них стиль життя.

Пропаганда менеджеризму, наприклад, привела до того, що стає популярною відповідна поведінка, для якої характерна активність і рішучість, швидка зміна об'єкту уваги, швидка і поверхова обробка великих об'ємів цифрової інформації, здатністю до ризику, бажання мати все і зразу тощо. Такий стиль стає популярним тому, що з такою діяльністю у масовій свідомості пов'язується здатність до "успіху", під яким мається на увазі образ типу "нового русского". Але ж для більшості діяльностей такий стиль життя і праці не годиться. Людині часто необхідно зосереджувати довгий час увагу на осмислених текстах, а не тільки на таблицях, не завжди потрібна швидка рішучість тощо.

Одним із тривожних фактів є той, що образи і ідеали, які найбільш поширені у свідомості людей, є такими, що популярність професій і потреба в них утворюють графічно дві піраміди, перша із яких "стоїть на голові", а друга лежить на широкій основі, тобто найбільш популярні професії виробничого сектору мають найменший престиж і популярність у свідомості трудящих, а найбільш престижні професії (шоумен, артист, журналіст, менеджер, фінансист тощо) мають найменшу кількість робочих місць.

Корисним в якості допомоги під час пошуку ідеалу на попередній

стадії програмування життя може виявитись усвідомлення двох способів існування або рефлексії життя за Л.С.Рубінштейном [257-259]. Якщо дещо спростити його думку, то він каже, що можна виділити два способи існування людини. В одному випадку життя людини не виходить за межі безпосередніх зв'язків його з оточенням. Він має справи тільки з тими окремими обставинами і життєпроявами, які стосуються його безпосередньо. В іншому випадку існування людини виводить його за межі безпосередніх впливів. Людина розміщується над життям, виходячи з безпосередніх контактів з ним. Цей спосіб життя тісно пов'язаний із рефлексією життєвого шляху, із необхідністю встановлення смислів і цінностей життя. Це дає підстави більш чітко виділити два способи пристосування до життя як такі, що відрізняються між собою тим, що в основі першого лежить невідрефлексована модель поведінки, а в основі другого відрефлексована з точки зору цінностей і смислів.

Переживання свого власного життя може бути не тільки усвідомлюваним, відрефлексованим, але й неусвідомлюваним, або усвідомлюваним фрагментарно. В цих випадках життя сприймається як природний процес, щиро, розкуто і наївно, без намагань вплинути на характер перебігу подій, стримати свої емоції, подумати про наслідки. Таке ставлення до життя є типовим для дитинства, в яке багатьом з дорослих, принаймні на декларативному рівні, хотілося б повернутись. Така відмова від рефлексії містить в собі певну небезпеку, породжуючи між іншим і наркотичну загрозу, оскільки стає привабливою, знімаючи постійну напругу, з якою пов'язана необхідність рефлективного оцінювання життєвих подій.

Вибір між усвідомлюваним і неусвідомлюваним способом переживання людиною свого життя може відбуватися весь час по мірі вирішення проблем, що стосуються життєвих подій і вчинків. Цей вибір створює постійні взаємопереходи від одного стилю до іншого. Наприклад, невідрефлексований стиль поведінки певною мірою, фрагментарно, тимчасово або частково є характерним для багатьох людей і становить для них певну спокусу, якщо стає в певних умовах "фізично" допустимим, матеріально виправданим або з інших, більш негативних причин, наприклад, як результат свідомого вибору.

Ще однією проблемою сучасності, яка впливає на здатність людини до життєтворчості, стає проблема збільшення вільного часу, яка по-різному вирішується людьми творчими і нетворчими. Роль вільного часу зростає останнім часом в розвинутих країнах. З одного боку зменшується робочий день, з іншого, багато людей можуть чекати нової роботи, отримуючи певну допомогу. В багатьох країнах існує також приховане безробіття, коли

держава сприяє збереженню робочих місць, але напруження праці в таких випадках зменшується. Подібне спостерігається не скрізь, але України це певною мірою також стосується.

Не зовсім ясно, чи означає збільшення вільного часу тільки щось позитивне, чи несе із собою також і негативні тенденції. Крім такої очевидної причини як безробіття, серед причин, які викликають збільшення вільного часу у розвинутих капіталістичних суспільствах, слід вказати на їх нездатність забезпечити всіх працівників невідчуженою працею. Не торкаючись цього складного питання, яке стосується насамперед можливостей цих суспільств, тобто зовнішніх умов існування, які вони створюють, в той час як нас більше цікавлять внутрішні умови існування людини, слід все ж таки зауважити, що відчуження людини від праці сприяє тому, що людина розглядає її лише як вимушену необхідність, а суспільство, по мірі свого розвитку намагається компенсувати таку працю збільшенням платні, покращенням психологічного клімату на підприємстві тощо, і серед іншого, збільшенням вільного часу і створенням індустрії розваг та відпочинку.

Віртуально-ігровий підхід до проблем життєвого шляху, тобто можливості більш постійного обговорення певних його аспектів, здатний привернути більшу увагу до цих проблем, зробити звернення до них більш систематичним. Але з іншого боку, якщо не буде докладено спеціальних зусиль для цього, нова віртуальна дійсність може послужити засобом, за допомогою якого увага людини відвертається від вирішення як поточних, так і довготривалих проблем життєтворчості.

Подальший розгляд можливих стратегій прогнозування і побудови життєвої програми повинен включати дослідження індивідуальних відмінностей у сприйманні людиною свого часу і планування життєвого шляху. Експериментально доведено, що темперамент людини впливає на форми і засоби прогнозування власного життя. П.Фрес вводить поняття людей "примарних" (від прима - перший), які живуть у теперішньому і постійно оновлюються разом із ним, плануючи свої дії і вчинки для досягнення швидких результатів, і "секундарних" (від секунда - другий), які є люди звичок, усталених норм. Останні змінюють свої життєві плани більш обґрунтовано. Існує також поділ особистостей на " обивателів", які найбільше залежать від минулого і мають усталену структуру установок, визначаючих хід його життя; "богемну" особистість, яка здатна до швидкої зміни в усьому, оскільки не має усталеного характеру і власних життєвих планів; і, нарешті, "творчу" особистість, яка орієнтується не на випадкові або зовнішні перспективи, а на індивідуальні, що забезпечують суттєві зміни, які

сприяють її розвиткові і самореалізації.

Існує ще можливість взяти до уваги розподіл особистостей на інтернальні та екстернальні типи, які розглядаються як полюси в самооцінці ступеня, до якого людина у змозі відігравати самостійну чи підпорядковану роль у детермінації подій. Інтернали роблять акцент на свободі життєвого вибору, а не на здатності до фантазій, як можна було б підозрювати. Вони активно впливають на обставини свого життя, удосконалюючи його та себе з метою досягнення актуальних та потенційних цілей. Ці особи мають високі показники локусу контролю "Я" та "Життя", тобто вважають себе спроможними контролювати зовнішні події, а не залежати від них. Натомість екстернали схильні приписувати відповідальність за все, що з ними трапляється, зовнішнім чинникам і силам, що перебувають за межами їх контролю. Така зовнішня орієнтація не допомагає в складних умовах, підштовхуючи людину до пасивності.

Екстернальність характерна для початкового етапу формування особистості, на якому задаються ззовні життєві перспективи, зумовлені оточенням і обставинами життя. В процесі розвитку екстернальність перетворюється на інтернальність, але, нажаль, тільки в кращому випадку. Лише розвинута особистість здатна до усвідомлення своєї ролі у життєтворенні. Але на ще вищому рівні розвитку особистість здатна усвідомити і те, що існують сили, які вищі за неї, яким слід підкоритися. Знову настає екстернальність, але смисл її не в тому, що людина залежить від обставин, а в тому, що незалежність від них не може бути безмежною, свавільною, безпідставною, безвідповідальною по відношенню до зовнішнього світу. Якщо на першому етапі зміна екстернальності на інтернальність означає підвищення своєї ролі і вимог до себе, то перехід від інтернальності до вищої екстернальності означає підвищення вимог до своєї історії і культури та свого унікального призначення в світі.

В зв'язку з цим слід уточнити, як користатись таким поняттям як "розуміння". Розуміння можна розглядати як процес, який спрямований на засвоєння та породження смислів. В свою чергу, це породжує необхідність визначити поняття смислу. З'ясування смислу означає усвідомлення того, що можна зробити в даній ситуації. Це те, що можна виявити, знайти, побачити серед безлічі можливих смислів, які нам надає безліч можливих ситуацій, щоб його обрати за найкращий [274]. При цьому, хоча ситуації в загальному випадку бувають нестандартними, вони мають певні спільні риси і у відповідності до цього існують спільні для багатьох людей смисли. Більше того, смисли загальних культурних та соціальних ситуацій поділяє більшість людей, що дає змогу виділити певні загальнолюдські цінності. Наявність

загальних цінностей дозволяє людині полегшити пошук смислів у типових ситуаціях, швидко орієнтуватись у особливостях ситуацій, виділяючи характерні їх елементи та вимоги.

Однією із форм конфліктної ситуації, що визначає клас найбільш цікавих ситуацій, стає моральний конфлікт - специфічна ситуація морального вибору, під час якого людина фіксує у свідомості протиріччя: здійснення певного вчинку в ім'я одної моральної норми веде до порушення іншої, яка також становить моральну цінність для даної людини. Це вимагає здійснювати вибір між цінностями, що стикаються, на користь однієї із них, користуючись таким внутрішнім моральним регулятором, як совість. В загальному випадку, слід звернути увагу на те, що і осмислення ситуацій, і вибір стратегії для вирішення проблем, що при цьому виникають, і вибір потрібних для цього засобів - все це особистість повинна вирішувати не просто у відповідності до своїх моральних норм і принципів, але й шляхом творчого до них відношення, уточнюючи, розвиваючи і вдосконалюючи їх, тобто вдосконалюючи структуру своєї індивідуальності, все більше пристосовуючи себе до такої діяльності, як життєтворчість, що є вищою формою творчого самовияву особистості.

В той же час особистість, якщо вона не в змозі подолати численні проблеми, які при цьому виникають, може не тільки не усвідомлювати смисли, якими вона підсвідомо користується, віддаючи перевагу тим чи іншим переживанням, прагненням, емоціям, або будуючи в уяві той чи інший образ, що визиває напругу, тривогу або ж насолоду, вона може не намагатись усвідомити їх. В загальному випадку, якщо людина користується неусвідомлюваним смислом, в неї може виникати бажання його усвідомити, поставити завдання на пошук смислу. Це втягує її в необхідність звернути увагу на свою поведінку, відрефлексувати її, що не завжди для неї зручно, адже тоді їй в не можна вже буде бути безтурботною, рішучою, розслабленою. Людина може ставити задачу на приховування смислу і з інших причин. В цьому полягає механізм психологічного захисту, який вперше був уживаний в роботах З.Фрейда [294].

Механізми психологічного захисту приводять до негативних ефектів для розвитку особистості, до викривлення картини світу, що можна виправдати тільки тимчасово, якщо, наприклад, людина зберігає в недоторканості свої думки, що іноді буває необхідним для їх розвитку в майбутньому, або якщо людина не маючи можливості досягти певної мети нормальним шляхом, таким чином створює душевну рівновагу, щоб мати можливість зібратися з силами, або щоб їх не відволікати, забезпечуючи свою продуктивність в певній діяльності. Але представники гуманістичної

психології стверджують, що в загальному випадку це приводить до утворення хибної захисної системи, дезадаптації, замкненості, звужуючи можливості особистісного зростання.

Дослідження механізмів захисту стає важливим не тільки для того, щоб допомогти людині у вирішенні її поточних життєвих проблем, але і з точки зору її можливостей правильно проектувати свій життєвий шлях, правильно враховуючи всі ті обставини, які її торкаються, незалежно від того, чи подобається це їй, чи ні.

Наявність життєвої стратегії і намагання дотримуватись її дозволяє особистості набути досвіду життєтворчості, який полягає не тільки в тому, що особистість навчається орієнтуватись у своєму внутрішньому світові, виявляє труднощі, які має здолати на шляху здійснення життєвих планів, з'ясовує свої ресурси, нові бажання і можливі цілі, а також і в тому, що вона починає усвідомлювати, що життєві плани потрібно весь час змінювати, пристосовуючи їх до нових обставин, що з'являються або виявляються в процесі життєтворення і життєдіяльності. Все це сприяє підвищенню творчого потенціалу особистості, ставить перед нею нові запитання і проблеми, які б в іншому випадку не з'явились.

Враховуючи те, що людина здатна до марного витрачення свого часу (що визнається нею частіше за все лише після того, як життя минуло), у своїх життєвих прагненнях вона повинна керуватись намаганнями до повноти самореалізації, тобто до повного використання своїх талантів, здібностей, можливостей і можливих бажань. За А.Маслоу [174], люди, що самоактуалізуються, без жодного винятку включені в діло, яке виходить за межі їхніх "шкурних" інтересів, у щось поза собою.

В.Франкл [288], досліджуючи поведінку людини в умовах кризи, висунув твердження про те, що людині притаманне намагання надати сенс свому життю. Він вказав на три можливі способи зробити це. По-перше, це творчість, від якої є користь для суспільства. По-друге, це можливість переживання різноманітних цінностей, які поширені у суспільстві. По-третє, це визначення позицій свого життєвого шляху, відношення до своєї долі, що також не можливо повною мірою без застосування творчого підходу. Таким чином, творчість, творчий підхід до життя і творча праця мають можливість надати сенс всьому життю і являють собою важливі умови людського буття.

Однак творче відношення до життя стає більш ймовірним лише в умовах застосування в суспільстві такого відношення до праці і до життя, коли людина приймає цілі праці, необхідність реалізації себе, серед іншого, в праці, а в житті людина приймає норми, правила і цілі культурної людини. Під культурою слід також розуміти і політичну культуру, яка забезпечує

участь людини у визначенні політичної лінії, принаймні цілей праці.

Надання одній із стратегій базового значення визначає напрям подальшого розвитку людини і характер її життєтворчості. Але життєва стратегія не обіймає всі прояви життя. За межами запланованих життєвих обставин розгортається гра випадкових або передбачуваних альтернативних обставин і подій, як вимагають для свого використання відповідних тактичних прийомів і методів.

Ще однією можливістю, яку надає розгляд поняття кризового стану людини, є розгляд типових стратегій, які обирають люди для виходу із кризи, точніше із тих положень, які вони розцінюють як різною мірою кризові. Справа в тому, що кризовий стан не всіма людьми оцінюється однаково. Для того, щоб людина обрала стратегію виходу із кризи, потрібно, не тільки щоб вона кризу розцінювала як нестерпний стан, з якого треба вийти, треба ще, щоб ці стратегії не зводились до намагань певним чином пристосуватись до кризи, щоб не помічати цього кризового стану. Тільки в тому випадку, коли людина здатна до вчинку, до того, щоб сприймати життя адекватно, не закриваючи очі на дійсність, не замінюючи життя в реальному світі життям в певному віртуальному середовищі, можна казати про обрання нею тієї чи іншої стратегії виходу з кризи. Але часто небезпідставно вважають, що неадекватне відношення до кризового стану також є певною стратегією, тобто вважають, що в усіх випадках людина обов’язково обирає ту чи ту стратегію [279,280].

Стратегії виходу з кризи можуть залежати від вищезгаданих відношень людини до кризи. У відповідності до того, наскільки адекватне його відношення до кризи, людина очевидним чином обирає ту чи іншу більш-менш адекватну стратегію.

Серед стратегій, які можна вважати неадекватними, але корисними з огляду на полегшення стану, можна вказати на таку типову, як стратегія "порівняння, що йде донизу". В цьому випадку людина бачить поруч із собою людей, які попали в гірше становище, і це надає їй сили вважати свій стан терпимим, більш-менш задовільним. Ще однин прийом, "передбачений сум", полягає в тому, що людина заздалегідь готується до настання кризового стану, тому останній не настає зненацька, вона його сприймає як менш негативний. Програвання найгіршого сценарію може мати наслідком те, що людина знаходить докази його непереконливості. Неадекватність у цих випадках полягає в тому, що відношення до кризи стає, або може ставати, певною мірою ігноруючим.

Більш адекватним є прийом "позитивного тлумачення". В цьому випадку людина знаходить те позитивне, що існує в кризовому стані.

Корисним також можна визнати психотерапевтичний прийом "прийняття ролі людини, яка вміє виходити з кризи", що допомагає людині привчитися виконувати свою роль більш вдало. Ще одним корисним прийомом є прийом "відходу", який полягає в тому, що людині пропонується відмовитись від тих ролей, які вводять його в кризовий стан, від ззовні привабливих пропозицій, на виконання яких людина ще не має сил.

Серед поширених прийомів, відносно яких не існує сталого погляду, є звернення до ворожіння, хіромантії, астрології тощо, тобто до всіх тих засобів, які вносять певну визначеність в ситуацію невизначеності. Невизначеність є однією з негативних рис кризової ситуації, в якій людина втрачаючи надію, починає шукати її з боку тих, хто стоїть осторонь і не має прямого відношення до справи. З одного боку, таке зменшення невизначеності можна вітати, оскільки людина отримує певний план дій і починає діяти. В цьому випадку часто відіграє свою роль той факт, що людина, яка робить хоч що-небудь, має переваги перед тими, хто не має ніякого плану дій і нічого не робить. Але, якщо людина починає відноситись до таких передбачень не як до первісного поштовху до дії, а більш серйозно, постійно і детально звіряючи свої дії з навіюваними таким чином сценаріями розвитку подій, то вона попадає в залежність від обставин, які більше ніякого відношення до справи не мають, і таку залежність не можна визнати позитивною, оскільки людина при цьому втрачає волю і здатність правильно оцінювати наявні можливості.

До деструктивних прийомів і стратегій виходу з кризи слід віднести надмірне вживання алкоголю і наркотиків, а особливо деструктивними є суїцидні наміри. Спільним для всіх цих деструктивних стратегій є те, що в певних випадках людина попадає в залежність або від наркотичної речовини, або від своїх намірів і переконань. В цих випадках вона втрачає здатність контролювати свої дії, обрана нею стратегія забезпечує відірваність від життя, а разом із тим тимчасове зняття тих кризових проблем, які підштовхують до цієї стратегії. При цьому проблеми не вирішуються, а посилюються. В результаті людина не має можливості вийти з кризи без сторонньої допомоги, яку може забезпечити далеко не кожний бажаючий, а також без медичної і психотерапевтичної допомоги [28,103,277,291,309,322,327,347].

Складність проблеми відвернення людини від цих деструктивних стратегій полягає також в тому, що не існує чіткої межі між помірним вживанням наркотичних речовин і надмірним. Те, що може собі дозволити одна людина, ні в якому разі не можна рекомендувати іншій. Наприклад, деякі лікарі твердять, що малі дози алкоголю корисні тому, що допомагають

людині періодично розслаблятись, що позитивно впливає на нервову і серцево-судинну системи. Економічні чинники також підштовхують до розповсюдження таких тверджень. В той же час, алкоголіком з медичної точки зору вважається людина, якій не можна вживати алкоголь зовсім, тому що в противному разі він обов'язково почне збільшувати дози і з непитущого алкоголіка, яким він є від народження, він перетвориться на питущого. Ще більшу небезпеку утворюють інші наркотичні речовини, але один із найсильніших наркотиків, від якого дуже тяжко позбавитись - нікотин, вважається допустимим, хоча досвід його застосування підштовхує багатьох, насамперед, молодих, людей до поступового розширення номенклатури можливих наркотичних все більш небезпечних речовин.

Що стосується суїцидних настроїв, то вони впадають у вічі тільки в "гострих випадках". Проте не всі здатні на такі деструктивні, але рішучі вчинки. Існують люди, з психологічними станами, для яких характерним є поступова відмова від боротьби за кращу долю, від поваги до себе, від піклування про своє здоров'я, від намагань отримувати задоволеність від складних переживань тощо. В цьому разі проблема ще більше загострюється в разі вживання наркотичних речовин, що майже неминуче.

Однією із деструктивних стратегій і тактик слід також визнати девіантну поведінку, а в ще гіршому разі відверто кримінальний спосіб життя, прийняття на себе кримінальних ролей. В цьому випадку людина відмовляється від виконання більшості норм суспільства, вважаючи себе особою, що стоїть над ним, що має право диктувати суспільству свої закони і вимоги, не рахуючись із тим, що про це думають інші люди, яких злочинець не вважає собі рівними. Навіть поверхове сприйняття такої ролі здатне привести до кримінальних вчинків, хоча лише в цьому випадку можливий "зворотній хід", перевиховання людини [149,179-181,196,204,206-208,220,226,232].

Можливості конструктивного чи деструктивного виходу з кризового стану, тривалість кризових переживань значною мірою залежать від індивідуальних особливостей особистості, попереднього досвіду у ставленні до життєвих випробувань і буденних неприємностей, стресів і конфліктів, які визначають типи ставлення до кризи. Загальному випадку люди відносяться до кризових станів по-різному. Одні наче завжди готові до їх подолання, інші очікують їх як Божу кару або здіймають зайвий галас, привертаючи до себе увагу, коли криза ще не настала або минула. Все це дає можливість здійснити певну класифікацію людських типів по відношенню до того, як вони реагують на кризові стани. Серед таких типових ставлень до кризи можна вказати наступні [206,232,277]:

Ігноруюче ставлення. Досить тривалий час людина може недооцінювати певні сімейні конфлікти, незадовільний стан в професійній діяльності, певне погіршення здоров'я тощо. Людина може закривати очі на ці недоліки, на їх накопичення, на можливі негативні наслідки, витісняє із свідомості негативну інформацію, дотримуючись стратегії, яку називають страусовою. Насправді ж, людина, марно втрачаючи час, стає чимдалі все більш залежною від таких обставин. До того ж відбувається соматизація проблеми.

Перебільшуюче ставлення. Воно виникає, коли людина починає панікувати заздалегідь, перебільшує загрозу або негативні наслідки в уяві, "самозаводиться". Ця стратегія так само неефективна, яка не сприяє мобілізації необхідних зусиль. Людина так само починає пасивно прислухатися до відповідних симптомів. Але відомо, що очікування приємних подій, особливо якщо вони залежать від настрою людини, сприяє їх появі, і навпаки. Така поведінка сприяє зростанню невіри в позитивний хід подій, зменшує віру в свої сили.

Демонстративне ставлення. В цьому разі людина правильно аналізує перебіг подій, але вимагає від оточуючих зайвої уваги до своїх проблем, перекладаючи відповідальність на інших. Але знижуючи таким чином інтенсивність переживань, людина зменшує появу можливих варіантів виходу з кризи, уникає ситуації вибору, появі нової життєвої стратегії.

Волюнтаристське ставлення. Воно виникає тоді, коли людина правильно аналізуючи ситуацію, заперечує очевидне і стає в певному відношенні негнучкою, хоча вважає це проявом сили духу, виснажуючи при цьому останні сили. В цьому випадку людина так само дотримується нераціональної поведінки і не використовує всіх можливостей для виходу з кризи.

Нарешті, продуктивне ставлення означає, що людина розуміє неминучість суперечливого і хворобливого стану, неможливість швидкого знаходження простого виходу, натомість необхідність пошуку нових конструктивних життєвих стратегій, нових обріїв і можливостей, нових навичок і знань, необхідність заміни стилю і способу життя, відходу від стереотипів.

Життєві цілі, з яких складається життєва програма людини, встановлюються на певний часовий інтервал, відображаючи найбільш важливі інтереси людини на даному етапі життя. Вони можуть бути короткотривалими і довготривалими.

Короткотривалі цілі або підпорядковуються довготривалим, або виникають спонтанно-ситуативно і зникають по мірі їх виконання.

Відсутність перспектив, так само як і наявність нереалістичних цілей, створюють несприятливі умови для розвитку особистості, оскільки розвиток в загальному випадку стає можливим тоді, коли постає можливість прогнозування і вибору варіантів, що може привести до висунення одного з них в якості цілі. На кожному етапі розвитку бажано мати реалістичний сценарій подальшого етапу, який би спирався на результати попереднього етапу, відповідаючи віку і можливостям людини. Це може забезпечити успішне виконання наміченого, підштовхує людину до можливих вчинків у ситуації, що склалася. Люди, що мають глибинні, усвідомлювані, реалістичні інтереси і цілі, більше задоволені життям, мають краще самопочуття, менше йдуть на конфлікти тощо. Але таких людей за даними Є.І. Головахи і Н.В. Паніної [62] в різних соціальних групах спостерігається лише від 4 до 13%.

У разі відсутності довготривалих цілей життя приймає неупорядкований, хаотичний характер, людина потрапляє під вплив випадкових обставин і випадкових людей, марно розтрачує свій біологічний, психологічний, соціальний і економічний потенціал. В гіршому разі, така людина виявляється нестійкою по відношенню до прийому наркотичних речовин, алкоголю, витрачає увесь свій потенціал на пошук задоволень. Така людина втрачає бажання піклуватись про своє здоров'я, кар'єру, близьких і животіючи, швидко згасає. В кращому разі, вона живе розмінним життям, захоплюючись час від часу, але поступово втрачає зв'язок із зовнішніми подіями, смисл яких не можна зрозуміти, не приймаючи довготривалі цілі і відповідні події, що стосуються інших осіб і суспільства в цілому. Навіть якщо така людина все ж таки піклується про своє здоров'я, вона підлягає ризику виникнення депресії або інших розладів свідомості, оскільки в цих випадках її потенціал не реалізується повністю.

Довгострокові цілі певною мірою підпорядковують собі всі інші, другорядні короткострокові цілі. Вони можуть допомогти людині усвідомити смисл свого існування, зробити його конкретним, чітко вираженим. Наявність довготривалих цілей надає можливість зробити свої вчинки осмисленими, доречними і виправданими. Вони здатні зробити людину рішучою і впевненою в собі і своїй діяльності.

Але довготривалі цілі можуть виявитися нереальними, зовнішніми, уявними. Справа в тому, що розвиток особистості як суб'єкта життєдіяльності проходить ряд етапів і життєвих циклів, на кожному з яких особистість має певний рівень соціальної, психологічної і моральної зрілості, які визначають цілеспрямовуючу діяльність особи, її життєві цілі, засоби і шляхи їх досягнення і корекцію її життєвих планів. При цьому наявність цілеспрямовуючої діяльності, з одного боку, визначається цими етапами і

циклами, а з іншого, впливає на їх характеристики. Наприклад, характеристики пам'яті виявляються залежними від наявності цілепоспрямовуючої діяльності, а не тільки від віку. Встановлено, що чим більші цілі, якими живе особистість, тим кращими будуть характеристики її пам'яті, сприйняття і мислення.

З точки зору тактичних прийомів життєдіяльності можна виділити три типи особистості: стратег, тактик і ситуативіст. Особистість може віддавати перевагу одному із цих тактичних прийомів, але при нагоді використовувати любий із них. Крім того, слід зважити на те, що вибір однієї із цих тактик диктується зовнішніми умовами, які швидко змінюються, тому невідомо, яку тактику найдоцільніше використовувати у майбутньому, про яке відомо лише те, що воно буде швидкозмінним. Експериментальні дослідження показали, що "стратеги", тобто люди із масштабними задумами, які вважають за необхідне регулярно осмислювати свою життєву перспективу, швидше знаходять своє призначення. Але це не значить, що в нових більш динамічних умовах, їм не доведеться використовувати, наприклад, ситуативну тактику.

Існує також цікавий підхід до поняття технік життєтворчості відомого французького філософа М.Фуко, який свого часу поставив запитання: "Що потрібно знати про себе, щоб використати ефективно свої унікальні здібності?". Проаналізувавши відповідні науки з точки зору не їх змісту, а як специфічні "істинні" ігри, він виділив чотири типи технологій, визначаючих практичний розум людини: технології виробництва, технології знакових систем, технології влади і, нарешті, технології самого себе, які дають змогу індивідам здійснювати певні дії над своїм тілом і душею, думками, поведінкою, способом життя, перетворюючи себе для досягнення щастя, чистоти, мудрості, досконалості чи безсмертя. На його думку всі чотири типи технологій повинні становити цілі освіти. Увагу можуть привернути, насамперед, нетрадиційні для школи технології влади, втім які разом із масовою психологічною літературою типу книжок Д.Карнегі вже ввійшли до свідомості багатьох. Більш незвиклими виявляються технології самого себе.

Починаючи з дельфійської максими "Познай самого себе", спостерігається певний прогрес у розвитку особистісних технологій. Л. Виготський, наприклад, зазначив, що крім інструментів, винайдених людством впродовж своєї історії, призначених керувати зовнішніми об'єктами, існує також ціла низка знарядь, які люди, звертаючи їх до самих себе, використовують для власного контролю і розвитку. Серед них - мова, писемність, ритуали, моделі поведінки, системи наукових понять, засоби розвитку пам'яті і мислення, методи навчання, які посилюють природні

процеси розвитку, тощо. Всі ці інструменти є наслідком багатовікових зусиль всього людства. Певні нові можливості у збереженні, обробці і передачі знань надає також такий новітній і складний прилад, як комп'ютер.

Але сьогодні спостерігаються також намагання створити засоби, певні техніки життєтворчості, на які розпадається технологія, за допомогою яких можна було б шляхом психологічної корекції і тренування швидко і суттєво змінити себе і своє життя загалом, досягти максимальної ефективності і задоволеності в усіх сферах життя та діяльності. Проте, незважаючи не те, що в ряді випадків зусилля психотерапевтів у цьому напрямку виявляються результативними, не можна сподіватись, що їх результати відповідають вимогам всіх інших культур і всіх можливих ситуацій, в які попадають їх представники. В загальному випадку кожна особистість має свою неповторну загальну ситуацію, яка вимагає своїх вчинків для їх подолання. Знання про можливі техніки у цьому напрямку можуть виявитись корисними, але кожна особистість має виробляти свою стратегію життєтворчості.

При цьому особистість потребує також певних узагальнюючих знань, наприклад, філософських. Останню дехто вважає найефективнішою технікою життєтворчості тому, що саме в межах філософії традиційно постають питання основних життєвих смислів, критичного мислення, поняття свободи тощо. Не можна однак погодитись, що всі ці питання достатньо вивчати лише у межах філософії, що вони не повинні бути розробленими до рівня психологічних рецептів та рекомендацій, сповнені більш конкретними смислами, здатною зачіпати конкретну людину більш безпосередньо. Іншими словами, залишається актуальною необхідність у конкретних техніках життєтворчості, які б не тільки надавали людині відомості про її життєві цикли, основні функції, можливі зміни фізичного і духовного здоров'я у зв'язку із навчанням і тренуванням тощо, але також могли б навчати людину винаходити і творити власні стратегії життєтворчості, вчили мріяти а також конструювати плани і проекти свого життя, конкретизуючи ці мрії, і могли б допомагати виясняти можливий смисл свого життя.

Проектування життєвого шляху особистості значною мірою визначається тим, які технології мислення застосовує при цьому особистість для вирішення проблем, що виникають. Таким чином людське життя може бути розглянуто з точки зору тих технік або методик, які застосовуються для життєпобудови і для проживання. Ці методики стосуються, насамперед, духовно-моральної, емоційно-діяльнісної та мотиваційно-ціннісної сфер і сторін життєвого процесу.

В якості однієї із духовно-психологічних технік проектування життя останнім часом застосовується поняття мудрості. Мудрість як техніка

проживання може означати пошук шляхів і способів, за допомогою яких людина уникає помилок, стає обачною по відношенню до ілюзій. Але такого "негативного" визначення недостатньо, оскільки при цьому не вказується на те, що повинна робити людина, щоб бути мудрішою, насамперед, на необхідність планування майбутнього, на необхідність включення в розгляд все більш широкого кола питань тощо. Воно також не дає відповіді на запитання, що саме треба робити, щоб не робити помилок, отже не описує мудрість як техніку.

Більше підходить визначенню мудрості з точки зору життєвої технології таке відоме з давнини побажання "Пізнай самого себе", але воно вимагає свого більш повного розкриття. Таке визначення пропонує звернути увагу і енергію на самопізнання, на рефлексію своєї поведінки, на відношення до себе, як до складної істоти, вартої дослідження. Людина повинна віднайти в собі те, що може бути для неї самої цікавим, її допитливість повинна повернутися в середину самого себе. Розвиток цієї ідеї дозволяє звернути увагу на необхідність спостерігати свої думки і емоції, піддавати свою поведінку самокритиці.

Другою ознакою мудрості часто вважають осягнення особистістю сенсу свого життя, пошук свого життєвого призначення. Вважається також, що це є однією із важливих морально-духовних потреб людини, що людина прагне до високих життєвих цілей, що життя людини має бути присвячене певній цілі. До цих тверджень можна відноситись як до експериментально встановлених фактів. Дійсно, з особистісного досвіду кожного можна зробити висновок, що якщо людині заважають жити віддалені і високі цілі, то їй залишається жити тваринним життям. Відчуття про це знайоме більшості людей, хоча це не виключає необхідності досліджувати, чому все ж таки зустрічаються люди, які виступають проти високих цілей.

Ці твердження вимагають також доповнення певними доказами, чому саме високі цілі потрібні людині, чому він збіднює своє життя, відмовляючись від їх пошуку. Можна припустити, що основною причиною такої необхідності є величезна складність людського життя, яка вимагає певних самих узагальнених правил поведінки по відношенню до інших і до себе. Відсутність таких правил залишає людину у невизначеному стані, як тільки вона ставить запитання відносно подальших варіантів свого розвитку. Людина тільки тоді стане цікавою для самого себе, коли наповнить свій внутрішній світ думкам інших людей, творчо їх обміркує, додасть до них свої думки, доведе самій собі, що вони можуть бути цікавими і для інших. В цьому разі її внутрішній діалог буде не менш цікавим, ніж діалог з іншими людьми.

Основна проблема, яка виникає на цьому шляху, полягає в тому, що її складність не гарантує швидкого знаходження відповіді. Можна взяти готову відповідь, або надати її учневі, але чи буде така відповідь дійсно такою, що засвоєна і прийнята в якості керівництва до дії. Сенс життя не можна вияснити раз і назавжди, особливо в юному віці. Принаймні всілякі твердження з цього приводу підлягають подальшому уточненню і пристосуванню до конкретних цілей, а також перевірці і узгодженню і смислам життя інших людей. В загальному випадку смисл життя є динамічним утворенням, тому не слід боятися, що питання, які залишаються без відповіді, будуть мучити людину все життя. Не слід при цьому забувати, що здатність довгий час жити з проблемою, не полишаючи її, весь час її обдумувати і шукати вихід є однією із тих основних рис людини, які відрізняють її від тварини, а розумну і творчу людину від нерозумної і нетворчої.

Відсутність рішення щодо смислу життя може бути трагедією тільки в тому випадку, коли людина відмовляється від його пошуку, махнула рукою на високі цілі і почала жити не переобтяжуючи себе "довічними проблемами". В цьому випадку значно зменшується потенціал людини, а повсякденні турботи хоч і можуть приглушити невирішені проблеми, але вони здатні зробити життя сірим і нецікавим, підштовхнути до вживання наркотичних речовин тощо. В цьому випадку людина може вирішити, що оскільки смисл життя встановити неможливо, то воно повинно бути не тільки наповненим лише приємними і різноманітними відчуттями і пригодами, але й взагалі не повинно мати стримуючих чинників ні в якій активності, яка гарантує отримання насолоди. Таке відношення до життя може також послужити виправданню кримінальної діяльності. А в гіршому випадку вона може вирішити, що оскільки життя не має ніякого сенсу, то його можна поступово розтратити, або піти з нього, якщо виникне таке бажання.

Сенс життя кожна людина визначає для себе окремо, оскільки тільки вона може перейти від загальних тверджень і планів до конкретних, які можна визначити і реалізувати в умовах її життя. Через те існує багато думок відносно відповіді на запитання, в чому полягає смисл життя. Від загальних тверджень типу "Я народився для добра і любові" кожна людина переходить до визначення конкретних цілей у своєму житті, уточнюючи їх по мірі досягнення або зміни обставин, адже не завжди можна виконати намічене, хоча іноді доля сприяє швидкому здійсненню мрій.

Ще одним евристичним прийомом, що визначає життєву техніку мудрості, є заклик до дотримання міри в усьому, якому треба вчитись все життя, адже йдеться навіть про невідомі ще емоції і почуття, від яких мабуть

неможна або не потрібно відмовлятись повністю, але з якими треба навчитись жити так, щоб вони не заважали, не оволодівали людиною так, настільки, щоб вона попадала в залежність від них. Можна ще порадити уникати крайнощів в усьому. Обережність і рішучість, відсутність мети і слідування ілюзіям, лінощі і цілковите занурення у виконання певної роботи - людина весь час змушена дотримуватись певної міри, щоб не зсунутись до однієї з подібних крайностей.

Нарешті, ще одним прийомом техніки мудрості можна вважати слідування моральним принципам і нормам. Незважаючи на те, що вони відрізняються в залежності від культури та релігії, можна виділити основне правило, на яке вказував ще І.Кант, але воно відоме і в інших культурах. Це "золотий закон" моралі: "Не роби іншому нічого такого, щоб ти не хотів, щоб було зроблено тобі". Відоме також схоже твердження: "Моя свобода повинна закінчуватись там, де починається свобода іншої людини”.

Серед інших правил, які особливо важливі в умовах сьогоднішньої кризи, можна згадати ще, наприклад, віру у позитивне майбутнє, яка формує не тільки таке відношення до нього, але й сприяє його настанню. Далі, можна згадати принцип сприйняття життя як вищого блага, благоговіння перед життям (принцип А.Швейцера). Цей принцип звертає увагу людини на багатство світу, на його невичерпаність, що може слугувати невичерпним джерелом позитивних емоцій, повноти буття, станів не тільки смутку, але й радощі, не тільки невдачі, але й перемоги. Українській світоглядно-ціннісній культурі притаманний великий потенціал "світлого погляду на життя", закладений також у "філософії серця", що є метафорою архетипу інтимних глибин української душі.

Цей принцип аналогічний також заклику помічати радощі життя і не піддаватися такому негативному психологічному явищу як нудьга. "Вселенська" нудьга є реакцією на знецінення людини і її відчуження, бездуховність, спрямованості масової свідомості в бік світу речей тощо. Якщо з "побутовою" нудьгою вміє боротися майже кожний, для цього досить відпочити, змінити діяльність, глянути на світ по-новому, принаймні звернути увагу на причини того, що відбувається з людиною, то нудьга в більш широкому плані може бути наслідком втрати бажання жити, що виникає як результат більш серйозних причин, і вимагає зміни ставлення до життя, його глибинного аналізу і допомоги з боку психолога, рідних і близьких або хоча б сторонньої людини.

Всі ці техніки відіграють роль занадто узагальнених стратегій, щоб їх можна було рекомендувати в якості технік, принадних для вжитку у поточних ситуаціях, які вимагають не тільки відповіді на запитання "Що

треба зробити?", але й на запитання "Як це можна зробити?", тобто яким чином зробити людину мудрішою, людянішою тощо. З одного боку, ясно, що це може бути результатом виховання, поступового усвідомлення, але навіть в цьому випадку слід визнати, що наслідком усвідомлення цих максим можуть бути певні більш конкретні тактичні прийоми.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Феномен психологічного часу як основи перцепції власного життя індивідом пройшов певну еволюцію розвитку. Наукові пошуки просувалися через теорію оцінки часових інтервалів у *ситуативному* масштабі (Г.Гельмгольц, Ф.Дондерс, Дж.Екснер, В.Вундт, Е.Тітченер, П.Фресс) і *подійну* концепцію (A.I.Rabin, N.D.Weinstein, Ю.А.Шрейдер, Г.Б.Башкірова) до теорії сприйманя часу у *біографічному* масштабі (А.Аарелайд, Б.Г.Ананьєв, Ш.Бюлер, П.Жане, К.Левін, С.Д.Максименко, С.Л.Рубінштейн, Т.М.Титаренко) і *причинно-наслідкової* концепції (Є.І.Головаха, О.О.Кронік, Л.В.Сохань, Б.Й.Цуканов, З.О.Шабарова).

Ми схиляємося до тлумачення психологічного часу як суб'єктивного, особистісного часу, індивідуальної часової карти, яка є базисом осмислення, усвідомлення людиною власного життєвого шляху і себе на ньому – сукупності суб'єктивних переживань, спогадів, очікувань, мрій і надій.

Психологічний час – це час життя, представлений в переживаннях особистості, і отже – об'єктивно відображає плин життя людини. Таким чином, ми дійшли висновку, що через усвідомлення психологічного часу, його основних модусів (минулого, теперішнього й майбутнього) і критеріїв (психологічного віку, коефіцієнту реалізованості) відкривається дорога до споглядання й вивчення карти життя людини загалом, її життєвої програми, сценарія – життєвої перспективи.

2. Особливості психічного відображення людиною часу залежать від кількості й інтенсивності подій, які відбуваються у житті – змін у природному і соціальному середовищі, а також у думках і почуттях людини, її діях і вчинках.

Тому, цілком обгрунтованим, на наш погляд, є положення причинно-наслідкової концепції психологічного часу, згідно якого насиченість життєвої панорами причинно-наслідковими міжподійними зв'язками визначає характер сприймання, усвідомлення життя людиною. Також – кількість причинно-цільових зв'язків, у які включені життєві події, і визначає значущість події (О.О.Кронік, Є.І.Головаха).

Тобто, аспекти цілісного або дискретного сприймання життєвого шляху взаємопов'язані з характером детермінації одних значущих життєвих подій іншими – залежать від суб'єктивної структури міжподійних відношень.

3. Сприймання психологічного часу в біографічному масштабі – це сприймання власного життєвого шляху.

Увага дослідників зосереджувалася на декількох аспектах життєвого шляху.

І. Вчені акцентували увагу на структурі й “одиницях” життєвого шляху, тобто виокремлювали – вікові фази (Ш.Бюлер), біографічні ступені (П.Жане), кризи (Е.Еріксон), філогенетичні стадії (С.Холл), події (Б.Г.Ананьєв, Л.Й.Анциферова), ситуації (С.Л.Рубінштейн, К.О.Абульханова-Славська, В.І.Уварова, F.Bannister, О.Ю.Коржова), соціальні ситуації (Е.Берн), миттєвості (В.О.Роменець), соціальні ролі (Т.М.Титаренко), вчинки (В.О.Роменець), цикли, етапи, зміни, періоди, уривки (R.M.Lerner, P.B.Baltes, M.Roff, П.Ржичан).

Багато вчених у своїх баченнях підтримують ідею єдності, цілісності життєвого шляху (Б.Г.Ананьєв, Г.О.Балл, Є.І.Головаха, Ш.Бюлер, П.Жане, С.Д.Максименко, С.Л.Рубінштейн, В.О.Роменець, Л.В.Сохань, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко).

ІІ. Щодо власне об’єктів спрямування дослідницької уваги при вивченні життєвого шляху диференціюються такі психологічні феномени:

- характер, талант, життєва спрямованість, життєвий досвід та їх репрезентація – життєдіяльність (К.А.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, С.Л.Рубінштейн, О.В.Шорохова);
- особистісні цілі, цінності (Ш.Бюлер);
- потенції людини – глибинні потреби в істині, добрі, красі, любові, обдарованості (А.Маслоу, І.П.Маноха, Р.Мей, К.Роджерс, А.Роше);
- граничні ситуації, драматичні життєві колізії (Л.Бінсвангер, М.Босс, Дж.Бугенталь, С.К’єркегор, Р.Мей, Е.Мінковскі, Т.М.Титаренко, В.Франкл, М.Хайдеггер);
- сни і мрії, фантазії і спогади, реальні відчуття, вчинки, оцінки, настрої, враження (В.О.Роменець, канонічна психологія);
- соціальні фактори, економічний рівень країни, головні прагнення особистості, її інтереси (Х.Томе);
- соціальна активність особистості (М.Й.Боришевський, О.В.Киричук, В.Г.Панок, А.В.Петровський,).

ІІІ. Дослідження життєвого шляху людини диференціюються, також, за первинними, вихідними припущеннями. Зокрема:

- існує вроджене прагнення людини щодо *самоздійснення* (Ш.Бюлер);
- особистісному розвитку властива *самодетермінація* (А.Маслоу, К.Роджерс, Р.Мей, А.Роше);

- основою життєтворення є переживання “покинутості” й “страху” (екзистенціальна психологія);
- особистість – суб’єкт життєвого шляху (Б.Г.Ананьєв);
- людині властива *життєтворчість* (Л.В.Сохань);
- людина – *митець* власного життя (К.А.Абульханова-Славська, О.С.Васильєва, О.О.Демченко, Т.Є.Резнік, Ю.М.Резнік, Е.Фром);
- людині притаманна творча енергія, свобода волі, що дана їй для духовного розвитку. Творчість життя і *свобода* нерозривні (М.О.Бердяєв, Е.Фром, В.Франл, К.Хорні). Свобода – внутрішня необхідність. Свобода – “феномен повного внутрішнього самовизначення” (О.О.Пузирей). *Вільна* людина, опредмечуючи смисли, долає час (В.П.Зінченко);
- етапи життя *циклічно* повторюються. Особистість засвоює нові соціальні ролі, виконує їх і поступово покидає (Т.М.Титаренко);
- життєва спрямованість, життєвий досвід формуються і виявляються в *життєдіяльності* (К.А.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, В.В.Рибалка, С.Л.Рубінштейн, О.В.Шорохова);
- розвиток людини залежить від *економічного* рівня країни (Х.Томе);
- інтегральним елементом життєтворчості людини є її *життєва програма* як цілісна модель життєвого шляху і відображає життєві цілі та способи їх реалізації (Л.Сохань);
- *стратегія життя* – спосіб буття, система цінностей і цілей, реалізація яких дозволяє зробити життя людини найбільш ефективним (О.С.Васильєва і О.О.Демченко). *Життєва стратегія* – мистецтво ведення власного життя, пошуку і здійснення унікального сенсу (К.А.Абульханова-Славська, Е. Фром.);
- *ситуація* і людина – одне ціле. Людина – компонент ситуації, ситуація – образ обставин життя. *Вчинки* відтворюють несвідомі імпульси, радості і страждання людини. Розмаїття вчинків виявляється *єдиним учинком*, що дорівнює життєвому шляху людини (В.О.Роменець, В.О.Татенко);
- *доля* – самодетермінована *логіка життя* (Л.Н.Коган);
- *соціальна ситуація* життєвого шляху відіграє визначальну роль у формуванні *сценарію життя* (Е.Берн, Т.М.Титаренко, Н.В.Чепелєва);
- механізмом особистісного життєвого генезису є *потреба в ідентифікації* (М.Кляйн). Особистості притаманна здатність до

персоналізації – ідеальної представленості своїх рис в інших людях (А.В.Петровський);

- якість розвитку особистості визначається її сформованістю як *суб'єкта життя* (Л.Й.Анциферова, С.Д.Максименко, В.О.Моляко);
- *траєкторія життєвого шляху* – внутрішньо зумовлена лінія, у яку можуть кумулюватися, інтегруватися, вишикуватися всі зміни, що відбуваються (С.Д.Максименко);
- *процес розвитку* досить індивідуально-своєрідний і залишається стабільним протягом життя людини (О.В.Киричук);
- *самовизначення* – готовність людини свідомо і самостійно планувати й реалізовувати перспективи свого розвитку (О.Ю.Пряжнікова);
- життєвий шлях проходить процес *становлення* (Т.М.Буякас);
- *мірою самореалізованості* є психологічний вік (О.О.Кронік, Є.І.Головаха);
- Я-концепція і професія – конгруентні. Найважливішою детермінантою професійного шляху є уявлення людини про себе (Д.Сьюпер). Проблема особистісного самовизначення впритул співвідноситься і з питанням *професійного самовизначення* (Д.Сьюпер, Y.Kidd). Самореалізація – це праця, мета якої – досягнення людиною досконалості у тому, що вона покликана робити (А.Маслоу);
- *особистість змінює себе* як світ, як суверенну тотальність, оскільки має інтенцію, сутнісне *прагнення до* розвитку, свободи, *самоактуалізації* (Т.М.Титаренко). "Самоактуалізовану людину відрізняє найглибше почуття ідентифікації з людством" (А. Маслоу);

Найближче нашим переконанням є положення, згідно якого особистість активно впливає на обставини свого життя, тобто потенційною можливістю розвитку особистості є *життєва перспектива*. (Т.М.Титаренко, В.Г.Панок).

4. *Життєву перспективу* доцільно розглядати як загальну спрямованість імовірних найважливіших подій. Разом з тим, власне особистість активно впливає на обставини свого життя, здійснює вчинки, здатні зформувати або змінити життєву перспективу.

Логічними й вичерпними, на наш погляд, є міркування вітчизняних вчених – доки особистість не *усвідомить* свою життєву перспективу, вона не *може збагнути* смисл свого життя, нездатна адекватно виявити потенційні можливості й життєві сили.

5. Саме у *ранньо-юнацькому віці* людина вперше вчиться впливати на перспективу власного життя, формувати її. Власне у цей віковий період відбувається інтенсивна робота щодо формування світогляду та вироблення власної філософії.

Наукові пошуки вчених, часто зупинялися на цій неосяжній за змістом та проявами віковій категорії людей – особливо при дослідженні життєвого самовизначення особистості. При тому, їх висновки можна диференціювати за смисловими відтінками і підходами. Зокрема:

- у ранній юності, особистість з'ясовує свої стосунки зі світом, прагне віднайти в них *своє місце* (М.Й.Боришевський, І.С.Кон, Н.Ю.Максимова);

- центральне новоутворення раннього юнацького віку – *життєве самовизначення* (Л.І.Божович, Л.С.Славіна);
- рання юність – це передусім *криза ідентичності*, яка полягає у послідовності соціальних та індивідуально-особистісних виборів, ідентифікацій та самовизначень (Е. Еріксон);
- рання юність – період, коли самовизначення ще *не є завершеним*, остаточним, оскільки воно не пройшло перевірки життям (І.Ю.Кулагіна);
- рання юність – етап *початкової соціалізації* особистості, що забезпечує творчу продуктивність, імовірність якомога більшої самореалізації протягом подальшого життєвого шляху (М.М.Заброцький, В.В.Москаленко);
- період ранньої юності – найвирішальніший у житті людини, коли остаточно складається *фундамент ціннісних орієнтацій*, вимальовується проекція головних напрямків пошуків самореалізації на інших вікових етапах (К.Д.Ушинський);
- у ранній юності *закладаються* основні складові життя – професійні інтереси, політичні вподобання, стиль поведінки, характер спілкування (О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук);
- рання юність є періодом "*вростання* індивіда в культуру", у певні форми життя суспільства, які існують у вигляді етики, релігії, науки, мистецтва (Е.Шпрангер);

- рання юність – період, коли ставлення до себе як детермінанта саморозвитку особистості проявляється у новій якості – як ставлення до людини, що *взаємодіє з іншими* людьми (О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук);

- рання юність *знаменує* перехід до дорослості, і особливості її перебігу *накладають відбиток* на все наступне життя (Л.Ф.Обухова);

- у ранньо-юнацькому віці людина вперше вчиться *оволодівати перспективами* свого життя. Мрії, прагнення, пошуки ідеалу – все це сприяє поступовому створенню все більш *реальних* життєвих планів, що “заземлюються” на *виборі професії*;
- головною проблемою вікового етапу ранньої юності можна назвати пошук *смислу власного існування*, своєї необхідності у житті. Його супроводжують страх самотності; бажання особистого щастя, кохання, створення сім’ї (І.П.Маноха);
- у ранній юності визначається життєва і світоглядна позиція людини, вивчаються *індивідуалізовані способи діяльності*, форми поведінки і спілкування (Т.О.Казанцева, Ю.Н.Олейник);
- у ранній юності проходить “первинне” *професійне становлення* і розвиток особистості, які переслідують мету “забезпечення достатньо *надійної поведінки* індивіда в конкретних і типових життєвих і професійних умовах, що визначає формування *стійких* рис особистості, характерних, зокрема, для майбутнього виду діяльності (В.О.Бодров);
- рання юність *започатковує професіоналізацію* як процес професійного становлення і одну із сторін соціалізації (А.К.Маркова, О.П.Єрмолаєва).

Таким чином, резюмуючи проаналізований матеріал ми трактуєм ранню юність – як період вироблення системи стійких поглядів на світ і своє місце в ньому, а також особистісного й *професійного самовизначення*. Разом з тим, проблема самовизначення тісно пов’язана з більш глобальним питанням життєвої перспективи особистості.

У даному контексті, нашим теоретичним уподобанням більшою мірою відповідають такі припущення й висновки:

- у період ранньої юності зростає усвідомлення себе як неповторної особистості. Основний психологічний здобуток ранньої юності – *відкриття індивідом власного внутрішнього світу* (М.М.Заброцький);
- у ранній юності відбувається важливий процес розвитку *самосвідомості* – формування особистісної ідентичності, *почуття індивідуальної самототожності та цілісності* (Т.М.Титаренко, В.Г.Панок);
- соціальною ситуацією розвитку у ранній юності – є *вибір життєвого шляху* (І.Ю.Кулагіна).

6. Що ж стосується зв’язку між гендерними аспектами та формуванням життєвої перспективи у ранній юності – дослідницького матеріалу мало.

Вчені, більшою мірою, акцентують увагу на фізичному розвитку юнаків, на анатомічних та фізіологічних змінах, які відбуваються в цей віковий період у гендерному відношенні. Також, розглядаються гендерні відмінності у ранньо-юнацькому віці зумовлені диференціацією статевих ролей (М.М.Заброцький, І.Ю.Кулагіна, Л.Ф.Обухова).

Разом з тим, окремі дослідження торкаються гендерних співставлень розвитку соціальних якостей у ранній юності – комунікабельності, сміливості, щирості, справедливості, вірності (І.С.Кон, В.О.Лосенков).

7. Таким чином, враховуючи визначальну "місію" ранньо-юнацького вікового періоду при формуванні перцептивної карти життєвого шляху і, відповідно, життєвої перспективи, за нашим міркуванням, доцільним є проведення дослідження з метою різнобічного, багатовекторного вичерпного споглядання й вивчення життєвої перспективи через призму даного віку з урахуванням як внутрішніх (індивідуально-психологічних), так і зовнішніх (соціально-психологічних) факторів. Логічним, уданому контексті, на наш погляд, є обстеження індивідуально-футурологічних конструктів юнаків, а також структури, подійної наповненості їх панорами життя. Цілісності дослідницького уявлення, разом з тим, будуть сприяти вивчення свідомих графічних репрезентацій часових аспектів життя та несвідомих передумов цьому.

Конгруентним нашому припущенню є міркування, що у свідомості представників різних соціальних груп (соціально-статусних категорій) представлений певний, відмінний часовий порядок, "розклад" основних подій життя, що, закономірно, детермінує спосіб життєвого самовизначення, життєтворну специфіку й специфіку, самобутність життєвої перспективи особистості (О.О.Кронік, Є.І.Головаха). Це зумовлює доцільність вибору у якості експериментальної вибірки представників різних соціальних груп (школярі, студенти).

Результати проведеного дослідження підтверджують висунуте припущення щодо наявності соціально зумовлених чинників, які визначають спосіб самовизначення особистості у власному житті, характер сприймання нею життєвого шляху, процесу життєтворення і формування життєвої перспективи.

Зокрема, за результатами дослідження *у школярів* переважає більш дискретне, фрагментарне, епізодичне сприймання власного життя, що визначає *ілюзорний*, необ'єктивний спосіб самовизначення та, відповідно, процес формування життєвої перспективи.

У свою чергу, *у студентів* частіше виявляється цілісне, об'єктивне, реалістичне осмислення власного життєвого шляху, домінують почуття власної значущості при сприйманні життя у всій його багатогранності.

Як головне, більшою мірою *реалістичний* спосіб життєвого самовизначення, формування життєвої перспективи у студентів визначається певними соціальними чинниками: *соціальним досвідом* (успішне закінчення школи і вступ у ВНЗ, зростання соціального статусу, самостійності, відповідальності при прийнятті визначальних життєвих рішень) і *професійним самовизначенням*.

Результати дослідження дали змогу структурувати *цілісну характеристику* представників вікової категорії рання юність – школярів і студентів, виокремити *чинники та умови* процесу їх життєтворення, формування життєвої перспективи.

Процес життєвого самовизначення *школярів* більшою мірою *зумовлюється* романтично-інфантильним устремлінням у майбутнє, бажанням швидкого його пізнання; імпульсивним, хаотичним, непослідовним прагненням дорослості, самоствердження; емоційним, принципово-нестримним, афективно-максималістським сприйманням, оціненням і трактуванням подій життя; наповненням життєвих перспектив нереалістично-позитивним, азартно-ілюзорним змістом.

Процес життєтворення у школярів переважно відбувається *в умовах* незавершеної соціалізації, мінімального соціального досвіду спілкування та самостійного приймання визначальних рішень; відсутності практики статусного зростання, обмеженого досвіду досягнень і соціального визнання.

Структурними компонентами процесу життєтворення школярів доволі часто є хаотичне, імпульсивне прагнення соціальної досконалості; відсутність соціально-утилізаційних навичок, тобто неконструктивне сприймання життєвих "негативів"; містичність, ілюзорність при плануванні майбутнього; емоційно неврівноважене, амбівалентне сприймання подій життя; побоювання перед майбутніми соціальними змінами; наповнення власних перспектив невизначеністю.

У свою чергу, процес життєтворення *студентів* більшою мірою детермінується такими *чинниками* як загострення, активізація вітального прагнення щодо самореалізації, самоздійснення; соціальні екстравертизація, комунікативізація; необхідність самостійного прогнозування й планування майбутньої професійної діяльності; соціальна актуальність і корисність особистісних цілеспрямованості та самостійності; соціально зумовлені тенденції до практицизму, реалізму, діловитості, а також соціальної "безкомплексності" й аутентизації.

Життєве самовизначення у студентів як правило відбувається в *умовах* закінчення процесу соціалізації, набуття соціального досвіду спілкування та самостійного прийняття визначальних рішень, зростання соціального статусу, соціально-особистісних досягнень і визнання.

Разом з тим, процес життєтворення у студентів часто визначається розвитком цілісного, об'єктивного сприймання й осмислення власного життя, посиленням прагнення щодо реалізації життєвих задумів; поглибленням і зміцненням почуття власної винятковості, впевненості у власні сили, підвищенням самоповаги, самооцінки; вдосконаленням соціальної рішучості, самостійності, цілеспрямованості; розвитком почуття реальності; вдосконаленням комунікабельності, діловитості, поведінкової стратегії співробітництва; формуванням аутентичності, об'єктивності бачення власного життєвого шляху; розвитком здібності утилізації негативного досвіду.

Крім того, *гендерні* співставлення емпіричних даних також підтверджують основне припущення роботи щодо впливу соціально-психологічних чинників (успішний життєвий міжособистісно зумовлений досвід, самостійне приймання визначальних рішень, успіхи, досягнення) на спосіб життєтворення, формування життєвої перспективи у ранній юності. Зокрема, у студентів порівняно з школярами під впливом успішного доленосного соціального досвіду, професійного самовизначення більшою мірою:

- розвиваються риси реалістичності, врівноваженості, послідовності, комунікабельності, відкритості, співробітництва, а також тенденції щодо самореалізації у всіх сферах життя;
- формуються стійкі навички інтернальних соціальних відреагувань, риси відповідальності за власне життєтворення, міжособистісної врівноваженості й поваги;
- формується адекватна саоооцінка, об'ємне, контекстуально-гнучке креативне мислення, почуття власної неповторності, самобутності, визначальності; відбувається аутентизація соціальних поведінкових патернів; невизначеність перед майбутнім, соціальна "забобонність" трасформується у цілеспрямованість, об'єктивність, аутентичність;
- виявляються тенденції щодо трансформації невротично-компенсаторної моделі перцепції життєвого шляху в об'єктивно-реалістичну, гармонійну.

Урахування гендерних розбіжностей за результатами дослідження, також, зумовило такі заключення:

- студентська соціальна ситуація у більшості випадків зумовлює своєрідне “очищення” від старого “школярського”, тривожно-однозначного способу світосприймання (що більшою мірою переважає в астенічно-навіюваних школярок);
- у студентській соціальній ситуації, як правило, триває поглиблення адекватних статево-закономірних індивідуальних диференціацій сприймання життєвого шляху з його часовими модусами, що детермінується набуттям соціальної практики, досвіду самореалізації й самоздійснення і спричиняє розвиток реалістичності, об’єктивності, соціальної стенічності й відкритості.
- соціальні зміни, зумовлені “студентськими” обставинами зазвичай спричиняють формування у юнаків (більшою мірою соціально “забобонних” екстернальних дівчат) віри у власне значне, успішне майбутнє, створене їх руками, що сприяє розвитку активності, цілеспрямованості, дієвості;
- “студентські” соціальні обставини (набуття соціального досвіду, самостійності, відповідальності, професійного самовизначення) у багатьох випадках сприяють формуванню ментального образу власного життя – симультанного, цілісного, завершеного, гармонійного, досконалого.

Підсумовуючи нашу роботу зазначимо, дослідження категорії життєвого шляху особистості можливе через теоретичний аналіз понять “життєва ситуація”, “життєва проблема”, “життєтворчість”, “техніки життєтворчості”, “культура життя особистості”, “життєві стратегії і перспективи” тощо.

Головним в цьому випадку слід визнати здатність правильно оцінити не тільки свої сили, але й ті можливості, які надає суспільство в даний момент, можливості вибору і можливості утворення власних внутрішніх умов життєдіяльності, які б не залежали напряму від зовнішніх умов, а навпаки, мали б здатність, в решті решт, визначати і їх. А це передбачає в особистості здатність до рефлексії власних здібностей, процесу своєї самореалізації, свого самовизначення і самовиявлення, побудови адекватного образу "Я".

Динаміка життєтворчості особистості обумовлюється у першу чергу її індивідуальним розвитком (онтогенезом) та особливостями соціалізації (зміст, форми і методи виховання, опанування надбаннями культури). Виявлені вікові закономірності життєвого планування особистості, які полягають у тому, що із набуттям соціального досвіду, розвитком механізмів особистісної рефлексії підвищується адекватність, об’єктивність та

обґрунтованість життєвих планів молодої людини.

Поняття активності суб'єкта, точніше суб'єкта, як носія активності, стає необхідним в разі розгляду всіх понять, які стосуються самореалізації, тобто самовизначення, самовираження, самоствердження. Самовизначення є найважливішим аспектом самореалізації, завдяки якому особистість, роблячи вибір серед доступних варіантів, включається в ті чи інші структури суспільного життя, фактично самообмежуючись, тобто усвідомлюючи певні реальні межі, в яких доводиться існувати. Проблема самовизначення виникає в зв'язку із проблемами свободи, оскільки психологічні механізми самовизначення складають основу свободи людини.

Лише цілісна життєва програма здатна підпорядкувати собі всі інші проміжні цілі, які виникають внаслідок оживлення певної віртуальної діяльності, створюючи для особистості сприятливі умови для своєї реалізації, але з іншого боку, ми вже мали нагоду переконатися, що чіткою життєва програма може бути лише у виняткових випадках, наприклад, в разі спрощеної психологічної структури особистості, або в разі вкрай негативних зовнішніх умов. В інших випадках життєва програма піддається постійній корекції.

Високий рівень соціальної активності особистості сприяє постійному уточненню життєвої програми і висуває на перший план здатність до швидкої корекції життєвої програми, яка пов'язана із здатністю до мислення взагалі, але насамперед, із здатністю до вирішення проблем, які стосуються рефлексії бажань, потягів, уподобань, тверджень, певних правил, якими користується особистість, тощо.

До основних психотехнік і механізмів життєтворчості можна віднести такі засоби самоздійснення життєвого шляху особистості: вирішення проблем, вирішення життєвих ситуацій, когнітивна репрезентація, тематичне структурування світу, способи реагування на життєві ситуації. Дані засоби залежать від інтересів, цінностей, обов’язків, надій, намірів особистості.

Представлене читачеві дослідження багато в чому є запрошенням до дискусії про надзвичайно важливі, з нашої точки зору, питання сучасної психології. Питання, що мають не тільки теоретичне значення, а, у першу чергу, значення практичне.

Додаток 1

Каузометричне опитування.

Дане опитування спрямовано на виявлення того, як різні люди сприймають свое минуле, теперішнє і мабутнє, як вони переживають і оцінюють час свого життя. Дослідження має наукові цілі і без вашої згоди результати не розголошуватимуться. Просимо Вас допомогти в цій цікавій та важливій справі.

Циклічний тест часу.

Інструкція: уявіть все свое життя від початку і до кінця - минуле, теперішнє і майбутнє і постарайтесь зобразити його на папері у вигляді трьох кіл минулого, теперішнього і майбутнього. Кола можуть бути маленькими або великими, перетинатися або ні.

```
-----------------------------------------------------------------------
:                                                                     :
:                                                                     :
:                                                                     :
:                                                                     :
:                                                                     :
-----------------------------------------------------------------------
```

Формування списку подій.

Інструкція: На даному етапі вам необхідно буде проаналізувати деякі події вашого життя. "Подією" буде вважатись будь-яка зміна у вашому житті. Це можуть бути зміни в природі чи суспільстві, у вашому внутрішньому світі (думках, почуттях, цінностях), в стані вашого здоров'я, в поведінці, діях і вчинках, в навчанні, роботі, в сім'ї, в спілкуванні з друзями і т.д.
До речі, говорячи про подію, ми завжди будемо мати на увазі зміну. Тепер уявіть своє життя в цілому - від народження до смерті. У вашому житті було багато подій, багато ще попереду. Попробуйте знайти (для самого себе) 15 найважливіших, на вашу думку, подій свого життя. Це можуть бути як події, що відбулися, так і події, що чекають на вас у майбутньому. Формулювання назви може бути довільне: ви можете написати сам зміст події, або позначити її словом. Події бажано записувати в хронологічному порядку.

1. 9.
2. 10.

3. 11.
4. 12.
5. 13.
6. 14.
7. 15.
8.

Датування.

Інструкція: Вкажіть, будь-ласка, максимально точну хронологічну дату кожної вказаної Вами події. Якщо подія вже відбулася, то згадайте коли. Якщо мова йде про майбутню подію, то поставте дату цієї події. Кожна подія повинна мати лише одну дату, відповідно тому, коли вона відбулася чи відбудеться.

1. 9.
2. 10.
3. 11.
4. 12.
5. 13.
6. 14.
7. 15.
8.

Емоційна оцінка подій.

Інструкція: Оцініть події за ступенем емоційної привабливості, використовуючи наступну шкалу: +2 - дуже приємна, +1 - приємна, 0 - байдужа, -1 - не приємна, -2 - дуже неприємна.

1. 6. 11.
2. 7. 12.
3. 8. 13.
4. 9. 14.
5. 10. 15.

Ранжування подій за значимістю.

Інструкція: Виділіть в списку одну, найзначимішу "особисто для вас" подію і запишіть під номером 1, другу по значимості під номером 2 і так далі цілий список.

1.	6.	11.
2.	7.	12.
3.	8.	13.
4.	9.	14.
5.	10.	15.

Причинний аналіз.

Інструкція: Ми переходимо до головного етапу дослідження. Вам необхідно подумати над кожною подією і відповісти на запитання: чому вона відбулася чи відбудеться? Почнемо з події 15. Вона має багато причин. Чи можете ви, наприклад, погодитись з тим, що подія 15 відбулася (відбудеться) тому, що була (буде) подія 14? Нас цікавить при цьому лише ваша особиста думка про існування чи відсутність відношення "причина-наслідок" між подіями 14 і 15. Можна дати одну із трьох відповідей: "завдяки" (+)," всупереч" (-), "незалежно" (0).

Так само аналізуються відношення події 15 з усіма іншими подіями, включаючи і 1-у. Потім аналогічним чином розглядаються причини події 14, 13, 12 і т.д.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
15															
14															
13															
12															
11															
10															
9															
8															
7															
6															
5															
4															
3															

2															
1															

Цільовий аналіз.

Інструкція: Тільки що ви проаналізували можливі причинно-наслідкові відношення у вашому житті. Але між подіями існують зв'язки і іншого типу: одна і та ж подія може віступати метою чи засобом по відношенню до іншої. Зараз вам необхідно буде розглянути кожну пару подій і відповісти на запитання: Чи є одна з них метою, а інша засобом для досягнення цієї мети. Розпочнемо з події 1. Подумайте над тим, для чого ця подія відбулася, які цілі ви переслідували, здійснюючи цю подію. Чи можете ви погодитись з твердженням, що перша подія відбулася для того, щоб змогла відбутися друга подія, або подія перша відбулась для того, щоб уникнути події другої. Можна дати одну із трьох відповідей: "досягнути" (+), "уникнути" (-), "незалежно" (0).

Аналогічно аналізуємо подію 1 з подією 3, 4,... , 15.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1															
2															
3															
4															
5															
6															
7															
8															
9															
10															
11															
12															
13															

14															
15															

Визначення психологічного віку.

Уявіть собі все своє життя - минуле, теперішнє і майбутнє. В якому році ви народились? До якого віку будете жити? (Дайте більш-менш реалістичну оцінку).

В таблиці (1) обведіть кружечком число, яке відповідає вашому віку (з точністю до 5 років), обведіть кружечком число, яке відповідає віку, до якого ви проживете (з точністю до 5 років).

А тепер за допомогою таблиці оцініть кожні 5 років вашого життя за ступенем насиченості важливими для вас подіями. Подіями можуть бути які небудь зміни в природі і суспільстві, у вашому внутрішньому світі, в стані вашого здоров'я, в поведінці, у ваших діях і вчинках, в сім'ї і на роботі, у навчанні, у спілкуванні з друзями і т.д.

Оцініть спочатку насиченість першого пятиліття. Свою оцінку відмітьте знаком + у відповідній клітці таблиці, враховуючи, що:

10 балів - максимальна ступінь насиченості,

1 бал - мінімальна ступінь насиченості.

Аналогічно оцініть насиченість кожного із пятиліть (як минулих так і майбутніх, аж до відміченого вами віку). Увага, кожне пятиліття повинно мати тільки одну оцінку насиченості, але мати її повинне обов'язково.

Ви виконали завдання повністю? Тепер можна визначити Ваш психологічний вік. Для цього:

1. Підрахуйте загальну суму балів по всіх п'ятиліттям - минулим і майбутнім.
2. Підрахуйте загальну суму балів всіх прожитих п'ятиліть.
3. Розділіть суму "балів прожитого" на загальну суму балів всіх п'ятиліть. Отриманий результат - показник суб'єктивної "реалізованості життя".
4. Помножте цей показник на очікувану вами тривалість життя.

Який ви отримали результат? Це і є ваш психологічний вік.

Ступінь насиченості важливими подіями										
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

П’ятиліття										
1-5										
6-10										
11-15										
16-20										
21-25										
26-30										
31-35										
36-40										
41-45										
46-50										
51-55										
56-60										
61-65										
66-70										
71-75										
76-80										
81-85										
86-90										
91-95										
96-100										
101-105										
106-110										
111-115										
...										

Дякуємо за співпрацю!

Додаток 2

Футурологічне опитування

Просимо дати Ваші варіанти відповідей на запитання, що стосуються стилю життя, відношення до минулого, теперішнього і майбутнього. Опитування здійснюється в наукових цілях, його результати не будуть нікому повідомлятися без Вашої згоди. Достовірність висновків буде залежати від Вашої щирості.

Ваша стать: - чол.; - жін.
Вік:

1. Я планую своє життя на:

01 _____дні вперед;
02 _____ _ _тижнів;
03 _____ місяців;
04 _____ років;
05 _____ десятиліть;
06 _____вважаю, що планування - зайва трата часу.

2. Намалюйте три кола довільного розміру та розміщення, що означають Ваше минуле (М), теперішнє (Т), майбутнє (Мб). _____

3. Здійсненню моїх планів можуть завадити події, які пов"язані з (підкреслити не більше трьох позицій):

1 економікою;
2 внутрішньою політикою;
3 зовнішньою політикою;
4 екологією;
05 сімейними обставинами;
06 недоліками характеру;
07 хворобою;
08 щось інше, напишіть _____

4. Я думаю виїхати на постійне місце проживання:

1 в інший район; 03 в іншу область; 05 залишуся вдома.
2 в інші міста; 04 за кордон;

5. Здійснення життєвих планів залежить від самої людини на___%, ' все інше залежить від _____ .

6. Мої здібності (краще/ гірше/ такі ж), як у більшості моїх ровесників (потрібно підкреслити).

7. Після закінчення навчального закладу я планую:

1 отримати вчену ступінь; 03 працювати.
2 займатися самоосвітою;

8. Моє здоров'я (краще/ гірше/ таке ж), як у більшості моїх ровесників (необхідно підкреслити).

9. Після закінчення вузу я хочу отримати професію_____

10. До 40 років у мене буде (виберіть не більше п'яти позицій):
01 будинок (квартира) на _____кімнат;
02 автомобіль типу _____;
03 сім'я;
04дітей;
05рублів (гривнів, валюти) в банку;
06 авторитет;
07 висока кваліфікація;
08 велика бібліотека;
09 можливість мандрівок;
10 міцне здоров'я;
11 щось інше, наприклад _____

11. Боюсь, що до 40 років я буду (виберіть не більше трьох позицій):
1 безробітним; 05 знаходитись за "ґратами";
2 інвалідом; 06 мертвим;
3 без місця проживання; 07 зі мною буде все в порядку
4 одиноким; (у мене буде все добре).

12. Я сподіваюсь прожити _____ років.

13. Я хотів би стати (виберіть не більше трьох позицій):

1 сильнішим; 05 комунікабельнішим;
2 розумнішим; 06 сміливішим;
3 здоровішим; 07 добрішим;
4 багатшим; 08 наполегливішим.

14. Я хочу, щоб інші люди були (виберіть не більше трьох позицій):
1 сильнішими; 05 комунікабельнішими;
2 розумнішими; 06 сміливішими;
3 здоровішими; 07 добрішими;
4 багатшими; 08 наполегливішими.

15. Свої плани я обговорюю з:
1 батьками; 05 вчителями;
2 іншими; 06 знайомими;
3 друзями; ч 07 _____ ;
4 одногрупниками; 08 тримаю в секреті.

16. Плануючи своє життя, розраховую на допомогу:
1 батьків; 05 фондів допомоги;
2 друзів; 06 з-за кордону;
3 державних організацій; 07 я розраховую лише на себе;
4 благодійних організацій; 08 _____ .

17. Я впевнений у здійсненні своїх планів на ___%.

18. Напишіть, будь-ласка, п'ять подій, які найбільше Вам запам'яталися з минулого, та п'ять, які, можливо, відбудуться з Вами у майбутньому. Ці події можуть бути як приємними, так і неприємними.

Минуле	Майбутнє
1.	1.
2.	2.
3.	3.
4.	4.
5.	5.

Тепер відмітьте, будь-ласка, ці події крапками на графіку і вкажіть на осі часу їх дату (нехай навіть приблизно). Якщо ця подія приємна, то її слід розмістити вище осі часу, а якщо неприємна - нижче осі часу. Чим сильніші переживання, пов'язані з цією подією, тим далі крапка буде від осі часу. За отриманими даними спробуйте побудувати графік свого життя.

Минуле
Майбутнє
“+”
0
вісь часу
“-“

Додаток 3

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРАКТИКУМ

Нижче наведено ряд вправ, які можна проводити з учнями старших класів загальноосвітніх шкіл, профтехучилищ, студентами вищих навчальних закладів. Вправи проводяться як в індивідуальній, так і у груповій формі. Головною метою подібних занять є формування навичок особистісної рефлексії молоді стосовно власного минулого та планування майбутніх подій життя, планування кар'єри і т.п. Краще було б, щоби слухачі виконували завдання псиьмово, а потім обговорювали зроблене. При цьому важливо дотримуватись вимог Етичного кодексу Товариства психологів України.

Вправа 1."Моє майбутнє

Спробуйте уявити себе через п'ять, десять або п'ятнадцять років. Занотуйте свої уявлення за такою схемою:

1. Хто я такий? Ким я став. Яким я став. (Довільний опис).
2. Чи задоволений я обраною професією?
3. Який у мене статус у професійній групі?
4. Який мій статус серед оточуючих, друзів?
5. Який мій статус в суспільстві?
6. Який мій статус у родині? Як склалися взаємини з дружиною (чоловіком) у шлюбі?
7. Чи маю дітей і які умене з ними стосунки?
8. Які маю мрії, плани на майбутнє?
9. Що із власного минулого я не хотів би згадувати?

Така вправа, що допомагає усвідомленню особливостей побудови життєвого шляху, може стати одним із сюжетів групової роботи.

Вправа 2 "Повернення до власного минулого"

Намалюйте "вісь часу" від народження до теперішнього. Позначте роки життя. Відмітьте основні події, які Вам запам'яталися. Коротко опишіть ці події. Напишіть якими були для Вас ці події приємними чи неприємними.

Проти кожної події напишіть як Ви себе почували, яке Ваше теперішнє ставлення до себе.

Чи є події у Вашому житті, які б Ви хотіли змінити? Якщо є, то напишіть як би Ви хотіли щоб вони відбулися.

Закресліть ті події минулого, які Ви не хотіли б щоб вони там були.

Обговоріть Ваш малюнок з психологом або товаришами.

Вправа 3.

Візьміть кольорові олівці (фломастери) і почніть послідовно позначати роки свого життя, довільно вибираючи для кожного року певний колір. Не

зупиняйтесь на теперішньому часі, рухайтесь далі, до зрілості, похилого віку, завершення життя.

Зверніть увагу, які роки для Вас були, є і будуть активними (червоно-жовта гама), які пасивними (синьо-зелена гама), як виглядає майбутнє порівняно з теперішнім та минулим.

Порівняйте - Ваші кольори Вашого життєвого шляху з кольорами Ваших товаришів. Чи є різниця? Як можна її пояснити?

Вправа 4

Для її виконання необхідно об'єднатися з людиною, котру Ви дуже добре знаєте і яка непогано знає Вас. Кожний учасник пише словесний портрет іншого, а потім портрет його уявлюваного антиподу. Готові твори пропонуються одне одному з методою пошуку відповідей на такі запитання:

Як ти ставишся до їхнього минулого? Чи є відмінності у життєвому шляху симпатичного та антипатичного персонажів?

Що кожен із них переживає сьогодні? Як ти вважаєш, у чому причини цих переживань?

Що з ними трапиться у майбутньому? Чи будуть вони задоволені власним життям?

Чого вони прагнуть у житті?

Як позитивний та негативний персонажі оцінюють себе? Що можна сказати про етап життєвого шляху, на якому вони перебувають, виходячи зі ставлення до себе?

Які взаємини у них могли б скластися? Чому? Чи є можливість їх коригувати?

Вправа 5

Спробуйте визначити свій психологічний вік, вік своїх друзів, знайомих виходячи з їхнього ставлення до власного життя, оцінок минулого та планів на майбутнє. Завдання спрощується, якщо зробити нескладні підрахунки. Наприклад, Ви вважаєте, що встигли до цього часу реалізувати свої життєві задуми на 30 %, а прожити збираєтесь приблизно 80 років. Тоді 80 приймемо за 100 %, а 30 % — за *x*. Знайти, чому дорівнює *x,* це підрахувати психологічний вік — 24 роки. Чому такі підрахунки не є точними? Як Ви вважаєте, чому паспортний та психологічний вік часто не збігається?

Вправа 6. “Мої життєві цілі”

Візьміть чотири аркуші паперу та ручку. На першому аркуші напишіть: "Які в мене життєві цілі?" Протягом двох хвилин відповідайте на це запитання. Занотовуйте все, що приходить у Вашу свідомість, — незалежно від того, чи здається це Вам дуже абстрактним, загальним, чи тривіальним,

банальним. Ви можете записувати особисті, сімейні, професійні, соціальні, суспільні, духовні та інші цілі. Дайте собі ще дві хвилини для перегляду списку, доповнень, корекцій. Відкладіть аркуш убік.

Візьміть другий аркуш та напишіть: "Як мені хотілося би провести найближчі три роки?" Знов дві хвилини відповідайте і ще дві хвилини проглядайте та доповнюйте те, що встигли написати. Відкладіть і цей аркуш.

З метою бачення своїх життєвих перспектив під іншим кутом зору напишіть на третьому аркуші: "Якби мені залишилося жиги всього шість місяців, як би я їх прожив?" Мета цього завдання полягає у розкритті важливих для Вас сфер, про які Ви не думаєте у повсякденному житгі. Пишіть теж дві хвилини і ще дві хвилини проглядайте те, що написали. Відкладіть аркуш.

На четвертому аркуші випишіть три найголовніші цілі з усіх, що ви записали раніше.

Порівняйте всі аркуші. Чи є теми, котрі повторюються? Чи можна віднести Ваші цілі до якоїсь окремої категорії, наприклад, до особистих цілей, професійних чи інших? Чи є однакові цілі на перших трьох аркушах? Яким чином відрізняються від інших ці три цілі, котрі Ви обрали як головні?

7. “Мої пріоритети”

Дайте оцінку ступеня важливості для Вашого майбутнього життя таких сфер як:

1) професійна кар'єра;

2) суспільне визнання;

3) сім'я;

4) матеріальна забезпеченість;

5) кохання;

6) дружні стосунки.

Перелік сфер можна довільно продовжувати. Корисно запропонувати це завдання Вашим знайомим, рідним з метою порівняння та бачення власних особливостей. Оцінку треба давати за п'ятибаловою шкалою.

8. “Мої мрії”

Складіть список Ваших мрій. Це можуть бути реальні чи нереальні плани, повсякденні бажання чи щось зовсім екстравагантне. Дозвольте собі фантазувати, не звертаючи уваги на віддаленість цілей чи Ваші можливості. Намагайтесь не зупинятися на перших п'яти - десяти мріях. Список має бути досить довгим (не менш ніж 25 пунктів).

Позначте дату виконання цієї вправи та сховайте написане на рік. Тоді обов'язково поверніться до списку і Ви побачите, як Ваші мрії

починають реалізовуватися. Виконуйте це завдання щорічно — перед днем народження чи Новим роком.

Список використаних джерел

1. Аарелайд А. Категория времени в современной науке и проблема человеческого времени. – Изв. АН ЭССР, Обществ. науки, 1978. – № 3. – С. 268-280.
2. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Academia, Раритет, 1997. – 702 с.
3. Абульханова-Славская К.А., Гордиенко Е.В. Представления личности об отношении к ней значимых других // Психол. журн., 2001. – Т. 22. - № 5. – С. 38-47.
4. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. – М.: Наука, 1980. – 336 с.
5. Абульханова-Славская К.А. Диалектика человеческой жизни (соотношение философского, методологического и конкретно-научного подходов к проблеме индивида). – М.: Мысль, 1977. – 224 с.
6. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 301 с.
7. Абульханова-Славская К.А. Типологический подход к личности профессионала // Психологическое исследование проблемы формирования личности профессионала / Под ред. В.А.Бодрова. – М., 1991. – С.58-67.
8. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М.: Наука, 1995. – 360 с.
9. Ананьев Б.Г. К психофизиологии студенческого возраста // Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы. – Л., 1974. С. 3-15.
10. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания // Избр. психол. труды: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 1. – С. 16-178.
11. Ариес Ф. Возрасты жизни. – В кн.: Философия и методология истории. – М.: Прогресс, 1977. – С. 216-244.
12. Асеев В.Г. Значимость и временная стратегия поведения. – Психол. журн., 1981. – № 6. – С. 28-37.
13. Аскин Я.Ф. Проблема времени. – М.: Мысль, 1966. – 200 с.
14. Багрова Н.Д. Фактор времени в восприятии человеком. – Л.: Наука, 1980. – 96 с.
15. Бажин Е.Ф., Голынкина Е.А., Эткинд А.М. Методика определения уровня субъективного контроля (УСК): Метод. рек. – М., 1984. – 22 с.

16. Балл Г.О. Внутрішня свобода особи і особистісна надійність в контексті гуманізації освіти // В зб. Культурологічні та психолого-педагогічні проблеми гуманізації освіти. Науково-методичний збірник. Вип. 2. – К.-Рівне, 2003. – С. 39-60.
17. Балл Г.О. До розробки теоретичної моделі вільної особистості. – К., 1993. – С. 12-13.
18. Балл Г.А. Теория учебных задач. Психолого-педагогический аспект. – М.: Педагогика, 1990. - 184 с.
19. Балл Г.О. Підготовка до професійної діяльності у контексті розвитку особистості / В кн. Підготовка учнів до професійного навчання і праці. – К.: Наукова думка, 2000. – Розділ 1. – С. 7-21.
20. Барлас Т.В., Писаревич М.Н. Взаимосвязь ретроспективной оценки жизненной событий с особенностями личности и актуального психического состояния. – М., 1987.
21. Бассин Ф.В. О “силе Я” и “психологической защите”. – Вопр. философии, 1969. – № 2. – С. 118-125.
22. Батраченко І.Г. Психологічні закономірності розвитку антиципації людини (філо-, соціо-, онто- та мікрогенез антиципування): Автореф. докт. дис.: 19.00.01; Дніпропетровський держун-т. – Дніпропетровськ, 1996. – 92 с.
23. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. – В кн.: Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худож. лит., 1975. – С. 234-407.
24. Бергсон Анри. Воспоминание настоящего. /Пер. с франц. В.А. Флеровой Спб.: Изд. М.И.Семенова, 1913. – 50 с.
25. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
26. Бодров В.А. Психологические исследования проблемы профессионализации личности // Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала / Под ред. В.А.Бодрова. – М., 1991.
27. Божович Л.И. Проблемы формирования личности. Избранные психологические труды. – М.; Воронеж, 1995.
28. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості. – Харків: Фоліо, 1996. – 237 с.
29. Боришевский М.И. Отношения в ученическом коллективе и формирование личности. – Киев: Знание, 1974. – 48 с.

30. Бочкарева Л.П. Жизненный путь и судьба человека // Человек: индивидуальность, творчество, жизненный путь. – СПб, 1998.- С. 8 –17.
31. Буганова В.Н. Дискретность психического развития в масштабе времени: Автореф. дис…канд. психол. наук: 19.00.01. – Одесса, 1997. – 215 с.
32. Бурлачук Л.Ф., Грабская И.А., Кочарян А.С. Основы психотерапии. – Киев, Ника-Центр, 2001. – 320 с.
33. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психодиагностике. – Санкт-Петербург: Питер-Ком, 1999. – 528 с.
34. Бурно М.Е. Терапия творческим самовыражением. – М.; Екатеринбург, 1999.
35. Буякас Т.М., Зевина О.Г. Опыт утверждения общечеловеческих ценностей – культурных символов – в индивидуальном сознании // Вопросы психологии, 1997. - №5. С. 44-56.
36. Буякас Т.М. Проблема и психотехника самоопределения личности // Вопросы психологии, 2002. - № 2. – С. 28-39.
37. Бюлер Ш. Самосуществование личности. – М.: Педагогика, 1957. – 1957. – 170 с.
38. Варламова Е.П., Степанов С.Ю. Психология творческой уникальности человека: Рефлексивно-гуманистический подход. – М., 1998.
39. Василюк Ф.Е. Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.
40. Васильева О.С., Демченко Е.А. Изучение основных характеристик жизненной стратегии человека // Вопр. психологии, 2001. – № 2. – С. 74-84.
41. Васильева Ю.А. Особенности смысловой сферы личности при нарушении социальной регуляции поведения // Психол. журн., 1997. – Т. 18. – № 2. – С. 58-78.
42. Вернадский В.И. Время. Из рукописного наследства В.И.Вернадского. – Вопр. философии, 1966. – № 12. – С. 101-112.
43. Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології і методики: Матеріали міжнар. наук.-практичн. конференції 11-13 жовтня 1995р. /М.Ф.Головатий та ін.; Український НДІ проблем молоді. – К.: Вид-во А.Л.Д., 1996. – 232 с.
44. Вікова психологія / За ред. Г.С. Костюка – К., 1976 – Розділ VI-VII.
45. Вікова та педагогічна психологія: Навч. Посіб. / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.

46. Выготский Л.С. Вопросы детской (возрастной) психологии. // Собр. соч. – М.: Просвещение, 1984. – Т.4. – 389 с.
47. Водейко Р.И. Зависимость восприятия субъективного времени от времени мозга // Психология личности и время. Т. 1. – Черновцы, 1991. – С. 69-71.
48. Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А. В. Петровского –М., 1979 – Гл. V-VI.
49. Волков И.П. Приобщение школьников к творчеству. – М., 1982.
50. Вопросы самоопределения личности и её активности: Межвуз. сб. научн. трудов / Отв. ред. В.Ф.Сафин. – Уфа: В.И., 1985. – 109 с.
51. Воронин В.Н., Князев В.Н. К определению психологического понятия ситуации // Актуальные вопросы организационно-психологического обеспечения работы с кадрами. – М., 1989. – С. 121-126.
52. Воронин Г.В. Онтогенетический возраст человека и его определение. – Новые исследования в психологической и возрастной физиологии. – М.: Педагогика, 1990. – С. 62 - 68.
53. Восприятие времени человеком и его роль в спортивной деятельности. /Н.И.Моисеева, С.В.Панюшкин, А.Н.Петров. – Медицина, 1985.
54. Гайденко П.П. Категория времени в буржуазной европейской философии истории XX века. – В кн.: Философские проблемы исторической науки. – М.: Наука, 1969. – С. 225-262.
55. Гей Н.К. Время и пространство в структуре произведения. – В кн.: Контекст-1974: Лит.-теорет. исслед. – М.: Наука, 1975. – С. 213-228.
56. Головаха Е.И., Кроник А.А. Жизненный путь и среда обитания человека. – В кн.: Психология и архитектура. – Таллинн: Тал. пед. ин-т, 1983. – С. 191-193.
57. Головаха Е.И., Кроник А.А. Понятие психологического времени. – Категории материалистической диалектики в психологии. – М.: Наука, 1988. – С. 199-215.
58. Головаха Е.И., Кроник А.А. К исследованию мотивации жизненного пути личности: техника “каузометрии”. – В кн.: Мотивация личности. – М.: НИИ общ. педагогики АПН СССР, 1982. – С. 99-108.
59. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. – К.: Наукова думка, 1984. – 208 с.
60. Головаха Е.И., Кроник А.А. Пути организации психологической службы по вопросам формирования жизненной перспективы

личности. – В кн.: Актуальные вопросы организации научных исследований проблем коммунистического воспитания молодежи. – М.: ВКШ при ЦК ВЛКСМ, 1982. – С. 119-121.
61. Головаха Є.І., Кронік О.О. Психологічний час і життєвий шлях особистості. – Філософ. думка, 1983. – № 1. – С. 59-61.
62. Головаха Е.И., Панина Н.В. Критерии и принципы разумной организации жизни // Разумная организация жизни личности. – К.: Наукова думка, 1988. – С.88 – 104.
63. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. – К.: Ин-т философии АН УССР, 1988. – 112 с.
64. Грюнбаум А. Философские проблемы пространства и времени. – М.: Прогресс, 1969. – 590 с.
65. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л.: Наука, 1990. – 280 с.
66. Гуревич А.Я. Представления о времени в средневековой Европе. – В кн.: История и психология. – М.: Наука, 1971. – С. 159-198.
67. Гюйо М. Происхождение идеи времени. – Спб.: Знание, 1899. – 372 с.
68. Дильтей В. Понимающая психология. – В кн. Хрестоматия по истории психологии. – М.: Моск. Ун-т, 1980. С.258 – 285.
69. Джебраилова Г.Д. Индивидуальные особенности продуцирования минутного интервала времени и их электроэнцефалографические корреляты. – Психол. журнал, 1995. – т. 16. – №3. – С. 133-136.
70. Джеймс У. Психология / Под ред. Л.А.Петровской. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.
71. Джидарьян И., Антонова Е. Проблема общей удовлетворённостью жизнью. Теоретическое и эмпирическое исследование // Сознание личности в кризисном обществе. – М., 1995. – С. 76-93.
72. Долгов В.И. Категория времени в социальном измерении и планировании и проблема экономии времени. – Социал. исслед., 1970. – вып. 6. – С. 7-71.
73. Дружинин В.Н. Ситуационный подход к психологической диагностике способностей // Психол. журн., 1991. – № 2. – С. 94-104.
74. Елизарьев Э.А. Время общества. Философский и социально-экономический аспект. – Новосибирск: Наука, 1969. – 192 с.
75. Ермолаева Е.П. Преобразующие и идентификационные аспекты профессиогенеза // Психол. журн.. – 1998. – Том. 19. – № 4. – С. 80-87.

76. Ермолаева Е.П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность // Психол. журн., 2001. – Т. 22. – № 4. – С. 51-59.
77. Ермолаева Е.П. Профессиональная идентичность как комплексная характеристика соответствия субъекта и деятельности // Психологическое обозрение. – 1998. – № 2. – С. 35-45.
78. Жане П. Эволюция памяти и понятие времени. – В кн.: Хрестоматия по общей психологии: Психология памяти. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – С. 85-92.
79. Жаров А.М. Проблема времени, структура становления и неопределенность. – Вопр. философии, 1980. – № 1. – С. 88-98.
80. Жизненный путь личности: Вопросы теории и методологии социально-психологического исследования /Отв. ред. Л.В.Сохань. – К.: Наук. думка, 1987. – 277 с.
81. Забродин Ю.М., Бороздина Л.В., Мусина И.А. Оценка временных интервалов при различном уровне тревожности // Вестн. МГУ. Сер. 14. Психология, 1983. – № 4. – С. 46-53.
82. Заброцький М.М. Вікова психологія: Навч. посібник. – К.: МАУП, 1998. –92 с.
83. Загальна психологія: Підруч. для студентів вищ. навч. закладів. / С.Д.Максименко, В.О.Зайчук, В.В.Клименко, В.О.Соловієнко. За загальною редакцією акад. С.Д.Максименка. – К.: Либідь, 2000. – 558 с.
84. Захарова А.В. Генезис самооценки. – Тула, 1998.
85. Зборовский Г.Е. Пространство и время как формы социального бытия. – Свердловск: Юрид. ин-т, 1974. – 222 с.
86. Зеер Э.Ф. Кризисы профессионального становления личности // Психол. журнал. – 1997. – Т. 18. – № 6. – С. 35-44.
87. Зейгарник Б.Ф. Теория личности К.Левина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 117 с.
88. Зинченко В.П. Время – действующее лицо // Вопр. психологии, 2001. – №6. – С. 36-54.
89. Зинченко В.П., Мамардашвили М.К. Проблема объективного метода в психологии. – Вопр. философии, 1977. – № 7. – С. 109-121.
90. Зотова О.И. Направленность личности и социальная регуляция поведения молодёжи // Психология личности и образ жизни /Отв. ред. Е.В.Шорохова. – М.: Наука, 1987. – С. 30-33.

91. Иванов В.В. Категория времени в искусстве и культуре XX века. – В кн.: Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. – Л.: Наука, 1974. – с. 39-67.
92. Ильин Э.П. Мотивы человека: теория и методы изучения. – К.: Вища школа, 1998. – 292 с.
93. Каган М. С. Время как философская проблема. – Вопр. философии. – 1982. – №10. – С. 117-124.
94. Кае М. Психология подростка. Психолого-сексуальное развитие. – М., 1991.
95. Казанцева Т.А., Олейник Ю.Н. Взаимосвязь личностного развития и профессионального становления студентов-психологов // Психол. журн., 2002. – Т. 23. – № 6. – С.51-59.
96. Карцева Т.Б. Личностные изменения в ситуациях жизненных перемен // Психол. ж. – 1988. – № 5. – С. 120
97. Катинас Г.С., Моисеева Н.И. Биологические ритмы и их адаптационная динамика. – В кн.: Экологическая физиология человека: адаптация человека к различным климатогеографическим условиям . – Л.: Наука, 1980, С. 468-515.
98. Каширский Д.В. Личностные особенности подростков с психологическими проблемами // Журн. практ. психолога. – 2000. – № 10-11. – С. 162-183.
99. Каширский Д.В. Мотивационно-потребносная сфера подростков с психологическими проблемами // Вопр. психологии, 2002. – № 1. – С. 26-36.
100. Каширский Д.В. Психологический портрет студента-первокурсника, будущего социального работника // Ползуновский альманах. – 2001. – № 1-2. – С. 69-84.
101. Киричук О.В. Формування в учнів активної життєвої позиції. – К.: Рад. Школа, 1983. – 136 с.
102. Кісарчук З.Г. Практична психологія в контексті культур. – К.: Ніка-Центр, 1998. – 272 с.
103. Кісарчук З.Г. Психологічне консультування // В кн. Спеціалізована психологічна служба: основні види психологічної допомоги населенню. – К., 1995. – С. 18-26.
104. Клименко А.П. Существительные со значением времени в современном русском языке : Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Минск, 1965. – 19 с.
105. Климов Е.А. Психология профессионала. – М.: Изд-во «Институт практической психологии». – Воронеж. – «МОДЭК», 1996. – 128 с.

106. Ковалев В.И. Временная трансспектива жизни как субъективно ценностный феномен и механизм индивидуального жизнетворчества. – Человек: деятельность, творчество, стиль мышления. – Симферополь, 1987, С. 195-203.
107. Ковалев В.И. Категория времени в психологии (личностный аспект) // Категории материальной диалектики в психологии / Под. ред. Л.И.Анцыферовой. – М.: Наука, 1988. – С. 216-230.
108. Ковалев В.И. Психологические особенности личностной организации времени жизни : Автореф. дис. ...канд. психол. наук. – М., 1979. – 25 с.
109. Козелецкий Ю. Человек многомерный (психологическое эссе). – К.: Либідь, 1991. – 288 с.
110. Колмогорова Л.С., Каширский Д.В. Особенности ценностно-смысловой сферы личности в период самоопределения // Сибирск. психол. журн. – 1999. – № 11. – С. 29-41.
111. Колмогорова Л.С., Каширский Д.В. Сравнительное изучение элементов психологической культуры студентов педвуза и старшеклассников // Педагог. – 1998. – № 6. – С. 100-108.
112. Коломинский Я.Л. Психология детского коллектива: Система личных взаимоотношений. – 2-е изд., доп. и перераб. – Минск: Нар. Асвета, 1984. – 239 с.
113. Колюцккй В.Н. Сущностный жизненный мир; феноменология и вопросы онтогенеза // Вестник Университета РАО, 1997. – № 2.
114. Кон И.С. Возрастные категории в науках о человеке и обществе. – Социол. исслед., 1978. – № 3. – С. 76-86.
115. Кон И.С. Открытие “Я”. – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.
116. Кон И.С. Постоянство и изменчивость личности // Психол. журн. 1987. – Т. 8. – № 4. – С. 135.
117. Кон И.С. Психология ранней юности. – М., 1989.
118. Кон И.С. Психология старшеклассника. – М., 1980.
119. Кон И.С. Психология юношеского возраста. – М., 1979.
120. Кон И.С. Ребёнок и общество. – М.: Наука, 1988. – 277 с.
121. Коржова Е.Ю. Методика "Психологическая автобиография" в психодиагностике жизненных ситуаций: Методическое пособие. / Под ред. Л.Ф.Бурлачука. – К.: МАУП, 1994. – 109 с.
122. Коробейникова Л.М. Восприятие времени в зависимости от сложности деятельности. – В кн.: Сенсорные и сенсомоторные процессы. – М.: Педагогика, 1972. – С. 225-236.

123. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад.школа, 1989. – 480 с.
124. Косыгин Ю.А., Сомин. Ю.С., Соловьев В.А. Философские проблемы геологического времени. – Вопр. философии, 1974. – № 2. – С. 96-104.
125. Кочубей Б.И., Новикова Е.В. Эмоциональная устойчивость школьника. – М., 1988.
126. Крайг Г. Психология развития. – СПб., 2000, - 246 с.
127. Кривоконь Н.І. Соціально-психологічні чинники професійної самоідентифікації фахівців системи соціального захисту населення: Автореф. дис….канд.психол.н.: 19.00.05. – К., 2002, - 20 с.
128. Кроник А.А., Головаха Е.И. Психологический возраст личности. – Психол. журн., 1983. – № 5. – С. 57-65.
129. Кроник А.А. К вопросу о диагностике “психологического возраста” личности. – В кн.: Психолого-педагогические аспекты формирования личности в учебно-воспитательном процессе. Киев: НИИ психологии МП УССР, 1981. – С. 15-16.
130. Кроник А.А., Пажитнов А.Л., Левин Б.М. LifeLine – биографические тесты и медитации за персональным компьютером // А.А.Кроник (ред.). LifeLine и другие новые методы психологии жизненного пути. – М., 1993. С.15-42.
131. Кроник А.А. Новые методы психологии жизненного пути. – М.: Наука, 1993. – 280 с.
132. Кроник А.А. Субъективная картина жизненного пути как предмет психологического исследования: Автореф. канд. дис. – М., 1994.
133. Кроник А.А. Межличностное оценивание в малых группах. – К.: Наук. думка, - 1982. – 1982. – 134 с.
134. Крупник И.И. Структурно-генеалогическое изучение абхазского долгожительства. – В кн.: Феномен долгожительства. – М.: Наука,1982. – С. 59-68.
135. Кудрявцев Т.В. Исследование психологических особенностей профессионального становления // Психологические основы профессионально-технического обучения / Под ред. Т.В.Кудрявцева, А.И.Сухаревой. – М., 1988. С. 1-13.
136. Кулагина И.Ю. Возрастная психология (Развитие ребенка от рождения до 17 лет). – М., 1997. – Разд. II, гл.6-7.

137. Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развтия человека. Учебное пособие. М.: ТЦ “Сфера”, при участии “Юрайт-М”, 2001. – 464 с.
138. Кулагина И.Ю. Личность школьника. От задержки психического развития до одаренности. – М., 1999.
139. Лебедева Н.М. Социальная идентичность на пост-советском пространстве: от поисков самоуважения к поискам смысла // Психол. журн. – 1999. – Т. 20. - № 3.
140. Лебедева Н.М. Ценносно-мотивационная структура личности в русской культуре // Психол. журн., 2001. – Т. 22. - № 3. – С. 26-36.
141. Левин К. Определение понятия “поле в данный момент”. – В кн.: Хрестоматия по истории психологии: Период открытого кризиса. Начало 10-х-середина 30-х годов XX в. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 131-145.
142. Леонтьев А.Н. О психологической функции искусства // Художественное творчество и психология / Под ред. А.Я. Сизя, М.Г.Ярошевского. – М.: Наука, 1991. – С. 45 – 68.
143. Леонтьев Д.А. Очерк психологии личности. – М., 1993.
144. Леонтьев Д.А., Пилипко Н.В. Выбор как деятельность: личностные детерминанты и возможности формирования // Вопр. психол., 1995. - № 1. – С. 97-110.
145. Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности // Психол. журн., 2000. – Т.21. - № 1. – С. 15-25.
146. Леонтьев Д.А. Психология смысла: Природа, структура и динамика смысловой реальности. – М., 1999.- 240 с.
147. Леонтьев Д.А., Шелобанова Е.В. Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего // Вопр. психологии, 2001. - № 1. – С. 57-65.
148. Лёйнер, Ханскарл. Кататимное переживание образов: Основная ступень; Введение в психотерапию с использованием техники сновидений наяву; Семинар: Пер. с нем. – М.: Эйдос, 1996. – 253 с.
149. Липкина А.И. Самооценка школьника. – М., 1976. – 240 с.
150. Лисенкова В.П. Об индивидуально-типических особенностях оценки, отмеривания и воспроизведения времени человеком. – Вопр. философии и психологии, 1968, вып. II, С. 139-144.
151. Логинова Н.А. Биографический метод в психологии и смежных науках: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Л.,1975. – 18 с.

152. Логинова Н.А. Развитие личности и ее жизненный путь. – В кн.: Принцип развития в психологии. – М.: Наука, 1978. – С. 156-172.
153. Лой А.Н. Социально-историческое содержание категорий “время” и “пространство”. – Киев: Наук. думка, 1978. – 135 с.
154. Лупандин В.И., Сурнина О.Е. Субъективные шкалы пространства и времени. – Свердловск: Изд-во Урал. ин-та, 1991. – 123 с.
155. Льовочкіна А.М. Психологічна допомога у життєвому та професійному самовизначенні старшокласників зони Чорнобильської катастрофи: Автореф. дис…канд. психол. наук: 19.00.00; Ін-т психол. АПН України. – К., 1995. – 24 с.
156. Магнуссон Д. Ситуационный анализ. Эмпирические исследования выходов и ситуаций // Психол. журнал. – 1983. - № 2. – С.28 – 33.
157. Максименко С.Д. Генезис существования личности. - К.: «КММ», 2006, - 240 с.
158. Максименко С.Д. Загальна психологія. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 701 с.
159. Максименко С.Д. Методологічні і теоретичні питання психології // Актуальні проблеми психології: Наукові записки інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. акад. С.Д.Максименка. – 1999. – Вип. 19. – С. 5-13.
160. Максименко С.Д. Основи генетичної психології: Навч. Посібник. – К.: НМЦ Перспектива, 1998. – 220 с.
161. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури. – К.: Наук. думка, 1998. – 226 с.
162. Максименко С.Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження. – К.: НДІП, 1990. – 240 с.
163. Мамардашвили М.К. Психологическая топология пути. – СПб.: Русск. Христ. гуманит. ин-т, 1997.
164. Манн Х., Зайглер М., Осмонд Х. “Типы личности” конфликтуют... – Лит. газ., 1977, 3 авг., С. 13.
165. Маноха И.П. Человек и потенциал его бытия: Опыт синтезирования онтологических и психологических познавательных техник. – К.:Стимул, 1995. – 221 с.
166. Мардер Л. Парадокс часов – М.: Мир, 1974. – 223 с.
167. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М., 1996.
168. Маркова А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте. – М, 1983.

169. Мартинюк І.О., Соболєва Н.І., Люди і ролі. – К.: Наук. думка, 1983. – 185 с.
170. Мартынюк И.О. Жизненные цели личности: понятие, структура, механизмы формирования. – К.: Наук. думка, 1990. – 120 с.
171. Маслиева О.В. Становление категории причинности. – Л.: Наука, 1980. – 105 с.
172. Маслова Н.Ф. Категория времени и процесс формирования личности в коллективе. – В кн.: Психолого-педагогические проблемы коллектива и личности. – М.: НИИ общ. педагогики АПН СССР, 1978 – С. 37-45.
173. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Евразия, 1999. – 228 с.
174. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. – М.: Смысл, 1999. – 226 с.
175. Маслоу А. Психология бытия. – М.: Ваклер, 1997. – 302 с.
176. Меринг Т.А. Категория «время». Структурно-функциональные основы механизмов отсчёта времени // Методологические аспекты науки о мозге. – М.: Медицина, 1983. – С. 123-133.
177. Мерлин В.С. Структура личности. Характер, способности, самосознание: Учебное пособие к спецкурсу. – Пермь, 1990.
178. Микитюк С.А. Ориентация во временных единицах – фактор успешного выполнения спортивных упражнений учащимися 6-11 классов: Автореф. канд. дис. – Харьков, 1997.
179. Мир детства. Подросток / Под ред. А. Г. Хрипковой. – М., 1982.
180. Мистецтво життєтворчості особистості: Наук. метод. посібник: У 2-х т. / Ред. Доній В.М., Несен Г.М., Сохань Л.В. та ін. – К., 1997. – 936 с.
181. Мнацаканян Л.И. Личность и оценочные способности старшеклассников.– М., 1991.
182. Моисеева Н.И. Время в нас и время вне нас. – Л.: Лениздат., ИИСБН, 1991. – 157 с.
183. Моисеева Н.И., Сысуев В.М. Временная среда и биологические ритмы. – Л.: Наука, 1981. – 127 с.
184. Молчанов Ю.Б. Причинность и детерминизм. – В кн.: Современный детерминизм и наука. - Новосибирск : Наука, 1975, т. 1. – с. 100-137.
185. Молчанов Ю.Б. Развитие и время. – Вопр. философии, 1979. – № 12. – С. 61-72.
186. Моляко В.О. Проблема обдарованості: нові етапи психологічних досліджень та їх практичної реалізації // Актуальні проблеми

психології. Т.6. Зб. наук. праць. Вип. 3. Част. 1. – К.: «BONA MENTE», 2002. – С. 11-15.
187. Моляко В.А. Психология конструкторской деятельности. – Москва, 1983.
188. Моляко В.О. Психологічна теорія творчості // Наукові записки інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Вип. 22. – К.: Нора-прінт, 2002. – С. 221-229.
189. Моргун В.Ф., Ткачева Н.Ю. Проблема периодизации развития личности в психологии: Учебное пособие. – М.: Моск. Ун-т, 1981. – 84 с.
190. Моргун В.Ф. Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування // Філософська і соціологічна думка. Респ. наук.-теор. Часопис, № 2, 1992. – С. 27 – 40.
191. Москвин В.А., Попович В.В. Индивидуальные стили временной перцепции и их личностные корреляты // Инновационные процессы в образовании, науке и экономике России на пороге XXI века. – Ч.1. – Оренбург: Изд-во ОГУ, 1998. – С. 172-173.
192. Москвин В.А., Попович В.В. Нейропсихологические аспекты исследования временной перцепции у здоровых лиц // I Междунар. конф. памяти А.Р.Лурия: Сб. докладов / М.: Изд-во РПО, 1998. – С. 160-166.
193. Московичи С. Социальные представления: исторический взгляд // Психол. журн. – 1995. – Т. 16 - № 1. – С.3-18. - № 2 – С.3-14.
194. Мостепаненко А.М. Хроногеометрия и причинная теория времени. – Вопр. философии, 1969, № 9. – С. 56-66.
195. Мостепаненко А.М. Пространство и время в макро-, мега- и микромире. – М.: Политиздат, 1974. – 240 с.
196. Мудрик А.В. О воспитании старшеклассников.– М., 1981.
197. Муладжанова Т.Н., Николаева В.В. Изменение временной ориентации личности в ситуации хронического стресса, вызванного тяжёлым заболеванием // Неврология и психиатрия. – Вып. 15. – Киев: Здоровье, 1986. – С. 14-17.
198. М’ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посіб. для студ. вищих пед. навч. закл. – 2. вид., доп. – К.: Вища школа, 2001. – 487 с.
199. Немов Р.С. Психология: в 2 кн. – М.: Просвещение, 1994. – 850 с.
200. Обухова Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. – М., 1995.

201. Обуховский К. Психологическая теория строения и развития личности // Психология формирования и развития личности. – Москва, 1981. С. 51
202. Общение и формирование личности школьника / Под ред. А.А. Бода-лева, Р.Л.Кричевского. – М., 1987.
203. Орлов А.Б. Развитие склонности и “временная перспектива” личности. – В кн.: Основные проблемы общей, возрастной и педагогической психологии. - М.: НИИ общ. педагогики АПН СССР, 1978, С. 6 -9.
204. Орлов Ю.М. Самопознание и самовоспитание характера. – М., 1967.
205. Основи психології: Підручник / За загал. Ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця. – К.: Либідь, 1995. – 632 с.
206. Основи практичної психології: Підручник для студ. ВНЗ/ В.Г.Панок, Т.М.Титаренко, Н.В.Чепелєва та ін. – 3 вид., стер.–К.: Либідь, 2006.–536 с.
207. Особенности обучения и психического развития школьников 13—17 лет / Под ред. И.В. Дубровиной, Б.С. Круглова. – М., 1988.
208. Отстающие в учении школьники: проблемы психического развития / Под ред. 3-Й. Калмыковой, И.Ю. Кулагиной. – М., 1986.
209. Палей И.М., Магун В.С. Психологические характеристики личности и предпосылки ее социальных потенциалов. – В кн.: Социальная психология. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. – С. 90-106.
210. Панина Н.В. Социальный статус и стиль жизни личности. – В кн.: Стиль жизни личности. – Киев: Наук. думка, 1982. – С. 286-306.
211. Панкратов В.Н. Психотехнология управления собой. – М.: Просвещение, 1998. – 280 с.
212. Панок В.Г. Методичні підходи до надання психологічної допомоги потерпілим від техногенної катастрофи. – К.: ЦСЕП, 1999. – 128 с.
213. Панок В.Г., Привалов Ю.А. Социальная активность личности старшеклассника. – К.ЦСЕП, 1999. – 132 с.
214. Панок В.Г. Проблемы исследования социальной активности личности // Проблемы философии. – К.: Вища шк., 1990. – Вып. 84.
215. Панок В.Г. Проблема часу у практичній психології // Проблеми психології часу. – Одеса, 1995. – С. 58-59.
216. Панок В.Г. Проблема визначення методологічних основ практичної психології // ж. Конспект №1. – Львів, 1996. – С. 6-17.

217. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия. – М.: Кльтура, 1993. – 332 с.
218. Перминов В.В. Проблема причинности в философии и естествознании. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 223 с.
219. Петровский А.В. Проблема развития личности с позиций социальной психологии // Вопросы психологии, 1984. – № 4.
220. Підласа І.А. Психологічний аналіз категорії життєвого шляху особистості: Автореф. дис…..канд.психол.н.: 19.00.01. – К., 2005, - 20 с.
221. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. – М.: Просвещение, 1969. – 659 с.
222. Подросток на перекрестке эпох / Под ред. С.В. Кривцовой. – М., 1997.
223. Попович В.В., Москвин В.А. Особенности психологического времени при хроническом алкоголизме // Вопр. психологии, 2002. – № 3. – С. 68-79.
224. Правоверова Л.Л. Движение сквозь пространство и время. Миры А.Белого и В.Кандинского // ж. Человек, 2000. – № 3. – С. 93-107.
225. Пригожин И. Переоткрытие времени // Вопросы философии. – 1989. - №8. – С. 3-19.
226. Прихожан АМ, Толстых И.Н Подросток в учебнике и в жизни. – М, 1990.
227. Пряжникова Е.Ю., Пряжников Н.С. Профессиональное самоопределение: проблема соотношения образовательного госстандарта и уникальности личности // Журн. практ. психол. – 1999. – № 4. – С. 28-34.
228. Психологическая диагностика. – М.: Педагогика, 1981. – 232 с.
229. Психологические проблемы пространства и времени. – Вильнюс: Моклас, 1985. – 68 с. (Научн. труды высш. учебн. завед. Лит. СССР; №6).
230. Психологические средства выявления особенностей личностного развития подростков и юношей : Сб. научн. трудов. – М., АПН СССР, 1990. – 166 с.
231. Психология восприятия: Материалы сов.-норвежского симпозиума. /АН СССР Ин-т психологии; отв. ред. Б.Ф. Ломов и др.– М.: Наука, 1989. – 198 с.
232. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т.М. Титаренко. – К.: ІЗМН, 1998. – 354 с.
233. Психология личности и время жизни человека: Тезисы докл. и

выступл. на Всесоюзн. научн. конф. /Черновцы, 22-25 апреля 1991 г./; Черновицкий ун-т им. Ю.Федьковича. - Черновцы, 1991.– Ч.1-121 с., Ч. 2 – 109 с.
234. Психология личности и образ жизни /Отв. ред. Е.В.Шорохова. – М.: Наука, 1987. – 210 с.
235. Психологія: Підручник / Ю.Л.Трофімов, В.В.Рибалка, П.А.Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л.Трофімова. – 2-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 2000. – 558 с.
236. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі /За заг. ред. М.Й.Боришевського. – К.: ІЗМН, 1998. – 192 с.
237. Психология современного подростка / Под ред. Д. И. Фельдштейна.– М.Просвещение, 1987. – 240 с.
238. Психологія суб'єктивної активності особистості. – К., 1993. – 227 с.
239. Пузырей А.А. В стороне Декарта // Вопр. метедол., 1997. – № 1-2. – С. 136-156.
240. Пэрна Н.Я. Ритм, жизнь и творчество. – М., 1925. – 237 с.
241. Развитие творческой активности школьников / Под ред. А.М. Матюшкина. – М., 1991.
242. Райков В.Л. Психические резервы личности в гипнозе. – В кн.: II Междунар. коллоквиум по соц. психологии. Тбилиси: Тбил. ун-т, 1970, С. 224-227.
243. Регуш Л.А. Психология прогнозирования: способность, ее развитие и диагностика. – К.: Вища школа, 1997. – 87 с.
244. Резник Т.Е., Резник Ю.М. Жизненные стратегии личности: поиск альтернатив. – Вып. 2. – М., 1995.
245. Рейхенбах Г. Направление времени. – М.: Изд-во иностр. лит.,1962.–396 с.
246. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблема становления личности. – М.,1994.
247. Рибалка В.В. Дисгармонії особистості як фактор розвитку обдарованих старшокласників // Обдарована особистість, пошук, розвиток, допомога. Матер. міжнар. наук.-практ. конф-ї. – К., 1998. – С. 451-456.
248. Рибалка В.В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: Монографія. – К.: ІПППО АПН, 1998. – 160 с.
249. Рибалка В.В. Психологія розвитку творчої особистості. – К.: ІЗМН, 1996. – 236 с.
250. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології

(Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): Навчально-методичний посібник. –К.: Ніка-Центр, 2003.–204 с.
251. Роджерс К.Ю. Взгляд на терапию. Становление человека: Пер. с англ. – Общ. ред. Исениной Е.И. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – с. 480.
252. Роджерс К.Ю. Клиентоцентрированная терапия. – М.: Ваклер, 1997. – 320 с.
253. Роменець В.А. Історія психології. – К.: Вища школа, 1978. – 440 с.
254. Роменец В.А. Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании. – К.: Наук. думка, 1989. – 350 с.
255. Роменець В.А. Психологія творчості: Навч. посібник – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
256. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття. – К.: Либідь, 1998. – 990 с.
257. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб: Питер, 2002. – 720 с.
258. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. – В кн.: Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 255-385.
259. Рубинштейн С.Л. Использование времени как показатель направленности личности. – В кн.: Экспериментальные исследования в патопсихологии. М.: НИИ психиатрии МЗ РСФСР, 1976. – С. 245-253.
260. Руководство практического психолога: Психол. прогр. разв. личности в подр. и старшем школьном возрасте: Метод. пособие; Рос. Академия образования, Психол. Институт. – М.: Академия, 1995. – 123 с.
261. Рыбалко Е.Ф. Возрастная и дифференциальная психология. – Ленинград, 1990.
262. Рыбников Н.А. Автобиографии как психологические документы. – Психология, 1930. – вып. 4. – С. 440-458.
263. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности /Под ред. В.А.Ядова. – М.: Наука, 1979. – 264 с.
264. Сковорода Г. Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. – К.: Наук. думка, 1994. – 220 с.
265. Соболева Н.И. Мировоззрение и жизненный выбор личности. – К.: Наукова думка, 1989. – 240 с.

266. Соколова Е.Т. Нормальные трудности подросткового возраста // Учителям и родителям о психологии подростка. – М., 1990.
267. Соколова Е.Т. Проективные методы исследования личности. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 176 с.
268. Социология молодежи: Учебник / Под ред. проф. В.Т.Лисовского. – Спб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1996. – 458 с.
269. Сохань Л.В., Кириллова М.В. Жизненная программа личности как способ сознательной организации ее жизнедеятельности. – В кн.: Стиль жизни личности. Киев: Наук. думка, 1982. – С. 228-255.
270. Сохань Л.В., Злобина Е.Г., Тихонович В.А. и др. Жизненный путь личности / Вопросы теории и методологии социально-психологических исследований. – К.: Наук. думка, 1987. – 68 – 112.
271. Столин В.В. Самосознание личности. – М.: Мысль, 1983. - 123 с.
272. Страцинська І. Локалізація стартів на життєвому шляху творчої особистості // Психологія і суспільство, 2002. – № 2. – С. 149-155.
273. Сурнина О.Е., Лупандин В.И., Ермина Л.А. Некоторые закономерности изучения субъективного временного эталона // Физиол. человека, 1991. – Т. 17. – № 2. – С. 5-10.
274. Татенко В.О. Вчинок в онтологічному вимірі / В кн. Основи психології./За заг. ред. О.В.Киричука, В.А. Роменця – К.: Либідь, 1996. – С. 402-424.
275. Тепляков Н.Н. История психологии (Атомистическая теория Демокрита или математические начала психологии). – Одесса: “Летопись и К”, 2006. – 176 с.
276. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: структурно-генетичний підхід. Автореф. дис….д-ра психол. н. ІП АПН. – К., 1994. – 30 с.
277. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
278. Томе Г. Теоретические и эмпирические основы психологии развития человеческой жизни. – В кн.: Принцип развития в психологии. – М.: Наука, 1978. – С. 173-196.
279. Трубников Н.Н. Время человеческого бытия. – М.: Наука, 1987. – 255 с.
280. Тугаринов В.П. Природа, цивилизация, человек. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. – 128 с.
281. Уинфри А. Время по биологическим часам. – М.: Мир, 1990. – 208 с.

282. Уитроу Дж. Естественная философия времени. – М.: Прогресс, 1964. – 431 с.
283. Украинцев Б.С. Самоуправляемые системы и причинность. – М.: Мысль,1972. – 254 с.
284. Урланис Б.Ц. История одного поколения. – М.: Мысль, 1968. – 269с.
285. Урланис Б.Ц. Эволюция продолжительности жизни. – М.: Статистика, 1978. – 309 с.
286. Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту / Под ред. И.В.Дубровиной. – М., 1987.- 204 с.
287. Формирование личности старшеклассника / Под ред. И.В. Дубровиной. – М.: Просвещение, 1989. – 284 с.
288. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс,1990. – 368 с.
289. Франкл В. Доктор и дума. – Спб.: Ювента, - 1997. – 224 с.
290. Фрейд З. Вступ до психоаналізу. – К.: Основа, 1998. – 709 с.
291. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы. – М., 1993.
292. Фресс П. Восприятие и оценка времени. – В кн.: Фресс П., Пиаже Ж. Экспериментальная психология. М.: Прогресс, 1978. – вып. 6. – С. 88-135.
293. Фролова Н.В. Трансформація системи ціннісних орієнтацій: Автореф. канд. дис. – К., 1998. – 20 с.
294. Фромм Э. Иметь или быть. – К.: Ника-Центр, 1998. – 400 с.
295. Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: Прогресс, 1993. – 270 с.
296. Хейс Д. Причинный анализ в статистических исследованиях. – М.: Финансы и статистика, 1981. – 255 с.
297. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. – М.: Мысль, 1989. – 246 с.
298. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – Спб.: Питер,1997. – 608 с.
299. Цуканов Б.И. Время в психике человека. – Одесса: Астропринт, 2000. – 220 с.
300. Цуканов Б.Й. Глобальний біологічний годинник еволюції // Правова держава. – 2000. - № 3. – С. 81-89.
301. Цуканов Б.И. Ориентировка во времени и сенсомоторные реакции. – К., 1979. – 16 с.
302. Цуканов Б.И. Собственная единица времени в психике индивида: Автореф. докт. дис. – К., 1992.

303. Цуканов Б.Й., Страцинська І.А. Метрика життєвого шляху творчої особистості // Психологія і суспільство. – 2001. - № 2. – С. 18-25.
304. Цуканов Б.Й. Сприймання часу та латентний період реакції: Психологія (Київ), вип. 19. – С. 28-31.
305. Цуканов Б.И. Циклоидный масштаб времени жизни индивида / Материалы междунар. конф. – Ставрополь, 1998. – Ч. 2. – С. 250-252.
306. Чудновский В.Э. Смысл жизни и судьба. – М., 1997.
307. Шабарова З.А. Особенности психологического времени у лиц с различными способами самоопределения: Дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / НИИ психологии УССР. – К., 1990. – 134 с.
308. Шагинян М.С. Человек и время: История человеческого становления. – М.: Худож. лит., 1980. – 717 с.
309. Шумакова Л.П. Особливості розвитку мотивації досягнення особистості психолога-практика в процесі професійної підготовки: Автореф. дис….канд.психол.н.: 19.00.07. – К., 1997. – 24 с.
310. Элькин Д.Г. Восприятие времени как моделирование. – Восприятие пространства и времени. – Л.: Наука, 1969.
311. Элькин Д.Г. Восприятие времени. – М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1962. – 152 с.
312. Элькин Д.Г., Козина Т.М. Отсчет времени в состоянии сна и гипноза. – В кн.: Бессознательное: природа, функции, методы исследования. Тбилиси: Мецниереба, 1978. – т.2. – С. 136-140.
313. Эльконин Д.Б. Восприятие времени. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1962.
314. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. – М., 1989.
315. Эриксон Э. Детство и общество: Спб.: Фонд “Университетская книга”, 1996. – 588 с.
316. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М., 1996.
317. Эткинд А.М. Эрос невозможного. История психоанализа в России. – Сп-Б.: Медуза, 1993. – 464 с.
318. Юнг К.-Г. Структура психики и процесс индивидуализации. – М.: Наука, 1996. – 269 с.
319. Юнг К.-Г. Тэвистокские лекции. – М.: Рефл-бук, 1998. – 346 с.
320. Ядов В.А. Взаимосвязь социологического и социально-психологического подходов к исследованию образа жизни // Психология личности и образ жизни / Отв. ред. Е.В.Шорохова. – М.: Наука, 1987. – С. 89-93.

321. Яковлев В.П. Социальное время. – Ростов н/Д.: Изд-во Рост. ун-та, 1980. – 158 с.
322. Ялом И. Психотерапевтические истории. – М.: ЭКСМО, 2002. – 959 с.
323. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамичная система. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. – 204 с.
324. Яничев П.И. Возрастные особенности переживания времени (подростк. и юношеск. возраст): Автореф. канд. дис.; Ленинградский пед. институт. – Л., 1989. – 16 с.
325. Ярошевский М.Г. История психологии. – М.: Мысль, 1996. – 586 с.
326. Яценко А.И. Целеполагание и идеалы.– Киев: Наук. думка, 1977. – 275с.
327. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції: Навч. Посібник. – К.: Либідь, 1996. – 264 с.
328. Albert S. Time, memory, and affect: experimental studies of the subjective past.-In: Study of time III,/Ed. by J. T. Frazer et al. New York: Springer-Verlag, New York Inc.,1978, p.269-290.
329. Back K.W. Metaphors as test of personal philosophy of aging.-In: Normal aging II. Reports from the Duke Longitudinal Studies,1970-1973 / Ed. by E. Palmore. Durham (N. C.) :Duke Univ. press,1974, p.201-207.
330. Back K.W., Morris J.D. Perception of self and the study of whole life.- In: Normal aging II. Reports from the Duke Longitudinal Studies,1970-1973/Ed. by E. Palmore. Durham: Duke Univ. press,1974, p.216-221.
331. Back K.W., Bourque L.B. The life graphs: aging and cohort effect.- J.Gerontol., 1970,25,N3, p.249-255.
332. Buhler Ch. Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem.-Gottingen: Hogrefe,1959.-181s.
333. Cohen J. Humanistic psychology.-London: George Alien and Unwin LTD.1958.-206p.
334. Cohen J. Psychological time.-Sci. Amer.,1964, 211, N 5, p.116-124.
335. Cottle T.J. Perceiving time: a psychological study with men and women.-New York : Willey, 1976.-267p.
336. Cottle T.J. Klineberg S.L. The present of things future.-New York :The Free Press, 1974.-290p.
337. Doob L.W. Patterning of time.- New Haven; London : Yale Univ. press,1971.-472p.
338. Dukes W.F. N = 1.-Psych. Bull.1965, 64, N1, p.74-79.

339. Elton L., Messel H. Time and man.-Oxford etc.: Pergamon, 1978.-114p.
340. Erikson E. Identity end the life cycle: Selected papers. Psychological Issues. – 1959. – V. 1.
341. Erikson E. Identity, youth and crisis. L.: Faber and Faber, 1968.
342. Fraisse P. Psychologie du temps.-Paris : Pres. Univ. France, 1957.-326 p.
343. Frank L.K. Time perspectives.-J. Soc. Phil.,1939, 4, p.293-312.
344. Fraser J.T. The individual and society.-In: Study of time III/Ed. by J.T.Fraser et al. New York: Springer, New York Inc.,1978. p. 419- 442.
345. Goldsione S., Boardman W.K., Lhamon W.T., Fason F.L., Jernigan C. Sociometric status and apparent duration.-J.Soc. Psychol.,1963, 61, p.303-310.
346. Jung C.G. On synchronicity.- In: Man and time/Ed. by J.Campbell, London: Routledge and Kegan,1958, vol.3, p.201-211.
347. Kalish R.A. Death and dying in a social context. - In: Handbook of aging and the social sciences /Ed. by R.H. Binstock, E.Shanas, New York: Litton Educ. publ., 1976, p. 483-507.
348. Kastenbaum R. On the meaning of time in later life. - J.Genet. Psychol., 1966, 109, N1, p. 9-25.
349. Kelly H.H. The processes of causal attribution. - Amer. Psychol., 1973, N 2, February, p. 107-128.
350. Kidd Y. The relation of Self and occupational concepts // J.Vocational Behav. 1984. – V. 24. - № 1.
351. Kluckhohn F.R. Dominant and variant value orientations.-In: Kluckhohn C., Murray H.A., Sneider D.M. (eds.), Personality in Nature, Society and Culture. N.Y. Alfred A. Knopf, Inc 1954, p.342-357.
352. Knapp R.H. A study of the metaphor.-Journal of Projective Techniques,1960, 24, p. 389-395.
353. Knapp R.H., Gurbutt J.T. Time imagery and the achievement motive.-J.Pcrs. Soc. Psychol.,1958, 28, p.426-434.
354. Leontiev D.A. The phenomenon of choice: Preliminary considerations // Sharing tools for personal/global harmony: First annual conference on conflict resolution / V.Kagan (ed.). - St.Petersburg, 1994. – P. 52-64.
355. Levine R.V., West L J., Reis H.T. Perception of time and punctuality in the United States and Brasil.-J.Personal, and Soc.Psychol., 1980, 38, N 4, p.541-550.
356. Lewin K. Field theory in social science.-New York: Harper & Row,1964.-346p.

357. Life Line и другие методы психологии жизненного пути. / Ред. А.А.Кроник; послесл. Е.И.Головахи. – М.: Изд. Прогресс-Культура, 1993. – 230 с.
358. Lowin A., Hottes I., Sandler B., Bornstein M. The pace of life and sensitivity to time in urban and rural settings: a preliminary study.— J. Soc. Psychol., 1971, 83, N 2, p.247-253.
359. Miller D.T., Porter C.A. Effects of temporal perspective on the attribution process.-J.Pers.Soc.Psychol.,1980,39, N 4, p. 532-541.
360. Natelson B.H., Haupt E.J., Fleicher E.J. Temporal orientation and education.-Arch. Neurol.,1979, 36, July, p. 444-446.
361. Neugarten B.L., Hagestad G.0. Age and the life course.-In: Handbook of aging and the social sciences / Ed. by R.H.Binstock, E.Shanas. New York: Litten Edu.publ., 1976, p.35-55.
362. Nuttin J. Motivation et Perspectives d'Avenir. Leuven: Studia Psychol. 1980.-290 p.
363. Ornstein R.E. On the experience of time.-London:Pinguin,1970.
364. Piaget J. Time perception in children.- In: The voices of time :Ed. By J.T.Fraser, New York: Braziller,1966,p.202-216.
365. Quispel G. Time and history in Patristic Christianity.-In: Man and Time/Ed. by J. Campbell, London: Routledge and Kegan, 1958, vol.3, p.85-107.
366. Rabin A.I. Future Time perspective and ego strength.-In: The study of time III. New York: Springer-Verlag New York Inc.,1978, p.294.
367. Sande 0. Future consciousness.-J. Peace Res., Oslo, 1972, N 3, p.271-278.
368. Schachter S., Gross L.P. Manipulated time and eating behavior.— J.Pers.Soc. Psychol., 1968, 10, N 1, p.98-106.
369. Socialization and the life cycle / Ed. by P.L.Rose.-New York: St. Martin's press, 1979.-411p.
370. Szewszuk W. Psychologia czlowiecka doroslego. – Warszawa, 1962.
371. Wallach M.A., Green L.R. On age and the subjective speed of time.-J.Gerontol., 1961,16, N 1, p.71-74.
372. Weinstein N.D. Unrealistic optimism about future life events.— J.Pers. Soc. Psychol., 1980,39, N 5, p. 806-820.
373. Zwart P.J. About time: philosophical inquiry into the origin and nature of time.-New York: Amer. Elsevier, 1976. – 266 p.

ББК 88.37
УДК 159.922.8

П16
Рецензенти:
Н.В. Чапелєва, доктор психологічних наук, професор, чл.-кор. АПН України.
В.В. Рибалка, доктор психологічних наук, професор.
Ю.М. Швалб, доктор психологічних наук, професор.

Панок В.Г., Рудь Г.В. Психологія життєвого шляху особистості. – К.: Ніка-Центр, 2006. - с.280

ISBN 978-966-521-426-7

Книжка присвячена дослідженню психологічних аспектів життєвого шляху особистості, її минулого, теперішнього і майбутнього.

Кожна людна є творцем своєї власної долі. Дехто свідомо ставиться до планування власного життя, кар'єри, майбутнього вцілому. Частина людей, особливо молоді, немають навичок життєвого планування, і, навіть не уявляють необхідності такої діяльності. Автори подають результати власних досліджень щодо особливостей життєвого планування старшокласниками і студентами. Особливо цікамими для молоді можуть бути вправи і практичні заняття з розвитку навичок життєвого планування.

Для психологів, соціальних педагогів, студентів і молодих людей, яких непокоять власне майбутнє і власна доля.

ББК 88.37
УДК 159.922.8

Наукове видання

ПАНОК Віталій Григорович, Рудь Галина Василівна

Психологія життєвого шляху особистості

Монографія

Художник обкладинки О.Попова
Коректор В. Былаш
Оригынал-макет О. Гашенко

Підписано до друку 18.09.2006. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 19,53. Обл.-вид. арк. 18,31.
Тираж 500 пр. Зам. №1299.

Видавництво «Ніка-Центр», 01135, Київ-135, а/с 192.
Т./ф. (044) 242-61-55; e-mail:psyhea@i.com.ua, servic57@i.com.ua;
www.nika-centre.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №1399 від 18.06.2003

Віддруковано у ТОВ «Видавництво «Аспект»-Поліграф»,
.6610, Чернігівська обл., м. Ніжин, вул. Шевченка, 109-а
т./ф. (04631) 7-11-03; т. (04631) 3-18-03;
e-mail:aspekt@uacity.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №1115 від 12.11.2002